کتێبی ژماره – 1 –

بێدەنگیی
و
کۆکوژیی

ئامادەکردنی
حەمە کاکەڕەش
سوید
2008

ناوی کتێب: بێدەنگیی و کۆکوژیی
ئامادەکردنی: حەمە کاکەڕەش
بەشداربووان: مەریوان وریا قانیع، چۆمان هەردی، کاروان عومەر کاکەسوور، ڕێبین هەردی، نەزەند بەگیخانی، کازیوە ساڵح، ئەنوەری ڕەشی عەولا، خالد سلێمان، ئارام کاکەی فەلاح.
نەخشەسازی بەرگ و ناوەوە: ڕێبین مەجید
هەڵەچنی: کارزان عەبدوڵڵا
وێنەی بەرگ: ڕێبوار سەعید
ساڵی چاپ: 2008
چاپ:
ژمارەی سپاردن

پێڕست

ڕوونکردنەوە:	5
پرسیارەکان	6
مەریوان وریا قانیع	8
چۆمان هەردی	45
کاروان عومەر کاکەسوور	81
ڕێبین هەردی	149
نەزەند بەگیخانی	167
کازیوە ساڵەح	187
ئەنوەری ڕەشی عەولا	229
خالد سلێمان	267
ئارام کاکەی فەلاح	285
دڵسۆز حەمە	297

ڕوونکردنەوە:

پار، کتێبێکم بەناوی (گفتوگۆ لەسەر خوانی خوێنین) بڵاوکردەوە کە کۆمەڵێك دیدار بوو لەبارەی کارەساتی ئەنفالەوە، ئەمساڵیش بەمەبەستی ئامادەکردنی کتێبی دووەمی هەمان پرۆژە کە بەناوی (بێدەنگیی و کۆکوژیی)یەوە دەبێت و لەئایندەیەکی نزیکدا چاپ دەبێت، پەیوەندیم بەچەند نوسەرو روناکبیرێکەوە کرد، خۆشحاڵانە بەدەنگمەوە هاتن. یەکێك لەو ئازیزانە مەریوان وریا قانیع بوو. کاتێك من پرسیارەکانم بۆ نارد ئەو وتارێکی لەسەر کارەساتی ئەنفال ئامادەبوو، لەبری وەڵامدانەوەی پرسیارەکان، وتارەکەی بۆ ناردم.

دوای ئەوەی وتارەکەم خوێندەوە هەستمکرد وەڵامی برێك لەپرسیارەکانی منی تێدایە، بۆیە بەخۆشحاڵییەکی زۆرەوە کردم بەبەشێك لەکتێبەکەم. دواتر پێم باشبوو، بەر لەچاپکردنی کتێبەکە، یەك دوو بابەتیان لەگۆڤاری هەناردا بڵاو بکەمەوە. لەوتارەکەی مەریوان وریا قانیعەوە دەستمپێکردو رایم وەرگرتو پێی خۆشبوو لەگۆڤاری هەناردا بڵاوبکرێتەوە.

منیش سوپاسمکردو ئێستا بەخۆشحاڵییەوە لێرەدا بڵاودەبێتەوە.

حەمە کاکەڕەش

پرسیارەکان

ئەگەر بهاتایە ئەنفال لەوڵاتێکی ئیسلامیدا رووینەدایەو هەروەها مانایەکی ئیسلامیشی پێنەدرایە، پێتانوایە ئەنفال بتوانرایە نوقمی بێدەنگییەکی وابکرێت، هەم لەلایەن وڵاتانی دراوسێوە تا دەگاتە هەموو وڵاتە ئیسلامییەکانی دونیا، ئەوسا وڵاتانی ئەورووپی؟

ئەو هۆکارانە چین کە ئەنفال لەهۆشیارییەکی سیاسی سادەوە کە تەنها لەیادکردنەوەی سەرپێیانەی ساڵانەدا قەتیسبووە، دەگوازێتەوە بۆ هۆشیارییەکی کەلتووری، لەو بێدەنگییەی کە خاوەنی قسە نییە دەگوازێتەوە بۆ بیرکردنەوەیەك بەدەنگی بەرز. هەروەها ئەم بێدەنگییە چەند پەیوەندی بەکورد خۆیەوە هەیە، هەم لەئاستی بەرپرسیارییەتی کۆمەڵگای کوردی بۆ ئەنفال و هەم لەئاستی دەسەڵاتی کوردی خۆیدا؟

ئەو پێشنیارە تایبەتیانەی ئێوە چین. بۆ ئەوەی ئەنفال وەك کارەساتێکی سیاسی مێژوویی لەیادوەری ئینسانی کورددا بەچەشنێك بمێنێتەوە کە هەمیشە جێی ئاوڕدانەوەو قسەکردن بێت لەسەری لەلایەن ئەو نەوانەی کە لەدوارۆژی کۆمەڵگای ئێمەدان؟

ئایا ئەدەبی کوردی بەتەعریفە جیاوازەکانی ئێوەوە بۆ ئەدەب چەند بەرپرسیارە لەبەردەم بیرنەکردنەوەدا لەئەنفال؟

ئایا ئاستی ئەو ترسە شاراوەیەی لای ئینسانی کورد هەیە بەرامبەر کوردبوونی خۆی، ترسێکە خاوەنی هێزێکی رۆشنبیری وایە کە بتوانێت لەبری تۆڵە خۆبکات بەهێزێك کە هەڵگری لێبووردن بێت. ئایا ئەم هێزە چەند دەسەڵاتی کوردی لێی بەرپرسیارەو چەندیش کۆمەڵگەی کوردی و رۆشنبیرەکانی بەرپرسیارن لەپیشاندانی؟

مەریوان وریا قانیع

ئەنفال وەك جینۆساید
ئەنفال وەك برینێکی نەتەوەیی

ئەوەی توندوتیژیی بەعس لەئەنفالدا لەتوندوتیژییەکانی دەرەوەی ئەنفال جیادەکاتەوە ئەم خەسڵەتە جینۆسایدییەیە.

مەریوان وریا قانیع

(1)سەرەتایەکی گشتی:

بەداخەوە تا ئەمڕۆش زۆرجار کە باس لەکارەساتەکانی ئەنفال دەکرێت باس لەگشتێتی ئەو چەوساندنەوە نەتەوەیی و سیاسی و فەرهەنگییە دەکرێت کە میللەتی ئێمە بەدرێژایی ساڵەکانی دەسەڵاتدارێتی بەعس، ئەگەر نەڵێم بەردێژایی ساڵەکانی دروستبوونی دەوڵەتی عێراقی، رووبەڕووی بۆتەوە. باس لەمێژووی پەیوەندییە توندتیژییەکانی نێوان بەعس و کورد دەکرێت، باس لەو ناهەمواریيە گشتییە دەکرێت کە بەعس بەسەر کوردستانیدا هێناوە. واتە ئەمڕۆ کە باس لەئەنفال دەکرێت باس لەگشتێتی مێژوویەکی بریندارو پڕخوێن و پڕ فرمێسك دەکرێت، لەکاتێکدا ئەنفال یەکسان نییە بەمێژووی چەوساندنەوەی بەعس بۆ کوردو یەکسان نییە بەمێژووی بەکارهێنانی توندتیژیی بەعس دژ بەکوردو یەکسان نییە بەسەرجەمی ئەو سیاسەتە تایبەتانەی بەعس بەرامبەر بەکورد بەکارهێناوە. تاوانەکانی بەعس بەرامبەر بەکورد زۆرو فرەشێوەن، ئەنفال لەناویاندا تاوانێکی ئێجگار تایبەتە. ئەنفال تەعبیر لەساتەوەختێکی تایبەت و دیاریکراوی هێرشهێنانی بەعس بۆسەر کۆمەڵگای کوردیی دەکات، باس لەشێوازێکی تایبەتی پەلاماردان و شێوازێکی تایبەتی وێرانکاریی و شێوازێکی تایبەتی بەکارهێنانی توندتیژیی دەکات، کە بەسەریەکەوە ئەنفال لەتاوانێکی ئاساییەوە دەکەن بەکارێکی جینۆسیادی. ئەوەی ئەنفال لەتاوانەکانی تری بەعس بەرامبەر بەکۆمەڵگای کوردی جیادەکاتەوە کاراکتەری جینۆسایدییانەی پەلامارەکانی ئەنفالە.

گومانی تیدا نییە بەعس هێزێکی توندوتیژو وێرانکەربووە، هێزێك بووە توندوتیژ بەرامبەر هەریەکێك لەو هێزە سیاسی و دینی و فەرهەنگییانەی ناکۆك بوون بەخەیاڵی سیاسی ئەو و لەگەڵ دیدو بۆچوون و چاوەڕوانییەکانی ئەودا یەکیان نەگرتۆتەوە، بەڵام وێرانکاری و توندوتیژی بەعس بەرامبەر بەوانەی ئەو بەناحەزو نەیارو نادۆستی داناوان تەنها لەپەلامارەکانی ئەنفالدا دەگاتە پلەی جینۆساید[1].

تێکەڵکردنی کاراکتەری تایبەتی سیاسەتی بەعس بەرامبەر بەکورد لەئەنفالدا بەسیاسەتە گشتییەکانی بەعس لەقۆناغەکانی بەر لەئەنفالدا نەك تەنها هەڵەیەکی فیکرییە، بەڵکو هەڵەیەکی سیاسی و ئینسانیشە. سەرەتا ئەم تێکەڵکردنە هەڵەیەکی فیکرییە چونکە ناتوانێت تایبەتمەندییەکانی ئەنفال بخوێنێتەوەو شێوازی ئەو وێرانکاریی و توندوتیژییەی لەئەنفالدا هەیە لەشێوازەکانی دیکەی وێرانکاریی و توندوتیژی بەعس جیابکاتەوە. واتە ناتوانێت تایبەتمەندییەکانی ئەنفال وەك کارێکی جینۆسایدیانە دەستنیشانبکات. ئەم تێکەڵکردنە هەڵەیەکی سیاسیشە چونکە بەکارهێنانی چەمکی ئەنفال بۆ وەسفکردنی سەرجەم ئەخلاقیاتی توندوتیژانەی بەعس بەرامبەر بەکورد سیفەتی جینۆسایدیانەی پەلامارەکانی ئەنفال لاوازدەکات و تایبەتمەندێتییەکانی ئەم پەلامارانە تێکەڵدەکات بەو شێوازە باڵادەستەی چەوساندنەوەی نەتەوەیی کە مەرجنییە هەموو جارێك بگاتە ئاستی جینۆساید. سەندنەوەی کاراکتەری جینۆساید لەئەنفال وەکچۆن بەعس لەکۆمەڵێك بەرپرسیاریەتی سیاسی رزگاردەکات، ئاوا کوردیش لەکۆمەڵێك داواکاری سیاسی بێبەش دەکات و برو ڕادەو قووڵایی ئەو هەڕەشانەی لەسەریبووە لاوازو کەمبایەخدەکات. هەروەها ئەم تێکەڵکردنە هەڵەیەکی ئینسانیشە، چونکە بەجینۆسایدکردنی ئەنفال مانای ئەوەی ئەوانەی لەئەنفال رزگاریانبووە، ئەوانەی ئەنفال راستەوخۆ بەناو ژیانی تاکەکەسی و دەستەجەمعییاندا تێپەڕیوە، پێویستیان بەمامەڵەیەکی تایبەت هەیە، جیاواز لەمامەڵەی ئەوانەی کەشێوازی ناجینۆسایدییانەی توندوتیژیان ئەزموونکردوە. کەدەڵێم پێویستیان بەماڵەیەکی جیاواز هەیە مەبەستم ئەوە نییە بڵێم دەبێت بەئەمان گرنگی زیاتر بدرێت، یان فەزلیان بدرێت بەسەر ئەوانەدا کە شێوازی تری توندوتیژیی بەعسیان ئەزموونکردوە. ئەوەی دەمەوێت بیڵێم ئەوەیە کە رزگاربووان لەدەستی جینۆساید، کێشەی تایبەتی خۆیان هەیەو چارەسەرکردنی ئەو کێشانەش پێویستی بەمامەڵەی تایبەت هەیە. بۆئەوەی

جینۆساید یان ئەو توندتیژییانەی کە لەجینۆسایدەوە دێن دووبارەنەبنەوە، کارکردن لەزیاد لەئاستێکدا پێویستە، ئەم کارکردنەش مەحاڵە بەبێئەوەی لەخاسیەتەکانی جینۆسایدو ئەو برینانەی جینۆساید دروستیاندەکات تێنەگەین و تێکەڵیاننەکەین بەشێوازەکانی تری بەکارهێنانی توندوتیژیی بەرامبەر بەئینسان(2).

ئەم سەرەتا گشتییە ناچارماندەکات بگەڕێینەوە بۆ دەستنیشانکردنی چییەتی ئەنفال و جیاکردنەوەی لەتاوانەکانی تری بەعس.

(2)ئەنفال چییە؟

ئەنفال بریتییە لەو هەشت پەلامارە سەربازییە پلان بۆ ڕێژراوەی کە لەنێوان مانگی شوبات و مانگی ئەیلولی ساڵی ١٩٨٨دا کرایە سەر ئەو بەشە تایبەتەی کۆمەڵگەی ئێمە کە دەکرێت پێیبڵێین کەرتی لادێ یان گوندەکانی کوردستان. واتە پەلامارەکانی ئەنفال ئەو کۆمەڵە پەلامارەن کە لەمێژوویەکی تایبەتدا دەستپێدەکەن و لەمێژوویەکی تایبەتدا کۆتاییانپێدێت و ڕووبەڕووی بەشێکی تایبەتی کۆمەڵگای ئێمە دەکرێتەوە. ئەم دەستنیشاکردنە تایبەتە وادەکات ئەنفال وەك ڕووداوێکی تایبەت تێکەڵنەکرێت بەڕووداوە خوێناوییەکانی تری مێژووی هاوچەرخی ئێمەو شوناسێکی تایبەتی پێببەخشێت. وەکچۆن لەهەمانکاتدا مانایەکی تایبەت و قورساییەکی تایبەتیشی پێدەبەخشێت(3).

بێگومان پەلاماری وێرانکەرانە بۆسەر کوردستان سیاسەتێکی دێرینی بەعس بووەو بەشێکبووە لەو ڕەوشتە سیاسییە باڵادەستەی ئەم هێزە مامەڵەی کێشەی کوردی لەعێراقدا پێکردوە. بەعس هێزێکبوو مەسەلەی کوردی وەك کێشەیەکی ئەمنی وێناکردوەو وەك کێشەیەکی ئەمنیش مامەڵەی لەگەڵدا کردوە. لای بەعس مەسەلەی کورد مەسەلەی میللەتێك نەبووە خاوەنی کۆمەڵێك ماف و داخوازی سیاسیی و کولتوریی و جوگراف و ئابوریی نەتەوەیی، بەڵکو مەسەلەیەکی ئەمنی بووە کەبەردەوام مەترسی بۆسەر دەوڵەتی عێراقی و هێزە حوکمڕانەکانی دروستکردوە. دیدی بەعس بۆ مەسەلەی کورد دیدێکی سیاسی نەبووە، بەڵکو دیدێکی ئەمنی بووە. بەم کارەشی بەعس مەسەلەی کوردی لەکایەی سیاسەتەوە گواستوەتەوە بۆ کایەی ئاسایش. واتە مەسەلەی کوردی لەمەسەلەیەکی سیاسییەوە گۆڕیوە بۆ مەسەلەیەکی ئەمنی، لەهەڵگری کۆمەڵێك داخوازی سیاسیی و کولتورییەوە کردویەتی بەهەڵگری کۆمەڵێك هەڕەشەی ئەمنی لەسەر دەوڵەتی عێراقی. بۆیە چارەسەری ئەم مەسەلەیەی وەك چارەسەرێکی سیاسی مامەڵەنەکردوە، بەڵکو وەك چارەسەرێکی ئەمنی دیویەتی کە پابەستبووە بەبەکارهێنانێکی بەرفراوان و بەردەوامی توندوتیژیی. بێگومان بەعس تاقە هێزێك نەبووە لەعێراقدا کە پەیڕەوی ئەم سیاسەتە تایبەتەی بەرامبەر بەمەسەلەی کورد کردبێت و بەعس داهێنەری ئەم شێوازی مامەڵەیە لەگەڵ مەسەلەی کوردا نەبووە، حکومەتەکانی تری دەوڵەتی عێراقی بەر لەبەعسیش هەمان مامەڵەیان لەگەڵ مەسەلەی کوردا کردوە. واتە بەعس داهێنەری ئەم کولتورە تایبەتەی بەئەمنیکردنی مەسەلەی کورد نییە، بەر لەبەعسیش حکومەتە جیاوازەکانی تری عێراق کاراکتەری سیاسیان لەمەسەلەی کورد سەندۆتەوە، بەڵام هیچ یەکێکیان بەئەندازەی بەعس مەسەلەی کوردیان لەکاراکتەرە سیاسییەکەی دانەبڕیوەو وەك مەسەلەیەکی ئەمنی ڕووت مامەڵەیاننەکردوە. بەعس چارەسەری مەسەلەی کوردیان ڕاستەوخۆ دایە دەست لەشکرو هێزەکانی ئەمن و موخابەرات و دەزگا توندوتیژەکانی تری دەوڵەتی عێراقی. یەکێك لەهۆکارە سەرەکییەکانی ئەنفال بەچڵەپۆپەگەیشتنی ئەم دیدە ئەمنییە بوو بۆ مەسەلەی کورد لەلایەن بەعسەوە.

کە دیدی ئەمنی دەبێتە تاقە دیدێك بۆ مامەڵەکردنی کێشەیەکی سیاسیی، ئەوکات توندوتیژیی دەبێتە ئەو ئامرازە سەرەکییەی بۆ مامەڵەکردنی ئەو کێشەیە پەنایبۆدەبرێت. توندوتیژی و ترساندن و سزادان و لەناوبردن دەبنە زمانی قسەکردنی دەوڵەت لەگەڵ ئەو کێشەیەدا. بەڵام ئەم زمانی توندوتیژیی و ترساندن و سزادانە مەرجنییە هەمیشەو هەردەم و بەشێوەیەکی حەتمی بگات بەجینۆساید. توندوتیژی دەکرێت تەنها ستراتیژێکبێت بۆ سزادانێکی سنووردار بەمەبەستی بەرهەمهێنانی ترسێکی گەورە کە وابکات ڕێگە لەبەرزکردنەوەی داخوازی سیاسی و ئابوریی و فەرهەنگی بگرێت. بەڵام توندوتیژی کاتێك کاراکتەری جیۆنسایدییانە وەردەگرێت مانای وایە ڕووی لەگروپ یان پێکهاتێکی کۆمەڵایەتی دیاریکراوە بەنیازی لەناوبردنی یەکجاریان، نەك بەنیازی سزادان یان ترساندن یان بێدەنگکردنیان. توندوتیژیی جینۆسایدییانە سزادان لەکاری ترساندن و ماماڵەیەکی توندتیژیی جوزئییەوە دەکاتە سزادانی گروپێك یان هێزێك بەمەبەستی لەناوبردنی سەرتاسەریی ئەو گروپە. ئەوەی توندوتیژی بەعس لەئەنفالدا لەتوندوتیژییەکانی دەرەوەی ئەنفال جیادەکاتەوە ئەم خەسڵەتە جینۆسایدییەیە.

لەڕۆژگاری هاتنە سەر حوکمیانەوە بەکارهێنانی توندوتیژیی بەرامبەر بەمەسەلەی کوردو بەستنەوەی چارەسەرکردنی ئەم مەسەلەیە بەئەگەری بەکارهێنانی توندوتیژیی دەوڵەتەوە بەشێکی دانەبڕاوبووە لەشێوازی مامەڵەکردنی بەعس لەگەڵ کوردا، بەڵام لەقۆناغێکدا هێرشە توندوتیژەکانی بەعس بۆسەر کوردستان سیفەتی هێرشی "ئاسایی" لەدەستدەدەن و دەبنە هێرشی ڕاستەوخۆو بەردەوام بەمەبەستی لەناوبردنی گشتیی و کۆتاییهێنانێکی یەکجارەکی بەمەسەلەی کورد. ئەم شێوازە لەپەلاماری سەربازیی هەمەلایەن و بەردەوامی بەعس بۆسەر کورد لەمانگی سێی ساڵی ١٩٨٧ دەستپێدەکات و تا ساڵی ١٩٨٩ دەخایەنێت. لەم دوو ساڵەدا ڕادەی پەلاماری بەعس بۆسەر کۆمەڵگای کوردی بەشێوەیەکی بەرچاو بەرزدەبێتەوەو سنووری چالاکی ڕەمزی و ترساندن و سزای جوزئی تێدەپەڕێنێت و دەپەڕێتەوە بۆسەرزەمینی وێرانکردنی بەرفراوان و فرەلایەن و سەرتاسەریی. لەم دوو ساڵەدا مەسەلەی کورد دەبێتە یەکێك لەمەسەلە ئەمنییە هەرە گرنگەکانی بەعس و هێزە سیاسییەکانی کورد وەك کۆمەڵێك هێزی جەردەو ناپاك و ترسناك مامەڵەدەکرێن. لەناو ئەم نەخشە فراوان و هەمەلایەنەی پەلاماردانی کوردستاندا، ئەنفال بریتییە لەو پەلامارانەی کە لەنێوان ٢٣ شوبات و شەشی ئەیلولی ساڵی ١٩٨٨دا ڕوودەدەن. واتە مێژووی دەستپێکردنی پەلامارەکانی ئەنفال بەئەنفالی یەك دەستپێدەکات لەڕۆژی ٢٣ شوباتداو مێژووی کۆتاییهاتنیشی بەئەنفالی هەشت کۆتاییدێت لەڕۆژی شەشی ئەیلولی ساڵی ١٩٨٨دا. هەموو پەلامارەکانی ئەنفال شەش مانگ و یازدە ڕۆژی پێدەچێت. ئەنفال بریتییە لەکۆی ئەو وێرانکاری و کوشتن و

لەناوبردنەی بەعس لەماوەی ئەو شەش مانگ و یازدە رۆژەدا ئەنجامیدەدات. پەلامارەکانی بەر لەو مێژووەو پەلامارەکانی دوای ئەو مێژووە بەشێك نین لەپەلامارەکانی ئەنفال.

هەریەکێك لەو پەلامارانەش رووی لەناوچەیەکی جوگرافی پێشوەخت دەستنیشانکراو بووە. ئەنفالی یەك رووی لەناوچەی سەرگەڵو و بەرگەڵو بوو کە سەرکردایەتی یەکێتی تێدابوو، لەکاتێکدا ئەنفالی هەشت رووی لەناوچەی بادینان بوو کە هەندێك لەهێزەکانی پارتی تێدابووە. حەوت پەلامارەکانی تری ئەنفال بۆسەر ئەو ناوچانە بووە کە کەم تازۆر لەژێر دەسەڵاتی هێزەکانی یەکێتیدابوون. ئەنفالی یەکەم، سێ هەفتەی دەخایەنێت و ئەوانی تریان ماوەکانیان کەمتر بووە. ئەنفالی یەك تا ئەنفالی حەوت لەکاتی جەنگی ئێران و عێراقدا ئەنجامدارون، بەڵام ئەنفالی هەشت لەناوچەی بادیناندا دوای وەستانی جەنگی ئێران و عێراق دەستپێدەکات و سەرجەمی رووداوەکانی دەکەوێتە دوای وەستانی ئەو جەنگەوە. ئەمەش نیشانیدەدات کە پەلامارەکانی ئەنفال بەشێك نەبوون لەجەنگی ئێران و عێراق و ستراتیژە سەربازییەکانیان بەشێك نەبووە لەستراتیژیەتی جەنگی ئێران و عێراق.(4)

ئەوەی گرنگە ئاگاداری بین ئەم سنووردارییە زەمەنییەو ئەو شوێنە پێناسکراوانەیە کە پەلامارەکانی ئەنفالیان تیادا پیادەکراوە. ئەمەش مانای تێکەڵنەکردنی زەمان و زەمینی پەلامارەکانی ئەنفالە بەزەمان و زەمینی پەلامارو ناشیرینییەکانی تری بەعس بەرامبەر بەکورد. ئەنفال کۆمەڵێك پەلاماری تایبەتە کە لەمێژوویەکی دیاریکراودا دەست پێدەکات و رووشی لەبەشێکی دیاریکراو و پێشوەخت پێناسکراوی کۆمەڵگای کوردییە. ئامانجێکی پێشوەخت دەستنیشانکراو بەڕێوەیبردوە، کە بریتییە لەوێرانکردنی گوندەکانی کوردستان و کوشتن و لەناوبردن و راگوێزانی دانیشتوانی ئەو گوندانە. ئەنفال پرۆژەی لەناوبردنی لادێکانی کوردستانە، نەك پرۆژەی لەناوبردنی کورد هەمووی. ئەمەش مانای ئەوەی پەلامارەکانی ئەنفال روویان لەهەموو کۆمەڵگای کوردی نەبووە، رووبەڕووی هەموو کوردیش نەکراونەتەوە، بەڵکو روویان تەنها لەگوندەکانی کوردستان بووەو ویستویانە لادێکانی کوردستان و گوندنیشەکانی ئەم کۆمەڵگایە لەناوببەن، ئەگەرچی وێرانکردنی گوندەکان و کوشتن و گرتن و راگواستنی گوندنشینەکان کاریگەریی گەورەو خراپ و هەمەلایەن لەسەر سەرجەمی کۆمەڵگای کوردیی بەجێدەهێڵێت.

بەو مانایەی سەرەوە کیمیابارانکردنی شارێکی وەك هەڵەبجەو رووخاندنی شارێکی وەك قەڵادزێ بەشێك نین لەپەلامارەکانی ئەنفال. هێرش بۆسەر ئەم دوو شوێنە لەوانەیە لۆژیکی شەڕی ئێران و عێراقی لەپشتەوەبووبێت، یاخود بیرۆکەی تۆڵەکردنەوە یان رق یان هەرشتێکی دیکەی لەم بابەتە ئاراستەی کردبێت. هەرچییەك بووبێت لۆژیك و مەبەستی پەلاماردانی ئەو شارانە جیاوازن لەلۆژیکی جینۆسایدییانەی پەلامارەکانی ئەنفال بۆ سەر گوندەکانی کوردستان. تاوانی ئەنفال پەیوەندی نییە بەتوڕەبوونی ئەم یان ئەو سەرکردەی سەربازیی، بەملهوڕی و نابەرپرسیارێتی ئەم یان ئەو ئەفسەرو جەنەراڵ و گوردانی سوپاوە، ئەنفال هێرشێکی پلانبۆداڕێژراو و پێشوەخت بیرلێکراوە بوو کە ئامانجی وێرانکردنی هەموو توانایەکی ژیان بوو لەگوندەکانی کوردستانداو ستراتیژیەتی لەناوبردنی گوندو گوندنشینەکانی لەپشتەوەبوو.

ئەم جیاکارییەی سەرەوە جیاکارییەکی گرنگە، چونکە تەنها لەڕێگای ئەم جیاکارییەوەیە دەکرێت سیفەت و مانای جینۆسایدیانەی پەلامارەکانی ئەنفال دەربکەوێت.

(3)تایبەتمەندییەکانی ئەنفال:

هەموو جینۆسایدێك حیکایەتی کوشتن و لەناوبردنێکی دەستەجەمعی دەگێڕێتەوە کە تیایدا بەهەزاران هەزار ئینسان لەسەربوون یان نەبوونی سیفەتێکی تایبەت یان لەسەر شێوازێکی تایبەتی ئینسانبوون دەکوژرێن. بەڵام هەموو جینۆسایدێکیش کۆمەڵێك تایبەتمەندی خۆی هەیە، هەلومەرجێکی مێژوویی دیاریکراو و کۆمەڵێك هۆکاری سیاسیی و کۆمەڵایەتیی و کولتوریی تایبەت دەیخولقێنن. بەشێوەیەکی گشتی لەپشتی جینۆسایدەوە وەك تاوان کۆمەڵێك هۆکار هەیە، بۆ نموونە ئامادەگی دەوڵەتێك کە کێشەی سیاسیی و ئەتنی و دینی و کولتوریی هەبێت لەگەڵ برێك لەدانیشتوانی ئەو وڵاتەدا. دەوڵەتێك گەر دەوڵەتێکی تۆتالیتاریش نەبێت، ئەوا زۆر رەگەزو کاراکتەرو مەیلی تۆتالیتارییانەی بەهێزی تێدابێت. ئەم دەوڵەتە دەبێت کاراکتەرێکی مۆدێرنیشی هەبێت، واتە لەشکری مۆدێرن، دەزگای بیرۆکراتی مۆدێرن، تەکنۆلۆژیای پەیوەندی مۆدێرن، شتی دیکەی لەم بابەتەی هەبێت کە بەهۆیانەوە بتوانێت هەم جینۆساید رێکبخات و هێزی بۆکۆبکاتەوە هەم بشتوانێت ئەنجامیبدات. زۆربەی جینۆسایدەکان لەئامادەگی حزبێکی سیاسیدا ئەنجامدارون، حزبێك کە خەڵك رێکبخات و هانیانبدات و هاریکاریانبکات بۆ پیادەکردنی جینۆساید. بوونی ئایدیۆلۆژیایەکی سیاسیش بۆ ئەنجامدانی جینۆساید یەکێکە لەپێداویستییە گرنگەکان، ئایدیۆلۆژیایەك ئەوانەی جینۆسایدیان بەرامبەر دەکرێت وەك کەسانی ناپاك و تاوانبارو تەنانەت نائینسان وێنابکات و بناسێنێت. بوونی دەزگای بیرۆکراتی تایبەت و تەرجەمەکردنی بڕیاری جینۆساید بەدەیان و سەدان و هەزاران بڕیاری بیرۆکراتی بچووك کە هەر یەکێکیان کەسێك و لایەنێك و دەزگایەکی تایبەتی پێیهەڵبستێت، بەجۆرێك گەر بمانەوێت وێنەیەکی گشتی کارە جینۆسایدیەکەمان دەستبکەوێت ناچاربین ئەو هەموو بڕیارو دەزگاو لایەنە بچووك و لۆکاڵییانە پێکەوە لەناو وێنەیەکی گەورەدا کۆبکەینەوە. واتە جینۆساید کارێکە بەتەنها بەم یان بەو کەس یان بەم یان ئەو دەزگا ئەنجامنادرێت، بەڵکو تاوانێکە دابەشدەکرێت بەسەر چەندان دەزگاو لایەن و بڕیاری بچووك و لۆکاڵیدا.(5)

دەڵێم سەرەڕای ئەم خاڵە گشتییانە ئەنفال لەعێراقدا هەڵگریی کۆمەڵێك تایبەتمەندییە کە من هەوڵدەدەم لێرەدا لەسەر چوار گرنگترین تایبەتمەندیان رابوەستم.

یەکەم: بەشداربوونی دەوڵەت وەك گشتێك لەتاوانەکانی ئەنفالدا

خاڵێکی گرنگ کە ئەنفال لەتاوانەکانی دیکەی بەر لەئەنفال و دوای ئەنفال جیادەکاتەوەو لەهەمانکاتیشدا تایبەتمەندییەکی تایبەتی پێدەبەخشێت ئەوەیە ئەوەی کە ئەنفال ئەنجامدەدات خودی دەوڵەتی عێراقییە وەك دەوڵەت. ئەنفال بەتەنها دەزگاکانی حزبی بەعس، یان دەزگا نیمچە میلیتارییەکان یان ئەم یان ئەو هێزو ئەم سەرکردەو ئەو گوردانی سەربازیی لێیبەرپرسیار نییە، بەڵکو دەوڵەتی عێراقی وەك دەوڵەت، وەك گشتێکی ئۆرگانی، لەسەرەتای ئەنفالەوە تاکۆتایی ئەنفال بەشدارە لەپلان بۆدانان و رێکخستنی تاوانی ئەنفال و کۆکردنەوەو دابینکردنی ئامرازو پێداویستییە تایبەتییەکانی ئەنجامدانی ئەم تاوانە. ئەم بەشدارییە چالاك و هەمەلایەنەی دەوڵەتە سیفەتی سەرەکی تاوانەکانی ئەنفال دەستنیشاندەکات. هەر ئەم بەشدارییە ئۆرگانییەی دەوڵەتە، بۆ نموونە، تاوانەکانی ئەنفال لەتاوانی جینۆسایدێکی گەورەی وەك ئەوەی رواندا جیادەکاتەوە. بەشداری سەرتاسەری دەوڵەتی عێراقی وەك دەوڵەت لەئەنفالدا بەرادەیەك گشتگیرە زەحمەتە بتوانین لەدەرەوەی دەوڵەتدا تاوانباری دیکە بۆ ئەنفال لەناو عێراقدا بدۆزینەوە، لەکاتێکدا لەرواندادا خەڵکی سادەو ساکاری دەرەوەی دەزگاکانی دەوڵەت بەشداریان لەکوشتنی قوربانییەکاندا کردوە، لەرواندا دراوسێ و ناسراو ناسراو هەندێکجار هاورێ هاورێی بەچەقۆو قەمەو تەورو داس کوشتووە.

ئەو دەزگایانەی حکومەتی عێراقیش کە لەتاوانی ئەنفالدا بەشدارن ئەو دەزگایانەن کە پێکهاتەی سەرەکی ئەم دەوڵەتە پێکدەهێنن و شوناسی دەوڵەتی عێراقی وەك دەوڵەت دەستنیشاندەکەن. ئەو دەزگایانەش هەندێکیان سەربـــازیین، هـــەندێکیان حـــزبی و مەدەنین، هەندێکیان بەرپرسی کاروباری ئەمنین، هەندێکیان دەزگای نیمچە سەربازین. گرنگترینی ئەو دەزگایەنەی لەپەلامارەکانی ئەنفالدا بەشداربوون بریتین لەمانەی خوارەوە.

١- لەشکری عێراق: فەیلەقی یەك و فەیلەقی پێنج.

٢- دەزگای ئەمنی: مدیریەتی ئەمنی عامە.

٣- حزبی بەعس، برێکی زۆر لەدەزگاکانی حزبی بەعس.

٤- هێزە رەسمییە کورییەکان، فەوجەکانی خەفیفە.

هەریەکێکیش لەم دەزگایانە لەچەندان دەزگای بچووك و گەورە پێکهاتوە کە ئەرك و کاری جیاواز رادەپەڕێنن. ئەمانە هەندێکیان چەك بەدەستن، هەندێکیان دەزگای هەواڵگرو کۆکەرەوەی زانیارین، هەندێکیان شۆفل و بلدۆزەر و ئامێرەکانی تری روخاندن ئامادەدەکەن، هەندێکیان ئەرکیان تەنها گواستنەوەیە هتد...

دووەم: کوشتنی بەکۆمەڵ، بەڵام تایبەت.

شێوازی کوشتن لەتاوانەکانی ئەنفالدا شێوازێکی زۆر تایبەتەو جیاوازە لەو شێوازانەی تری کوشتن کە بەعس لەعێراقدا پیادەیدەکرد. کە ئەمە دەڵێم دەزانم رەنگە کەسانێك هەبن بڵێن مردن هەر مردنە، گرنگ نییە ئینسانەکان بەچ شێوازێك دەکوژرێن، گرنگ ئەوەیە ئینسانەکان دەکوژرێن. هەندێك لەم رووەوە زیاتر پێدادەگرن و باس لەوە دەکەن کە نابێت ئازارەکانی ئەنفال نمایشبکرێن، ناڕاستە کەسێك کە خۆی ئازارەکانـی ئەنفالی نەدیبێت لەدەرەوەڕا باس لەو ئازارانەبکات، ئەوەی تەنها مافی قسەکردن و گێڕانەوەی ئازارەکانی هەیە قوربانییەکان خۆیانن. لەم دیدەدا باسکردنی ئەنفال و هەوڵدان بۆکردنی بەبابەتی تێڕامان و خوێندنەوە، ناهەقیکردنە بەرامبەر بەوانەی کە ئەنفالیان بەرامبەر کراوەو ئەنفالیان بەشێوەیەکی شەخسی ئەزموونکردوە. لەم دیدەدا ئەنفال یان جینۆساید شتێك نییە نمایشبکرێت و تاقە لایەنێك کە بۆی هەیە باس لەئەنفال بکات ئەوانەن کە وەك قوربانی بەناو جەهەنەمی رووداوەکانیدا تێپەڕیون. بۆیە، لەم دیدەدا، ئینسان هەر لەئەساسەوە بۆی نییە باس لەئەنفال بکات و نابێت بیکاتە بابەتی تێڕامان و خوێندنەوەی فیکری، چ جای ئەوەی هەوڵبدەیت شێوازەکانی کوشتن لەئەنفالدا پۆلینبکەیت و لەشێوازە "ئاساییەکانی" کوشتن جیایانبکەیتەوە. بەبۆچوونی من ئەم دیدە لەزیاد لەڕوویەکەوە نووقسان و هەڵەیە. یەکەم بۆ رێگرتن لەدووبارەبوونەوەی تاوانە ترسناکەکان لەمێژووی مرۆڤدا پێویستە هەموو هەوڵێك بدرێت بۆ تێگەیشتن لەو تاوانانەو مۆتیڤەکانی ئەنجامدانیان، لۆژیکە ناوەکییەکەیان دەستنیشان و ئاشکرابکرێت، لەسەر ئەو بنەمایانەش هەوڵبدرێت دونیاو پەیوەندییەکان و مەبەستەکان وا رێکبخرێنەوە هیچ مەودایەك بۆ سەرلەنوێ ئەنجامدانەوەی تاوانی لەو بابەتە نەمێنێتەوە. دووەم بۆئەوەی قووڵی تاوانەکان تێبگەین و پاڵنەرەکانی ئەنجامدانیان بناسین ناچارین دەست بۆهەموو ئەو ئامرازانە ببەین کە زانستە ئینسانی و کۆمەڵایەتییەکان دەیانخەنە بەردەستمان. ئەمەش نەك وەك حەز یان تەحەدایەکی ئەکادیمی، بەڵکو وەك کارێکی ئەخلاقی کە بکرێت لەڕێگایەوە قووڵی برینە تاکەکەسییەکان و قووڵی برینە مێژووییە دەستەجەمعییەکان بخوێنینەوە. لەم دیدەوە قسەکردن لەسەر شێوازی کوشتن لەئەنفالدا دەبێتە یەکێك لەڕەهەندە گرنگەکانی قسەکردن لەسەر ئەم باباتە.

بەعس لەئەنفالدا بەشێوەیەکی تایبەت ئینسانەکان دەکوژێت تەواو جیاوازە لەو شێوازی کوشتنە باڵادەستەی بەعس رۆژانە بەکاریدەهێنا بۆ لەناوبردنی ئەوانەی بەناحەزو نەیارو نادۆستی دادەنان. سەرەتا کوشتن لەئەنفالدا کوشتنێکی پێشتر پلان بۆ دانراوە، وابەستەی توڕەبوونی ئەم یان ئەو سەرکردە، دڵڕەقی ئەم گوردان یان ئەو گوردانی لەشکری عێراقی نییە. کوشتنێك نییە خۆبەخۆو لەپڕ روویدابێت، بەڵکو کوشتنێکی بەبەرنامەیەو بەسەر چەندان هێزو قۆناغ و شوێنی جیاوازدا دابەشکراوە. بەر لەهەموو شتێك ئەوانەی پەلاماری گوندەکانیان داوەو ماڵ و قوتابخانەو مزگەوتەکانیان رووخاندووە، کانی و کارێزەکانیان دەمرێژو تەقاندۆتەوە، خەڵکەکانیان کۆکردۆتەوەو گرتوەو گواستۆتەوە، ئەوانە نەبوون کە خەڵکەکانیان کوشتووە. هەریەکێك لەم کارانە هێزو لایەن و گروپی تایبەت پێیهەڵساون. ئەگەرچی لەکاتی ئیشکردنی هەریەکێك لەم گروپانەدا هەر قوربانییەك بەو شێوەیە نەجوڵابێتەوە کە ئەمری پێکراوە، یان هەرکەسێك هەوڵی دەربازبوون یان بەگرییکردنی دابێت، کوژراوە. بەڵام سەرەڕای ئەم راستییە شێوازی سەرەکی کوشتن لەئەنفالدا کوشتنی راستەوخۆو

دەستبەجێ نەبووە. دەوڵەت یەکەمجار خەڵکەکانی گرتوە، دواتر بۆ ناو جەمەلۆن و ئۆردوگای تایبەت گواستونییەتەوە، نێری لەمێ جیاکردۆتەوە، دواتر لەوێوە دەستە بەدەستە بۆ شوێنی کوشتن گواستراونەتەوەو تیمی تایبەتی کوشتن تەقەی لێیانکردوەو کوشتونی. کوشتن لەئەنفالدا کوشتنێکی درێژخایەن بووەو دەستبەجێ و خۆبەخۆ ئەنجامنەدراوە. هەموو ئەوانەشی لەئەنفالدا بەشداربوون کاری کوشتنیان ئەنجامنەداوە، بەڵکو هەر یەکەیەك و وەزیفەیەکی تایبەتی هەبووە، دەوڵەت تیمی تایبەت و شوێنی تایبەتی بۆ کوشتن و لەناوبردن دروستکردوە. واتە دەوڵەت خەڵکانێکی دروستکردوە کە کاری ئەوان تەنها کوشتنی ئەنفالکراوەکان بووە دوای گرتن و راگواستن و کۆکردنەوەیان لەلایەن هێزو تاقم و لایەنی جیاوازەوە.

دووەم کاراکتەری ئەم کوشتنە لەوەدایە کە کوشتنێکی دەستەجەمعییەو قوربانییەکان خراونەتە گۆڕی بەکۆمەڵەوە. بەمەش ئەم شێوازی کوشتنە هەموو سیفەتێکی کوشتنی تاکەکەسی و تایبەتی لەدەستداوە. ئەم کوشتنە دەستەجەمعییە کوشتنێکە پەیوەندی نییە بەوەوە داخۆ ئەوانەی دەکوژرێن ئەم یان ئەو تاوانی شەخسیان ئەنجامداوە یان نا، ئەم کوشتنە کوشتنێکە رووی لەقوربانییەکانە وەك گروهێکی پێشوەخت پێناس و دەستنیشانکراو، وەك جۆرێکی تایبەت لەئینسان، وەك ناونیشانێکی گشتی. ئەم شێوازە لەکوشتن کوشتنێکی کاتاگۆریانەیە، نەك کوشتنێکی تایبەت و تاکەکەسیی. هەر ئەمە شێوازی کوشتنەشە تاوانەکانی ئەنفال دەکاتە تاوانێکی جینۆسایدییانە. باسنەکردنی ئەم تایبەتمەندیانەو تێکەڵکردنی ئەنفال بەتاوانەکانی دیکەی بەعس بەرامبەر بەکورد وادەکات ئەوەی ئەنفال دەکاتە جینۆساید، بزربێت.

سێیەم: ئامارکاریی و بەهۆمۆساکەرکردنی قوربانییەکان

بەعس لەمانگی دەی ساڵی ١٩٨٧دا، واتە لەگەرمەی شەڕی ئێران و عێراقدا ئامارێکی گەورەی دانیشتوان ئەنجامدەدات. ئەم ئامارە هەر مەبەستێکی سیاسی یان مەدەنی یان ئابوریی لەپشتەوەبووبێت، لەوە کەمناکاتەوە کە رۆڵێکی هێجگار گرنگ دەبینێت لەپرۆسەی ئەنجامدانی جینۆسایدی ئەنفالدا. ئەم ئامارە هێڵێکی راستەوخۆ دەکێشێت لەنێوان ئەوانەی بەعس بەهاوڵاتیان دادەنێت لەبەرامبەر ئەوانەدا کە بەعس نەك تەنها هەموو مافێکی هاوڵاتیبوونیان لێدەسێنێتەوە، بەڵکو وەك ناپاك و نادۆست و دوژمنیش پێناسیاندەکات. ئەوانەی لەم ئامارەدا بەشدارنابن نەك دەکرێنە کەسانی بێماف، بەڵکو مامەڵەی خائینیان لەگەڵدا دەکرێت و سزای مردنیان بۆدەردەکرێت. بەپێی بڕیارێکی مەجلیسی قیادەی سەورە کە لەمانگی ئابی هەمانساڵدا دەرچووبوو. ئەو ناوچانەی کە لەژێردەسەڵاتی حکومەتدا نەبوون، واتە ئەوانەی کە سەرژمێریی دانیشتوان نەیدەگرتنەوە، داوایانلێکرابوو بگەڕێنەوە ریزی نیشتیمانی و ژێر دەسەڵاتی بەعس. بەعس تەنها ئەوانەی بەهاوڵاتی دەزانی کە دەیتوانی کۆنترۆڵ و چاودێری و دیسپلینیان بکات. لەنێوان ئەو بڕیارە لەمانگی ئابداو لەنێوان ئامارەکەدا دوو مانگ هەیە، بەعس ماوەی ئەو دوو مانگەی دانابوو بۆئەوەی هەموو ئەوانەی ناکەونە ژێر دەسەڵاتی بەعسەوە بەناعێراقی و ناهاوڵاتی و تەنانەت نائینسان ناوبنێت و ماف بەخۆیبدات بەناوی سەروەری نەتەوەیی و پاراستنی ئاسایشی عێراق و پاراستنی وڵاتەوە بیانکوژێت.

ئەو ناوچانەی کە حکومەت نەیتوانی بیانخاتە ژێردەسەڵاتی خۆیەوە بە"ناوچە قەدەغەکراوەکان" ناونران و ئەوانەشی لەوێدا دەژیان لەدیدی بەعسدا هیچ پەیوەندییەکیان بەعێراقەوە نەمابوو و هەموو مافێکی ئینسانبوونیان لەدەستدابوو. واتە ئەوانە بووبوونە کەسانێك دەوڵەت کەی بیویستایەو چۆن بیویستایە دەیتوانی بیانکوژێت. ئەگەر بکرێت چەمکێك لەفەیلەسوفی ئیتالی ئاگامبنەوە بخوازین دەکرێت بڵێین بەعس هەموو ئەوانەی کە دەکەوتنە ناو ناوچە

قەدەغەکراوەکانەوە دەکردە "هۆمۆساکەر". ئاگامبن باس لەوەدەکات کە هۆمۆساکەر بریتیبوون لەکۆمەڵێك کەسی تایبەت کە لەرۆمای کۆندا ژیاون، بەڵام هیچ مافێکیان نەبووە، هەرکەسێك حەزی لێبوایە یان بیویستایە دەیتوانی بیانکوژێت بەبێئەوەی هیچ لێپرسینەوەیەکی لەگەڵدابکرێت. ئەرکی سەرەکی ئەو ئامارەی بەعس لەو رۆژگارەدا دروستیکرد بریتیبوو لەدروستکردنی ئەو ئینسانانەی کە وەك هۆمۆساکەر پرۆژەی کوشتن و لەناوبردنێکی ێلێپرسینەوەبن.[6] ئەو سەرژمێرە "ناوچە قەدەغەکراوەکان"ی نەگرتەوە کە زۆرینەی دێهاتەکانی کوردستانی دەگرتەوەو ئەو دێهاتانەش دواتر بوونە ئەو ناوچانەی بەر پەلامارەکانی ئەنفال کەوتن. لەم پەلامارانەدا هەموو ئەو نێرانەی تەمەنیان لەنێوان ١٥ بۆ ٧٠ ساڵدا بوو، بڕیاری لەسێدارەدەن یان کوشتنیان بۆدەرچوو. پەلامارەکانی ئەنفال چوار مانگ دوای ئەنجامدانی ئەم ئامارە دەستپێکرد، ئەم ئامارە ئەو هێڵەبوو کە بەعس لەنێوان ئەوانەی مافی ژیانیان هەیەو ئەوانەی

مافی ژیانیان نییە، کێشای. لەدوای ئەم ئامارەوە دەوڵەتی عێراقی نەك تەنها مافی هاوڵاتیبوونی لەژمارەیەکی گەورەی خەڵکی کوردستان سەندەوە، بەڵکو مافی ئینسانبوونیشی لێسەندنەوە. لەئەنفالدا گوندنشینە کوردەکان وەك ئەو هۆمۆساکەرانەی رۆمای کۆنیان لێهات و هەموو مافێکی ژیانیان لەدەستدا.

چوارەم: بوونی مۆدێلێکی پێشین بۆ تاوانی جینۆساید لەعێراقدا

یەکێك لەتایبەتمەندییەکانی ئەنفال لەوەدایە کە لەپەیوەندییەکی راستەوخۆدایە بەیەکێك لەتاوانە گەوەکانی بەعسەوە لەسەرەتای ساڵانی هەشتادا، تاوانی کۆکردنەوەو گرتن و کوشتنی بارزانییەکان. لەساڵی ١٩٨٣ دا بەعس نزیکەی ٨٠٠٠ پیاوی بارزانی دەگرێت و دواتر دەیانکوژێت. شێوازی کۆکردنەوەو دابەشکردن و کوشتنی بارزانییەکان رێك ئەو شێوازەیە کە دواتر ئەنفالی لەسەر بینا دەکرێت. دەکرێت تاوانی کوشتنی بارزانییەکان وەك پەراوەیەکی پێشین بۆ ئەنفال یان وەك مۆدێلێك بۆ ئەنجامدانی تاوانەکانی ئەنفال ببینین. توندوتیژی بەعس لەتاوانی لەناوبردنی بارزانییەکاندا رووی لەخێڵێکی دیاریکراوبوو، واتە کوشتن لێرەدا دیسانەوە کوشتنێکی تاکەکەسی و تایبەت نەبوو، بەڵکو کوشتنێکی کاتاگۆریانەبوو. ئەوەشی پێناسی ئەو کوشتنەی دەستنیشاندەکرد بارزانیبوون بوو. بەعس لەئەنفالدا سنوورەکانی ئەم کوشتنە فراونتردەکاتەوە تا هەموو لادێکانی کوردستان دەگرێتەوە. بەهەمان شێوازی ئەنفال، لەتاوانی

کوشتنی بارزانییەکاندا، هەموو ئەو نێرینانەی تەمەنیان لە١٢ ساڵ بۆ سەرەوەبوو کوژران و دایك و خوشك و برابچووك و خێزانەکانیشیان لەئۆردوگایەك لەنزیك قووشتەپە کۆکرانەوە. ئەم مۆدێلە لەکوشتن ئەو دەروازەیەیە کە بەعس لێیەوە دەچێتە ناو تاوانەکانی ئەنفالەوە.

(4)ئەنفال و تێکەڵبوونی سێ مێژوو بەناویەکدا

لەپشتی تاوانی ئەنفالەوە سێ مێژووی تێکەڵ بەیەك و بەناویەکداچوو ئامادەیە. یەکەمیان مێژووی عێراقە وەك دروستکراوێکی کۆڵۆنیاڵی. دووەمیان مێژووی بەعسە وەك هێزێکی ناسیۆنالیستی پەڕگیر. سێیەمیان مێژووی سەدام حوسەینە وەك دیکتاتۆرێکی نارسیستی نەخۆش. بەبێ تێکەڵبوونی ئەم سێ مێژووە بەیەکدی لەکۆتایی هەشتاکانی سەدەی رابردوودا ئەنجامدانی تاوانەکانی ئەنفال کارێکی هێجگار زەحمەت دەبوو.

خاڵی هەرە ترسناك لەمێژووی عێراقدا بوونی کوردە بەکەمینەیەکی نەتەوەیی لەناو دەوڵەتێکی نادیموکرات و دەسەڵاتگەردا، دەوڵەتێك کە دروستبوون و مانەوەی بەپلەی یەکەم پرۆژەیەکی کۆڵۆنیاڵی بوو و پەیوەندی بەقازانجە ستراتیژییەکانی بەریتانیای دوای جەنگی جیهانی یەکەمەوە هەیە. مێژووی عێراق لەسەرەتاوە تا ساتەوەختی ئەنفال و تا ئەمڕۆش مێژووی دەوڵەتێکە کە نەیتوانیوە نـەتەوەیەك بـــەنـــاوی نەتەوەی عێراقـــەوە دروستبکات. عێراق دەوڵەتێکە بێنەتەوە. دەوڵەتێکە لەسەر کۆمەڵگایەکی پارچەپارچە دروستبووەو چوارچێوەیەکی گشتی بۆ کۆبوونەوەی هێزە جیاوازەکانی ناو وڵاتەکە پێنییە. لەسەردەمی بەعسدا ئەم دەوڵەتە لەباتی بەخشینی شوناسی هاوبەش بەگروپە جیاوازەکانی ئەو کۆمەڵگایە، ترسی هاوبەشی پێبەخشیون. ئەوەی وڵاتەکەی بەیەکەوەگرێداوە بەپلەی یەکەم توندوتیژیی و هێزی لەشکر و ترساندن و هەڕەشەی کوشتن و لەناوبردن بووە. لەنیوەی دووەمی سەدەی بیستەمدا عێراق دەبێتە یەکێك لەدەوڵەتە نەوتییە گەورەو گرنگەکانی دونیاو لەگەڵ دەوڵەمەندبوونی ئابووریدا رادەی دیسپلینکردن و ترساندن و بەکارهێنانی توندوتیژیی لەوڵاتەکەدا روو لەزیادبوون دەکات.(7)

چەند توانا ئابوورییەکانی وڵاتەکە گەورەتربووبێت، ئاواش توانا سەربازییەکانی گەورەترو دەزگاکانی کۆنترۆڵکردن و دیسپلینکردن و بێدەنگکردنی خەڵکیش تێدا گەورەتربووە. عێراق لەکۆتایی شەستەکانەوە هەنگاو هەنگاو دەبێتە دەوڵەتێکی مۆدێرن، دەوڵەتێك توانای دروستکردن و گەورەکردنی هەموو دەزگا تازەکانی سەرکوتکردن و لێپرسینەوەو کوشتنی تێدا دروستدەبێت، بەڵام رێگەنادات لانی هەرەکەمی ئەو فەلسەفە سیاسییە ئینسانی و دیموکراسییەی تێدا دروستببێت کە بەشێکی دانەبڕاوی دونیای مۆدێرنە. تازەبوونەوەی عێراق تازەبوونەوەی دەزگاکانی دەوڵەتی عێراقییە، بەبێ تازەبوونەوەی ئەو فەلسەفە سیاسییەی کە دەشێت مەترسییەکانی ئەو دەزگا تازانە سنووردار بکات و بیانکاتە دەزگای کۆنترۆڵکراو و چاودێریکراو. بەپێچەوانەوە تەکنۆلۆژیای هاوچەرخ و شێوازەکانی رێکخستنی بیرۆکراتی مۆدێرن عێراقیان تا دەهات بەرەو تۆتالیتاریزم دەبرد. لەساتێك لەساتەکاندا دەوڵەتی عێراقی دەبێتە دەوڵەتێکی تەواو تۆتالیتاری. بەعس دەبێتە هێزێك لەهەموو گەڕەك و شارۆچکەو شارە گەورەکانی عێراقدا ئامادەدەبێت. دەچێتە ناو ئاهەنگ و ئەدەب و تەنانەت زمانەوە. هەزاران هەزار بنکەی حزبی و دەزگای ئەمن و دەزگاکانی تری کۆکردنەوەی زانیاری و دیسپلینکردنی خەڵك دروستدەبن و ئینسانی عێراقی دەبێتە بوونەوەرێك لەهەرشوێنێك بێت و چۆن بژی، ناتوانێت لەچاوانی دەوڵەت بزربێت. مەگەر لادێکانی کوردستان توانیبێتیان خۆیان لەم توانا تۆتالیتارییانەی دەوڵەتی عێراقی بەدوورگرتبێت و وەك شوێنێکی نا دیسپلینکراو و ئازاد مابووبنەوە. لەڕاستیدا یەکێك لەئامانجەکانی ئەنفال نەهێشتنی ئەم دونیا ئازادە بچووکەیە لەبەردەم تەماحە تۆتالیتارییەکانی دەوڵەتی عێراقیدا. لادێکانی کوردستان ئەو بەشەی کۆمەڵگای کوردیی و کۆمەڵگای عێراقیبوون کە لەدەرەوەی تەماحە تۆتالیتارییەکانی دەوڵەتدا دەژیان، توانایەکی گەورەی خۆژیان و خۆپارستنیان لەدەوڵەت هەبوو. ئەنفال کۆتاییهێنانبوو بەم توانای خۆژێنی و سەربەخۆییەی ئەو بەشەی کۆمەڵگای ئێمە کە تەماحە تۆتالیتارییەکانی بەعس بۆی کۆنترۆڵ نەدەکرا.

لەسەرێکی دیکەوە دەوڵەتی عێراقی لەهەفتاکان و هەشتاکاندا چەند تازەتردەبێتەوە، ئەوەندە رەهەندە میلیتاریی و توندوتیژییەکانی گەورەتردەبێت. جەنگی ئێران و عێراق نەك تەنها ئابووری عێراقی کردە ئابووریی جەنگ، بەڵکو هەموو کۆمەڵگای عێراقی کردە کۆمەڵگایەکەی میلیتاریی. خەونی بەعس لەو ساڵانەدا دەبێتە خەونی بونیادنانەوەی عێراق لەسەر مۆدێلی سەربازگە. ملیۆنان سەربازو چەکداری تر لەوڵاتەکەدا هەبوون، لەشکری مناڵان و ژنان و میللی و پیشەیی بەشێکی زۆری خەڵکی وڵاتەکەی کردبوو بەسەرباز. رێکخراوەکانی قوتابیان و ئافرەتان و مناڵان و گەنجان دەسەڵاتی بەعسیان راکێشابووە ناو بڕێکی هەرە گەورەی ژیانی تایبەت و ژیانی گشتی کۆمەڵگای عێراقییەوە. ئەم بەسەربازگەکردنەی کۆمەڵگای عێراقی ئەو هەستەی لەبەعسدا دروستکردبوو کە هەموو کۆمەڵگای عێراقی لەگەڵدایەو ئەوەشی لەگەڵ بەعسدا نییە بریتین لەکۆمەڵێك لەڕێلادەرو ناپاك کە پێویستە لەناوببرێن.

ئەنفال وەك جینۆساید لەپەیوەندییەکی راستەوخۆدایە بەمێژووی هاوچەرخی عێراقەوە وەك دەوڵەتێك کە توندوتیژی و میلیتاریزم و ترسناندن و دیسپلینکردن ئەو چوارچێوانەیە کە وڵاتەکەی بەیەکگرتوویی هێشتۆتەوەو راگرتوە. لەگەڵ تەقاندنی یەکەمین فیشەکی شۆڕشی کوردیشدا لەسەرەتای ساڵانی شەستدا، ئیدی رەهەندە ئەمنییەکەی مەسەلەی کورد لەلایەن حکومەتە یەکبەدوای یەکەکانی عێراقەوە هەموو رەهەندەکانی دیکەی ئەم مەسەلەیە دادەپۆشێت. کورد لەدیدی حکومەتەکانی عێراقدا، بەتایبەتی لەدیدی بەعسداو بەتایبەتیتر لەدیدی سەدام حوسەین و خێزانەکەیدا، دەبێتە ئەو بوونەوەرە تێکدەر، موخەریبەی، کە دەوڵەت وەك هەڕەشەیەکی بەردەوام تەماشای دەکات. دەبێتە گەورەترین ڕێگر لەبەردەم خەونی بەسەربازگەکردنێکی تەواوەتی کۆمەڵگای عێراقیدا.

ئەو خاڵانەی سەرەوە بەرەو قسەکردن لەسەر بەعسمان دەبات، بەتایبەتی لەسەر ئایدیۆلۆژیای بەعس وەك ئایدیۆلۆژیایەکی ناسیۆنایستی پەڕگیر. ئایدیۆلۆژیای بەعس لەچاپە ئەفلەقییەکەیدا ئایدیۆلۆژیایەکە پڕە لەڕەگەزی فاشییانە. تێکەڵێکە لەداروینیزمی کۆمەڵایەتی و رۆمانسیەت. داروینیزمی کۆمەڵایەتی نرخێکی هێجگار گرنگ بۆ هێزو دەسەڵات دادەنێت و رۆمانسیەتیش هەستی بێوێنەیی و دەگمەنی و نارسیزم گەورەدەکات. بەعس ئەو بزوتنەوە

ناسیۆنالیستییە کە لەسەر تێکەڵکردنی ئەم دوو شێوازی بیرکردنەوەیە کاردەکات، تێکەڵکردنی داروینیزمی کۆمەڵایەتی بەڕۆمانسیەت، هێزپەرستی بەنارسیزم.

لەپەیوەندیدا بەهێزپەرسیتییەوە ئایدیۆلۆژیای بەعس هێزپەرستیەکەی نەك تەنها تەرجەمەکردوە بۆ دەوڵەتپەرستی، بەڵکو بۆ سەرکردەپەرستیش. لەسەردەمی سەدام حوسەیندا ئەم هێزپەرستییە بەپلەی یەکەم گۆڕاوە بەسەرکردەپەرستی. لەم ئایدیۆلۆژیایەدا خەڵك گشتێکی وێکچووی بێکاراکتەرە کە سەرکردەیەکی مێژوویی دەستیاندەگرێت و بەناو مێژوودا بەرەو هێزو دەسەلات و مەزنی دەیانبات. ئەم وێنەیە بۆ سەرکردە رادەی نارسیزم و خودئەڤینی سەرکردەکان بەپلەیەکی تۆقێنەر گەورەو ترسناك دەکات. مۆدێلی بسمارکییانەی یەکگرتنەوەی ئەڵمانیا دەبێتە ئەو مۆدێلەی کە سەرکردە بەعسییەکان، بەتایبەتی سەدام حوسەین، خەونی بەردەوامی پێوەدەبینێت. بەعس دیموکراسیەت، کە وڵاتێکی فرە دین و فرە نەتەوەو فرە کولتوریی وەك عێراق لەهەمووشتێکی تر زیاتر پێویستی پێیەتی، وەك داهێنراوێکی رۆژئاوایی و ئیمپریالی مامەڵەدەکات. هەر هێزێکیش باسی لەدیموکراسیەتکردبێت بەشێوەیەکی ئۆتۆماتیکی بۆتە دوژمنی بەعس، یان بەعس وەك دوژمن مامەڵەیکردوە. لەڕاستیدا دیموکراسیەت لەدیدی بەعسدا دژ بەو مەیلی هێزپەرستی و سەرکردەپەرستییەیە کە کۆڵەکە گەورەکانی ئایدیۆلۆژیای بەعس پێکدەهێنن.

لەهەمانکاتدا خەونی پان عەرەبیزمی بەعس وادەکات ئایدیۆلۆژیای بەعس هەموو گروپە ئەتنی و دینی و کولتورییە ناعەرەبەکانی دونیای عەرەب وەك عەرەب ببینێت و مامەڵەبکات.[8] واتە پرۆژەی تواندنەوەی ئەم گروپانە لەناو قاڵبی عەرەبیزمدا ئەو دیدە ئایدیۆلۆژییەیە کە بەعس بۆ گروپە ناعەرەبەکانی هەیە. لەناو عێراق و لەسەر ئەرزی واقیع ئەم ئایدیۆلۆژیایە خۆی لەداهێنانی سیاسەتی بەعەرەبکردنی ناوچە کوردییەکاندا بینییەوە. بەعەرەبکردنیش سیاسەتی سەندنەوەی خاك و شوناسە لەهەموو ئەوانەی عەرەب نین، هێرشێکی راستەوخۆیە بۆسەر شوناسی ئەتنی و نەتەوەیی ئەوانەی بەعس بەعەرەبیان نازانێت و مانەوەشیان وەك ناعەرەب وەك مەترسیی و کێشەیەکی ئەمنی تەماشادەکات. ئاشکرایە برێك لەڕەگوڕیشە ئایدیۆلۆژییەکانی جینۆساید لەناو ئەم پێکهاتە ئایدۆلۆژییەی بەعس خۆیدایە.

ئەوەی یارمەتی بەعس دەدات شێلگیربێت لەپێداگرتن لەسەر ئەم ئایدیۆلۆژیایە لەپەیوەندیدا بەکوردەوە برێك لەکوردەکان خۆیانن. کەلەپوری بەجاشبوونی کورد یەکێکە لەو هۆکارانەی کە بەبەعس ئەو هەلە ببەخشێت دووجۆر کورد لەیەکدیجیابکاتەوە. یەکەمیان کوردی باشە، واتە ئەوانەی کە لەگەڵ بەعسدا کاردەکەن و دڵسۆزی سیاسەتەکانین. بەرامبەر بەوانەی کە لادەرو خائین و ناپاکن، واتە کوردی خراپ. بوونی جاشی کورد رۆڵێکی گرنگی گێڕاوە لەبەخائینکردن و بەناپاککردنی هەرچی زیاتری بەرگریی و شۆڕشەکانی کوردا. لەگەڵ بەهێزبوونی بەعسدا تا دەهات رۆڵی جاشەکان زیاتر دەبوو. نەك تەنها لەڕووی سەربازییەوە، بەڵکو لەڕووی چەسپاندنی زیاتری ئەو وێنەدا کە بەعس لەسەر کوردی نابەعسی هەیبوو.

بەعس پێیوابوو هەموو کۆمەڵگای عێراقی لەگەڵدایەو هەموو خەڵك دڵسۆزن بۆی، بەجاشەکوردەکانەوە، لەهەمانکاتدا ئەو هەستەشی هەبوو کە جەنگی ئێران و عێراق نیشانیداوە خەڵك ئامادەن گیانی خۆیان لەپێناوی بەعس و عێراقدا ببەخشن. بەهەزاران هەزار سەربازی عێراقی لەعەرەب و کوردو گروپە ئەتنی و دینییەکانی تر لەجەنگی ئێران و عێراقدا کوژران. بەعس ئەو کوژراوانەی وەك هاوڵاتییە راستەقینەو دڵسۆزو بەوەفاکانی عێراق تەماشادەکرد. جا ئەگەر کوڕە باش و بەوەفاکانی عێراق بمرن، ئەی بۆ ئەو کەمە خائین و لەڕێلادەر و نادڵسۆزو بێوەفایەنەش نەمرن کە کێشە بۆ دەوڵەت دروستدەکەن و دەدەنە پاڵ دوژمن. جەنگی ئێران و عێراق وێنەی کوردی وەك لادەرو نادڵسۆزو بێوەفاو خائین بەڕادەیەکی ترسناك لەدیدی بەعسدا قووڵکردەوە. بەبۆچوونی من پەلامارەکانی ئەنفال لەپەیوەندییەکی راستەوخۆدان بەم وێنەیەی کوردەوە کە رەگەکانی لەناو ئایدیۆلۆژیای بەعسدایە، بەڵام جەنگی ئێران و عێراق مەودایەکی فراوانترو توندتیژتری خوڵقاند بۆ قووڵبوونەوەی ئەم وێنەیە لەخەیاڵی سیاسی بەعسدا.

تاوانی ئەنفال ناکرێت لەکەسی سەدام حوسەین خۆی وەك نارسیستێکی گەورەو دیکاتۆرێکی خوێناوی و بێبەزەیی جیابکرێتەوە. هەندێك لەوانەی شیکردنەوەی دەرونیان بۆ سەدام حوسەین کردوە وەك کەسایەتییەکی مەرگدۆست دەیناسێنن. بۆ نموونە کە عێراق کوێتی داگیرکردو هەموو دونیا داوایان لێکرد بگەڕێتەوە دواوە بۆئەوەی رووبەڕووی لەشکری هەموو ناوچەکەو ئەمریکاو دونیا نەبێتەوە، واتە بۆ ئەوەی نەچێتە شەڕێکەوە کە ئەگەری دۆڕاندن و بەرگەنەگرتن تیایدا سەد دەر سەد بووە. لەو کاتەدا سەرۆکی رێکخراوی نەتەوە یەکگرتوەکان جێڤری پێرێز دی کیولەر وتی:"ناتوانم باوەڕبکەم یەکێك جەنگی دەوێت تەنها بۆئەوەی چێژ لەکوشتنی خەڵکەکەی خۆی ببینێت". ئارەزووی سەدام بۆ وێرانکردن ئارەزوویەکە زۆربەی ئەوانەی لەسەر کەسایەتی ئەویان نووسیوە باسیانکردوە.

لۆژیکی سەدام ئەوەبوو یان ئەوەتە دەبێت بۆ عێراق بمریت، واتە لەشەڕەکانی بەعسدا بمریت، یان ئەوەتا بەعس دەتکوژێت. کەسە دڵسۆزو قارەمانەکانی بەعس لەشەڕەکانی سەدامدا دەمرن و خۆیان دەدەن بەکوشت، کەسە ناپاك و نادڵسۆزو دزێوەکانیش بەعس خۆی دەیانکوژێت. ئەم لۆژیکە سایکۆلۆژییە تەسکە کە دونیا بۆ دۆست و دوژمن دابەشدەکات و هەردووکیشیان لەدوو شێوە مەرگەوە گرێدەدات، ئەو لۆژیکەیە کە تاوانەکانی ئەنفال ئاراستەدەکات.

بەکورتی تێکەڵبوونی ئەم سێ هۆکارە بەیەکدی، مەبەستم تێکەڵبوونی مێژووی عێراق و مێژووی بەعس و مێژووی سەدامە بەیەکدی، وایانکرد کۆمەڵگای ئێمە ئەو کارەساتە گەورەیەی لەکۆتایی هەشتاکاندا بەسەردابێت. بەستنەوەی ئەنفال بەم سێ هۆکارە سەرەکییەوە یەکێکە لەو دەروازە گرنگانەی کە دەشێت بەرەو خوێندنەوەی راستەقینەی ئەنفالمان ببات.

5)ئەنفال وەك برینێکی سایکۆلۆژی

لەکۆتایی ئەم نووسیەندا دەمەوێت چەند سەرنجێك لەسەر ئەنفال دەربڕبم وەك برین یان پرۆژەی برینێکی نەتەوەیی. ئەوەی گومانی لەسەر نییە ئەوەیە ئەنفال برینێکی سایکۆلۆژی گەورەیە لانیکەم لای ئەوانەی بەناو جەهەنەمی ڕووداوەکانیدا تێپەڕین و نەمردن. هەروەها ئەنفال برینێکی سایکۆلۆژی گەورەو کراوەیە لای زۆربەی ئەوانەی بەجۆرێك لەجۆرەکان پەیوەندیان بەقوربانییەکانی ئەنفال و وێرانکارییەکانییەوە هەیە. لەڕاستیدا کۆمەڵگای کوردی دوای ئەنفال کۆمەڵگایەکی پڕ برینە.[9]

برین سەرەکیترین سیفەتی ئەو دونیایەیە کە ئەنفال لەدوای خۆیەوە بەجێهێشتوە. لەناو ئەم مێرگە گەورەیەی بریندا من هەوڵئەدەم دووجۆر برین لەیەکدی جیابکەمەوە، دوو جۆر پەیوەندیی ئینسانی ئێمە لەئەنفالدا بەشێوەیەکی قووڵ و فرەلایەن بریندارببوو. یەکەمیان پەیوەندی کوردە بەعێراقەوە وەك گشتێکی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئەخلاقی. دووەمیان پەیوەندی کوردە بەخۆیەوە، وەك نەتەوەیەکی پارچەپارچەو دابەش و پڕ ناکۆکی. یەکەمیان پابەستی ئەو هێزو جەبرە جینۆسایدییەیە کە دەوڵەتی عێراقی لەوێرانکردنەکانی ئەنفالدا خستییەکار، دووەمیان وابەستەی ئەو ڕاستییەیە کە بەشداربوونی کورد خۆی لەپەلامارو وێرانکارییەکانی ئەنفالدا بەشداربوونێکی بەرچاوە.

ساڕێژکردنی ئەم دوو برینە پێویستی بەسەرلەنوێ داڕشتنەوەی دەوڵەتی عێراقی و سەرلەنوێ داڕشتنەوەی ئەو پەیوەندییانەوە هەیە کە کۆمەڵگای ئێمە بەدەوڵەتی عێراقییەوە گرێدەدات. هەروەها پێویستی بەپێداچوونەوەیەکی هەمەلایەنی ماناکانی کوردبوون و ئەو وێنانەوە هەیە کە کورد لەسەر خۆی وەك نەتەوە هەیەتی. ئەنجامدانی ئەم دوو ئەرکەش پێویستە جەوهەری کاری سیاسیی کوردستانی دەستنیشانبکات و ببێتە کۆڵەکەی هەرەسەرەکی دروستکردنی کوردستان و عێراقی دوای ئەنفال. بەبێ ئەنجامدانی ئەم کارانە زەحمەتە ئەنفال لەبرینێکی سایکۆلۆژیی تایبەتەوە بکرێت بەبرینێکی نەتەوەیی گشتی. کردنی ئەنفال بەبرینێکی نەتەوەیی بەناو ئاشتکردنەوەی ئینسانی ئێمە لەگەڵ خۆی و لەگەڵ دونیای دەوروبەرییدا تێدەپەڕێت. ئەو هەستکردنە گەورەیەی بەترس لای ئینسانی ئێمە دروستبووە، ترس لەخۆی و ترس لەهاوڕەگەزەکانی و ترس لەدراوسێکانی و ترس لەوانەی لەناوچەکەدا لەگەڵیاندا دەژی، نەك تەنها پێویستی بەعەقڵانیکردن هەیە، بەڵکو پێویستی بەڕەوانەوە هەیە. ئەم ئەرکە هاوشانە بەئەرکی گەڕاندنەوەی هەستکردن بەئەمن و ئاسایشی سیاسی و کۆمەڵایەتی لای کۆمەڵگای ئێمە بەگشتی و لای قوربانیانی ئەنفال بەتایبەتی. کۆمەڵگای دوای ئەنفال کۆمەڵگایەکە پێویستییەکی گەورەی بەئاسایشی کۆمەڵایەتی هەیە. ئەم ئاسایشە نەك تەنها هێمنی لەژیانی خەڵکدا دروستدەکات، بەڵکو خاڵێکی هێجگار گرنگیشە بۆ گەڕانەوەی باوەڕ بەو دونیایەی ئینسانی ئێمە تێیدا دەژی. بۆ تێپەڕاندنی برینەکانی ئەنفال و بۆ دروستکردنی کۆمەڵگای دوای ئەنفال ئینسانی ئێمە پێویستی بەوەیە هەستبکات کە بوونەوەرێکی خاوەن ڕێز و قورسایی و حورمەتە، لەپێش هەمووانیشەوە بوونەوەرێکی خاوەن مافەو کەس ناتوانێت ئەو مافانەی لێبسێنێتەوە. کۆمەڵگای دوای ئەنفال کۆمەڵگایەکە خاڵی لەهەموو ئەو ڕەگەزانەی ئەنفالیان دروستکرد، کۆمەڵگایەکە مژدەی ڕاستەقینەی بۆ جوانترکردن و باشترکردن و ئینسانیترکردنی دونیا پێیە.

<u>پەراوێزەکان:</u>

١-بۆ تێگەیشتن لەماناو دەلالەتەکانی چەمکی جینۆساید بڕوانە:

William D. Rubinstein (2004). Genocide: a history. Harlow [etc.] : Pearson

٢- بۆ زانیاری زیاتر دەربارەی چۆنییەتی مامەڵەکردن لەگەڵ قوربانیانی جینۆسایدو چۆنییەتی دەسپێکردنی پرۆسەی گەردنئازادی و ئاشتبوونەوەو چۆنییەتی ساڕێژکردنی ئەو برینە سایکۆلۆژیانەی کە جینۆساید دروستیاندەکات و چۆنییەتی ڕێکخستنەوەی دەزگاکانی دەوڵەت و دەزگا کۆمەڵایەتییەکی تر بڕوانە:

Ervin Staub (2006). Reconciliation after Genocide, Mass Killing, or Intractable Conflict: Understanding the Roots of Violence, Psychological Recovery, and Steps toward a General Theory. Political Psychology. Volume 27 Issue 6 Page 867-894, December 2006

٣- بۆ پێناس و ناساندن و دەستنیشانکردنی قۆناغ و سەرزەمینی جوگرافی پەلامارەکانی ئەنفال بڕوانە:

Iraq's crime of genocide : the Anfal campaign against the Kurds / Human Rights Watch/Middle East. New Haven [etc.] : Yale University Press. 1995.

تا ئەمڕۆکە ئەم کتێبە باشترین کتێبێکە کە لەسەر تاوانەکانی ئەنفال نووسرابێت. هەموو کارێکیش لەئایندەدا لەسەر ئەنفال بکرێت ناتوانێت باز بەسەر زانیارییە گرنگەکانی ئەم کتێبەدا بدات، بەڵام ئەم کتێبەش وەك هەر کتێبێکی دیکە بێ کەموکوڕی نییە. ڕەنگە سەرەکیترین کەموکوڕی ئەم کتێبە لەوەدابێت کە نەیتوانیوە پێمانبڵێت بەعس لەسەر چ ئەساسێك ئەو کۆمەڵە ناوچە تایبەتەی لەکوردستان هەڵبژارد بۆ ئەنفالکردنیان. کتێبەکە ئەنجامدانی ئاماری ساڵی ١٩٨٧ دەکاتە بناغەی ئەم هەڵبژاردنە. واتە ئەو ناوچانەی ئامارناکرێن دەبنە ئەو ناوچانەی کە ئەنفالدەکرێن و ئەو ناوچانەش کە ئاماردەکرێن ئەنفال ناکرێن، بەڵام ئەم دەستنیشانکردنە لەگەڵ واقیعی ڕووداوەکانی ئەنفالدا یەکناگرێتەوە، چونکە شوێن هەبووە ئاماریشکراون و ئەنفالیشکراون.

٤- پەلامارەکانی ئەنفال بەشێك نین لەپەلامارەکانی شەڕی ئێران و عێراق ئەگەرچی ئامادەگی ئەو شەڕە یارمەتی بەعسیدا بتوانێت پەلامارەکانی ئەنفال ئەنجامبدات. تێکەڵکردنی ئەم دووانە هەڵەیەکی گەورەیە. بۆ زانیاری زیاتر دەربارەی ئەم خاڵە بڕوانە:

مەریوان وریا قانیع (1988) ئەنفال و مۆدێرنە، ڕووداوێك لەدوامانەوە یان ئەگەرێك لەپێشمانەوە. گۆڤاری ڕەهەند. ژمارە ٧ ناوەندی ڕەهەند بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی.

٥- بۆ تێگەیشتنی زیاتر دەربارەی ئەو خاڵانەی سەرەوە بڕوانە:

.1- Irving Louis Horowitz (1997). Taking lives, genocide and state power. New Brunswick

2-Zygmunt Bauman (1998). De moderne tijd en de holocaust. Amsterdam : Boom

٦- دەربارەی چەمکی هۆمۆساکەر لای ئاگامبن بڕوانە:

Giorgio Agamben (2002). Homo sacer : de soevereine macht en het naakte leven .Boom ،Amsterdam

هەروەها بڕوانە: بەختیار عەلی (2005). گوتاری مانەوە. سەردەمی ڕەخنە ژمارە ٣ بەهاری ٢٠٠٦. ل ٨٧-١٢٢.

٧- بۆ زانیاری زیاتر لەسەر گەشەی عێراق وەك دەوڵەت بڕوانە:

.Charles Tripp (2000) A history of Iraq. Cambridge. Cambridge University Press

هەروەها بڕوانە:

.Kanan Makiya (1990). Republic of fear : Saddam's Iraq. London. Hutchinson Radius

٨- دەربارەی بەعس بڕوانە:

John F. Devlin (1966). The Ba'th Party : a history from its origins to 1966.Stanford, Calif. Hoover .Institution Press

٩- ئەم ئامادەگییە بەرفراوانەی برین لەکۆمەڵگای ئێمەدا ئەو چاوەڕوانییە لەسیاسەت لەکوردستاندا دروستدەکات کە ببێتە چالاکی سارێژکردنی برینەکانی ئەو کۆمەڵگایە. چۆنییەتی مامەڵەکردنی برینە سایکۆلۆژییە دەستەجەمعییەکان، یان چۆنییەتی مامەڵەکردنی کۆمەڵگایەکی پڕ برین، ئەو هونەرە گرنگەیە کە دەبێت سیاسەتکردن لەکوردستاندا فێریبێت.

سەرچاوەکان:

1-Charles Tripp (2000) A history of Iraq. Cambridge. Cambridge University Press.

2-Giorgio Agamben (2002). Homo sacer : de soevereine macht en het naakte leven. Amsterdam, Boom.

3-Ervin Staub (2006). Reconciliation after Genocide, Mass Killing, or Intractable Conflict: Understanding the Roots of Violence, Psychological Recovery, and Steps toward a General Theory. Political Psychology. Volume 27 Issue 6 Page 867-894, December 2006

4-Iraq's crime of genocide : the Anfal campaign against the Kurds / Human Rights Watch/Middle East. New Haven [etc.], Yale University Press. 19.

5-Irving Louis Horowitz (1997). Taking lives, genocide and state power. New Brunswick.

6-John F. Devlin (1966). The Ba'th Party : a history from its origins to 1966.Stanford, Calif. Hoover Institution Press

7-Kanan Makiya (1990). Republic of fear : Saddam's Iraq. London. Hutchinson Radius.

8-Zygmunt Bauman (1998). De moderne tijd en de holocaust. Amsterdam : Boom

٩- بەختیار عەلی (2005)، گوتاری مانەوە، سەردەمی ڕەخنە، ژمارە٣ بەهاری ٢٠٠٦، ل ٨٧-١٢٢.

١٠ -مەریوان وریا قانیع (1988)، ئەنفال و مۆدێرنە، ڕوداوێك لەدوامانەوە یان ئەگەرێك لەپێشمانەوە، گۆڤاری ڕەهەند، ژمارە ٧، ناوەندی ڕەهەند بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی.

چۆمان هەردی

بەواتایەکی تر ڕۆژئاوا بۆخۆی دەستی لەئەنفالدا پیس بوو بۆیە هیچ یەك لەم وڵاتانە نەیاندەویست ئەو نهێنییانە ئاشکرابیێت.

چۆمان هەردی

پرسیار: ئەگەر بهاتایە ئەنفال لەوڵاتێکی ئیسلامیدا ڕووینەدایەو هەروەها مانایەکی ئیسلامیشی پێنەدرایە، پێتانوابوو ئەنفال بتوانرایە نوقمی بێدەنگییەکی وابکرێت، هەم لەلایەن وڵاتانی دراوسێوە تا دەگاتە هەموو وڵاتە ئیسلامییەکانی دنیا، ئەوسا وڵاتانی ئەوروپاش؟

چۆمان هەردی: بێگومان شتێك لەڕاستی لەم بیرۆکەیەدا هەیە کاتێك باسی بێدەنگیی وڵاتە ئیسلامەکانی دەورووبەرمان دەکەین، بەڵام هۆکاری جودا هەبوو بۆ بێدەنگبوونی ئەورووپا. دواتر بەدرێژیی باسی بێدەنگیی ڕۆژئاوا لەئاست ئەنفالدا دەکەم، بەڵام لەسەرەتادا دەمەوێ ئیستێك لەسەر بێدەنگیی جیهانی ئیسلامی و هۆکارەکانی بکەم. وڵاتە ئیسلامییەکان، بەسەرکردایەتی وڵاتە عەرەبەکان، هێشتاش باسی تاوانەکانی ئیمپریالیزم و پلانەکانیان دەکەن. زۆر ڕۆشنبیری عەرەب و موسوڵمان ئێستاش بەوپەڕی خرۆشان و هەست بەقوربانیکردنەوە باس لەدابەشکردنی خاکی عەرەب دەکەن و بەتاڵانبردنی سەروەت و سامانی سروشتی ئەم وڵاتانە لەلایەن وڵاتە ئیستیعمارییە داگیرکەرەکانەوە (بەتایبەتی نەوت)، هەروەها سەرکوتکردنی شۆڕشی ئازادیخوازی خەڵکی موسوڵمان لەدژی ئیستیعمارو دواتر پشتگیریکردنی ڕۆژئاوا لەکۆمەڵێك سەرکردەی دیکتاتۆر تەنها لەبەرئەوەی کە ئیمتیازی نەوتیان بەڕۆژئاوا دابوو. ئەمەش بووە هۆی نائومێدبوون و تووڕەییەك کە دواجار شوناسی ئیسلامی لەناو ئەم وڵاتانەدا سەقامگیرتر کرد. یەکێك لەنموونەکانی وڵاتێکی موسوڵمان کە پشتگیری ڕۆژئاوا بۆ دیکتاتۆرێك بۆتە مایەی ڕادیکاڵبوونی ڕەنگە ئێران بێت. موسەددەق کە خوازیاری خۆماڵیکردنی نەوتی ئێران بوو لەساڵی 1951دا بەکۆدەنگی و بەپێچەوانەی ویستی محەمەد ڕەزا شاوە بوو بەسەرۆك وەزیر. پشتگیریکردنی ئەمریکاو ڕۆژئاوا لەمحەمەد ڕەزا شاو لەدژی موسەددەق و دواتر خستنی موسەددەق بووە مایەی تووڕەییەکی زۆر لەناو خەڵکی ئێراندا. بەبڕوای زۆر کەس ئەمە یەکێك بوو لەهۆکارەکانی بەهێزبوونی ئیسلامی ڕادیکاڵ و لەدواییدا دروستبوونی کۆماری ئیسلامی ئێران. لەلایەکی ترەوە ڕاسیزمی ڕۆژئاوا بەرامبەر بەڕۆژهەڵات و ئەفریقاو هەروەها پشتگیری ڕۆژئاوا لەدروستبوونی ئیسرائیل و داگیرکردنی فەلەستین یەکێکە لەو هۆکارە زیندووانەی کە بۆتە مایەی تووڕەییەکی زۆر لەناو گەلانی موسوڵماندا. ئەوان ڕۆژئاوا بەبەرپرسیار دەزانن سەبارەت بەزۆربەی کێشە هاوچەرخەکانیان و لەئاکامی ئەم هەستکردن بەزوڵمەشدا ئەوەندەی تر گەڕاونەتەوە باوەشی ئیسلام. سەددام حسێن–یش شارەزای ئەم عەقڵیەتە بوو هەر بۆیە لەژێر ناوی ئایەتێکی قورئاندا جینۆسایدی کوردی کرد. بەکارهێنانی ئەم ناوە بۆ ئەم ئۆپەراسیۆنە پشتی بەسایکۆلۆژیەتی بریندارو تووڕەی ئەم گەلانە دەبەست. ئەم هەنگاوە گرنگیی لەوەدا بوو کە کوردی بەکافر دەشوبهاند (چونکە کورد بەهاودەمی فورسی مەجووس لەقەڵەم دەدرا) و هەر لەم ڕێیەشەوە کوشتنی کوردی حەڵاڵ کردو وڵاتە ئیسلامیەکانیش بێدەنگ.

بێگومان هەموو ئەوانەی لەسەرەوە باسمکردن کۆمەڵێك تاوانی گەورەن کە ڕۆژئاوا بەرپرسیارە لێیان. لەڕاستیدا بەبڕوای لیۆ کووپەر، کە یەکێکە لەتیۆریستەکانی جینۆساید، هۆکاری سەرەکەیی بەشێکی زۆری جینۆسایدە مۆدێرنەکان دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ئیمپریالیزم. کووپەر دەڵێت (1951:87) 'کۆمەڵگای هەمەرەنگ (پلووراڵ) ... کە دابەشبوونی هەمیشەیی و بەربڵاوییان تێدایە' لەنێوان گرووپە ڕەگەزی، ئەتنی و ئایینییە جیاکاندا یەکێکە لەمەرجە پێشێنەییە سەرەکیەکانی ڕوودانی' جینۆسایدی ناوخۆ'. بەواتایەکی تر سەردەمی ئیمپریالیزم کە جیاوازی بەرچاوی کۆمەڵایەتی، ئابووریی و سیاسیی لەنێوان خەڵکی وڵاتە ئیمپریالییە داگیرکەرەکان (کە سەر بەرەگەزی سپی بوون) و خەڵکی وڵاتە داگیرکراوەکاندا (ئەفریقا، ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، ئاسیای دوور) هەبوو یەکێك بوو لەمەرجە پێشینەییەکانی ڕوودانی جینۆساید، بەڵام بەبڕوای کووپەر، جینۆساید تەنها کاتێکت ڕوودەدات کە ململانێ لەسەر دەسەڵات ڕوویدات و دەرفەتێکی تایبەت بڕەخسێت (دەرفەتی جینۆسایدکردن) و ئامادەگی سایکۆلۆژی بۆ جینۆساید لەئارادا بێت (کووپەر، 1981:59). بەواتایەکی تر دەبێت ململانێی نێوان دوو گرووپەکە (گرووپی خاوەن دەسەڵات و گرووپی داگیرکراو) لەڕێی ئایدیۆلۆژییەکەوە پێشینەی سایکۆلۆژی بۆ سازبکرێت (بۆ نموونە شۆڤێنیزمی مرۆڤی سپی–ڕەگەز یا ناسیۆنالیزم) و دەرفەتێکیش بڕەخسێت بۆ گرووپی سەردەست کە گرووپی ژێردەست لەناوبەرێت

(بۆ نموونە گەر گرووپی ژێر دەست تەحەدای دەسەڵاتی گرووپی سەردەست بکات، دەست بداتە چەك و پەلاماری گرووپی سەردەست بدات لەگەڵ ئەوەشدا کە ژمارەو تواناو دەسەڵاتی زۆر کەمە)، بەڵام بۆچوونەکەی کووپەر تەنها بۆ سەردەمی کۆلۆنیالیزم دروست نییە، بەڵکو پاش کۆتاییهاتنی ئەم سیستەمەش دەکرێت ببێتە مایەی جینۆساید. ئەمەش لەبەرئەوەی کە وڵاتە ئیستیعمارییەکان کاتێك بڕیاریاندا لەکۆلۆنییەکانیان بکشێنەوە بەخواستی خۆیان و بێ چاودێریی سروشتی گرووپەکان نەخشەی دەوڵەتە جیاکانیان داڕشت. بەمشێوەیەش هێڵیان بەسەر کۆمەڵگاکاندا کێشاو بەکەیفی خۆیان هەندێك گرووپی ئەتنی جیایان لەوڵاتێکدا پێکەوە کۆکردەوەو هەندێك گرووپی ئەتنی تریان لەنێوان دوو دەوڵەت یا زیاتردا دابەشکرد. بۆ نموونە چارەنووسی کوردو عەرەبی سوونەو عەرەبی شیعەیان لەعێراقدا پێکەوە بەستەوەو لەهەمانکاتیشدا کوردیان لەنێوان چوار دەوڵەتدا دابەشکرد. بەمشێوەیەش کۆمەڵێك دەوڵەتیان دروستکرد کە لەڕووی ئەتنییەوە هەمەڕەنگ بوون (پلووراڵە) و گرووپێك تیایدا سەردەست بوو (ئەو گرووپەی بەپێی بەرژەوەندی رۆژئاوا دەجووڵایەوە) و گرووپەکانی تر بێدەسەڵات و ژێر دەست مانەوە. کوردەکان لەهەریەکە لەم چوار دەوڵەتەدا کەمایەتیەکی سەرکوتکراو و بێدەسەڵاتیان پێکدەهێنا. ئەم کارە لەزۆر وڵاتی تریش ئەنجام دراوە. بۆ نموونە بروندی و رواندا دوو دەوڵەتی ئەفریقی دراوسێن کە لەژێر دەسەڵاتی بەلجیکادا بوون و گرووپی ئەتنی تووتسی و هووتوو تیایاندا دابەشکراون. لەڕواندا تووتسیەکان کەمایەتین و لەبروندیش هووتووەکان (دواتر دێمەوە سەر باسی ئەم دوو وڵاتە).

گەر باسی ئەنفال بکەین لەعێراقدا ئەوا دەبینین کە هاتنە سەر حوکمی حیزبی بەعس کە حیزبێکی ناسیۆنالیستی عەرەبی بوو ئەو ئامادەگیە سایکۆلۆژیەی هێنایە کایەوە کە بەبڕوای کووپەر دەکرێت ببێتە مایەی جینۆساید. حیزبی بەعسی عەرەبی بەدروشمی (أمة عربية واحدة، ذات رسالة خالدة– نەتەوەیەکی یەکگرتووی عەرەبی کە خاوەنی پەیامێکی نەمرە) هاتە سەرحوکم. هەر لەسەرەتاوە جەختی لەسەر یەکگرتوویی نەتەوەی عەرەب دەکردەوە هەر بۆیە بەم پێیە هەر گرووپێك کە وەك رێگرێکی شێمانەیی لەبەردەم ئەم یەکگرتوویەدا ببینرێت بەهەڕەشەیەك بۆ سەر نەتەوەی عەرەب لەقەڵەم دەدرێت. هەستکردن بەهەڕەشەش، هەرچەندە هەڕەشەیەکی وەهمی بێت، لەزۆر حاڵەتی تردا یەکێك بووە لەهۆکارەکانی جینۆساید. بۆ نموونە ترسی وەهمیی ئەڵمانییەکانی پێش جەنگی دووەمی جیهانی لەجوولەکە وەك گرووپێك کە سوود لەهەژاریی و بێهێزیی ئەوان وەردەگرێت و خۆی دەوڵەمەندو بەهێز دەکات و دەیەوێت دنیا داگیربکات. ئەڵمانیا کە لەپاش جەنگی یەکەمی جیهانییەوە کۆمەڵێك مەرجی زۆر سەختی بەسەردا سەپێنرابوو و مەجبوورکرا کە ساڵانە پارەیەکی زۆر بدات بەوڵاتە هاوپەیمانە سەرکەوتووەکان، بەدەست هەژاریی و بێکارییەکی بێئەندازەوە دەیناڵاند. یەکێك لەو گرووپانەی کە باری ئابووریی و بژێویی ژیانیان لەئەڵمانییەکانی تر باشتربوو جوولەکەکان بوون. ئەم راستییەو بێزاریی و هەژاریی خەڵك لەلایەن هیتلەرەوە سوودی لێوەرگیردرا کە وا لەخەڵکی ئەڵمانیا بکات هەست بەوە بکەن کە ئەوان قوربانین، پلانێك هەیە بۆ لەناوبردنی رەگەزی ئاریایی و جوولەکەکان تەنها کەسێکن کە لەم باروودۆخەی ئەڵمانیا سوودمەندن. بەهەمانشێوە حیزبی بەعسیش بوونی کوردی لەعێراقدا بەکارهێنا وەك هەڕەشەیەك بۆ سەر نەتەوەیەکی عەرەبی یەکگرتووی بەهێز (کە ئەم نەتەوە یەکگرتووە خۆی لەخۆیدا وەهمێکە). دەرفەتی جینۆسایدیش لەکاتی جەنگی ئێران و عێراقدا رەخسا کە حیزبە کوردییەکان هاوکاری ئێرانیان کرد. جەنگی نێوان ئەم دوو وڵاتە بووە ئەو چەترە گەورەیەی کە ئەنفالی لەژێردا ئەنجامدرا. هاوکاری حیزبە کوردەکان لەگەڵ ئێراندا بووە بیانوویەك بۆ چارەسەرکردنی کێشی کوردو بەدەستهێنانی چەکی کیمیاییش بووە ئەو ئامرازە گرنگەی ئەم خەونەی دەوڵەتی هێنایە دی. چونکە تا ئەو ساتە حکوومەت نەیدەتوانی شەڕی شاخ لەپێشمەرگەکان بەرێتەوە. ئەوە چەکی کیمیایی بوو کە وای کرد چیتر شاخەکان نەتوانن وەك پێشتر پارێزگاری لەپێشمەرگەو خەڵکی ناوچەکە بکەن.

گەر بگەڕێمەوە سەر پرسیارەکەتان دەمەوێت بڵێم کە بێگومان بەشێکی زۆری دنیای ئیسلامی و بەتایبەتی دنیای عەرەبی وەك قوربانییەکی بریندارو عاتیفی و تووڕە بیردەکاتەوە. ئەو شتەکان بەڕەش و سپی دەبینێت. ئەو زوڵمەی لەفەلەستین دەکرێت ئەوەندە برینداریکردووە، ئەوەندە بیرو هەست و هۆشی داگیرکردووەو ئەوەندە میللەتی عەرەب بەزوڵملێکراو دەبینێت کە لەڕووی سایکۆلۆژییەوە ناتوانێت ئەو تاوانانە ببینێت کە دەوڵەتێکی عەرەبی دەرهەق بەکەمایەتیەکی ناعەرەب ئەنجامی دەدات. رەنگە باشترین نموونە ئێدوارد سەعیدی بیریار بێت کە هەموو ژیانی خۆی بۆ خوێندنەوەی ئیمپریالیزم و لێکدانەوەی تێڕوانینی مەنفی رۆژئاوا بۆ رۆژهەڵات تەرخانکردو بۆ ناساندنی دۆزی فەلەستین لەڕۆژئاوادا. هەمان بیریار، کە تا سەر ئێسقان بەدگومان بوو لەئەمریکاو ئەو زانیارییانەی لەڕێی دەزگاکانی ئەم دەوڵەتەوە پەخش دەبوونەوە لەکاتی هەڵەبجەدا پشتی بەڕاپۆرتێکی ئیسیخباراتی ئەمریکی بەست کە دەڵێت گوایە ئاشکرا نییە کە عێراق کیمیایی لەهەڵەبجەدا بەکارهێناوە، رەنگە ئێران ئەم کارەی کردبێت. ئێدوارد سەعید نموونەی ئەو رۆشنبیرە عەرەبانەیە کە شوێنگەی لەسەر کورد لای زۆریەك لەئێمە جێی پرسیارەو یەکێکە لەوانەی کە لەڕووی سایکۆلۆژییەوە نەیتوانی خراپیەکانی سەرکردەیەکی عەرەب بەرامبەر بەکەمایەتیەکی زوڵم لێکراو ببینێت و دانی پیا بنێت.

بەڵام گوێنەدانی مرۆڤی عەرەب بەچەوسانەوەی کۆمەڵێك بەدەستی دەوڵەتێکی عەرەبیەوە تەنها کوردەکان ناگرێتەوە، بەڵکو ئەو تەنانەت ناتوانێت وزەی خۆی بۆ جەنگکردن لەگەڵ دیکتاتۆرە عەرەبەکانیش بەکاربهێنێت کە گەلی عەرەب دەچەوسێننەوە. بۆ نموونە ئەوەندەی ئامادەیە بێتە سەر شەقام و خۆپیشاندان دژی ئیسرائیل بکات و هاواربکات و داوای لەناوچوونی ئیسرائیل بکات، ئەوەندە ئامادە نییە بێتە سەرشەقام و دژی دیکتاتۆرییە عەرەبەکانی وەك سعوودییەو لیبیاو میسر ناڕەزایی دەربڕێت. ئەوە راستە کە ئەو زوڵمەی لەفەلەستیندا دەکرێت لەوێنەی ئەمانەی تر نییە، بەڵام ئەمە بەمانای ئەوە نییە کە زوڵمەکانی تر نەبینرێن یا پشتگوێ بخرێن. هەر ئەم هەستکردن بەقوربانییە لەسەرتاسەری دنیای ئیسلامیدا بەربڵاوە. وەك باسمکرد بەشێکی رقی کۆنە سەبارەت بەزوڵمی وڵاتە رۆژئاواییەکان لەکاتێکدا ئەم وڵاتانەیان لەژێر دەستدا بووە، بەشێکی بەبۆنەی پشتگیریی ناڕەواو کورتبینی رۆژئاواوەیە لەدیکتاتۆرەکانی ئەم وڵاتانە، بەشێکی پەیوەندی بەفەلەستینەوە هەیە کە بۆتە سیمبۆلی چەوسانەوەی گەلێکی موسوڵمان بەدەست گەلێکی ناموسوڵمانەوە کە پشتیوانی رۆژئاوای لەپشتەو بەشێکیشی پەیوەندی بەراسیزمی رۆژئاواوە هەیە کە لەسەرتاسەری مێژوودا کۆمەڵێك تیۆریی و چیرۆکی بەرهەمهێناوە دژی

ڕەگەزە ناسپییەکان. سەرەنجام دەبێت بڵێم کە ڕووداوەکانی پاش 11ی سەپتەمبەریش یەکێکی ترن لەو هۆکارانەی کە گەلانی موسوڵمان وا هەستبکەن پلانێکی ڕۆژئاوایی هەیە لەدژی وڵاتە ئیسلامییەکان و ئەوان وەك موسوڵمان دەچەوسێنەوەو بەقوربانیی دەکرێن. پەلاماردانی ئەفغانستان و دواتر عێراق کە ئەو هەموو کوشتارو ناهاوسەنگییەی لێکەوتەوە هۆکاری ترن بۆ تووڕەبوونی ئەوان. ئەم گەلانە پێیانوایە کە باشترین شێوازی ئۆپۆزیسیۆن لەبەرامبەر ئەم هێزە وێرانکارەی ڕۆژئاوادا یەکگرتن و پشتگیریکردنی ئوممەی موسوڵمانە لەیەکتریی. بۆ زۆر لەو وڵاتانە سەدام حسێن سەرکردەیەکی سوننی موسوڵمان بوو، کە هەم ڕووبەڕووی ئێرانی شیعە بووەوەو هەم ڕۆژئاوای کافر. لەلایەکی ترەوە کوردەکان گەرچی زۆربەیان موسوڵمانن، بەڵام لەبەرئەوەی کە لەهەرچوار وڵاتەکەدا شەڕ لەگەڵ دەوڵەتێکی موسوڵماندا دەکەن و لەبەر ئەوەش کە بزووتنەوەی کوردی لەژێر کاریگەریی چەپدا بووە لەلایەن موسوڵمانانی ترەوە، بەچاوی گومانەوە سەیردەکرێن. بەرژەوەندی سیاسی ئەم وڵاتانەش هەمیشە لەگەڵ عێراقدا بووە، بۆیە لەجیهانی ئیسلامیدا ئەنفال گرنگییەکی ئەوتۆی پێنەدراوە.

هەموو ئەو خاڵانەی لەسەرەوە باسمکردن ڕۆڵیان هەبووە کە ئەنفال لەناو وڵاتە ئیسلامیەکاندا گرنگی پێنەدرێت، بەڵام گەر باسی بێدەنگی سەرتاسەری جیهان بکەین لەئاست ئەنفالدا هاوکێشەکە ئاڵۆزترەو مەسەلە ئەوە نییە کە ئەنفال لەوڵاتێکی ئیسلامیدا ڕوویداوە، بەڵکو ئەوە بەرژەوەندی هاوبەش بوو کە ئەوانی بێدەنگ کرد. گەر بەوردی باسی شوێنگەی ئەورووپاو ئەمریکا لەکاتی ئەنفالدا بکەین زۆر شتمان بۆ ڕووندەبێتەوە. لەمانگی دووی 1988ەوە تا مانگی نۆ بەبەردەوامی ڕاپۆرت لەتۆڕی کوردیەوە بڵاودەبۆوە سەبارەت بەهێرشی بەربڵاوی چەکی کیمیایی، وێرانکردنی گوندەکان و بردنی دانیشتوانیان. ئەمە لەلایەن کۆمەڵێك ژۆرنالیستی ڕۆژئاواییشەوە پشتراست کرایەوە. بۆ نموونە گوین ڕۆبەرتز یەکێك بوو لەو جۆرنالیستە بەریتانیانەی کە لەکۆتایی ئەنفالدا بەدزیەوە هاتە ناو کوردستانەوەو هەندێك خۆڵی وەك نموونەیەك لەگەڵ خۆی برد تا بیسەلمێنێت کە کیمیایی لەکوردستاندا بەکارهاتووە. لەو ماوەیەدا بەتایبەتی دوو ڕووداو بوونە مایەی کۆمەڵێك ڕاپۆرت و هەواڵ و هەندێك وڵاتی ڕۆژئاواییان بزواند کە ئەوانیش کیمیابارانکردنی هەڵەبجەو بەکارهێنانی بەربڵاوی چەکی کیمیایی بوو لەبادینان. ئاشکرایە کە دەرکەوتن و وێنەگرتنی قوربانییەکانی کیمیابارانی هەڵەبجە بەبۆنەی ئێرانەوە کارئاسانیی بۆکرا کە لەو کاتەدا هێشتا لەگەرمەی شەڕدا بوو لەگەڵ عێراق. کیمیابارانی مانگی هەشتی بادینانیش، کە ڕەنگە 30 گوندی گرتبێتەوە، بەبۆنەی ئەوەوە سەرنجی ڕۆژئاوای ڕاکێشا کە هەم لەپاش کۆتاییهاتنی جەنگی ئێران و عێراق ڕوویداو هەمیش لەبەر ئەوەی کە بووە مایەی کۆچی بەکۆمەڵی نزیکەی 80،000 خەڵکی گوندەکانی ئەم ناوچەیە بۆ تورکیا. دوا ئەنفال زۆر نزیك بوو لەسنووری نێو نەتەوەییەوەو ڕۆژنامەنووس و چالاکانی مافی مرۆڤ دەیانتوانی دەستیان بەئاوارەکانی ئەم دوا قۆناغەدا بگات. لە 1988/9/3دا، کاتێك دوا هێرشی ئەنفال بەڕێوە دەچوو حکوومەتی بەریتانیا باسی لە'مەراقی جددی' کرد سەبارەت بەبەکارهێنانی شێمانەیی گازی کیمیایی لەکوردستانی عێراقدا، بەڵام لەجیاتی ئەوەی خۆی لێکۆڵینەوە لەم بارەیەوە بکات داوای زانیاری لەتورکیا کرد (دەیڤید مەکداوڵ، 2005:362). بەپێی ڕاپۆرتێکی پزیشکانی مافی مرۆڤ وەزیری دەرەوەی تورکیا لە9/9دا ڕایگەیاند کە تورکیا 'هیچ بەڵگەیەکی بەدەستەوە نییە' کە عێراق کیمیایی بەکارهێنابێت (پزیشکانی مافی مرۆڤ، 1989:4). ڕێك دوابەدوای ئەم ڕاگەیاندنە، واتە لەڕۆژانی 11–9/17 وەفدێکی سیناتۆری پەیوەندییە بیانییەکانی ئەمریکا، بەسەرکردایەتی پیتەر گاڵبریپ، سەردانی ئاوارەکانیان کرد لەتورکیاو ڕایانگەیاند کە 'بەڵگەی جددی'یان دۆزیوەتەوە کە عێراق کیمیایی لەدژی کوردەکان بەکارهێناوە. لەلایەکی ترەوە 9/12 ئەمریکاو چەند وڵاتێکی تر داوایان لەنەتەوە یەکگرتووەکان کرد کە لەڕاستی ئەم تۆمەتانە بکۆڵێتەو، بەڵام نە تورکیاو نە عێراق ڕێیان بەتیمەکەی نەتەوە یەکگرتووەکان نەدا کە بێتە ناوچەکەو لێکۆڵینەوەکەی ئەنجامبدات. وەزیری دەرەوەی تورکیا دوبارە ڕایگەیاند کە لەبەر ئەوەی پسپۆڕە تورکەکان هیچ بەڵگەیەکیان بۆ بەکارهێنانی چەکی کیمیایی نەدۆزیوەتەوە، تورکیا پێیوایە لێکۆڵینەوەی نەتەوە یەکگرتووەکان پێویست نییە (پزیشکانی مافی مرۆڤ، 1989:4). عێراق بەردەوام دووپاتی دەکردەوە کە ئەمە کێشەیەکی ناوخۆییەو پەیوەندی بەسەروەری عێراقەوە هەیەو دەستێوەردانی دەرەکییش لەگەڵ پرنسیپەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ چاودێری سەروەری دەوڵەتە سەربەخۆکان ناگونجێت. لەکتێبە مێژووییەکەیدا سەبارەت بەکورد، دەیڤید مەکداوڵ دەڵێت: کە ئەوەی ڕێگر بوو لەبەردەم کۆڵینەوە لەتاوانەکانی عێراق بەرژەوەندی ئابووریی بوو. حکوومەتە ڕۆژئاواییەکان ئیدیعای ئەوەیان دەکرد کە نایانەوێت لەڕێی خستنە ژێر پرسیاری عێراقەوە پرۆسەی ئاشتی نێوان ئێران و عێراق بخەنە مەترسیەوە، بەڵام لەڕاستیدا هۆکاری سەرەکیی ئەم بێدەنگییە ئەوەبوو کە هیچیان نەیاندەویست ئەگەری بەدەستهێنانی پرۆژەی ئاوەدانکردنەوەی عێراق لەدەست بدەن کە بە50،000 ملیۆن تەخمین دەکراو بڕیار بوو عێراق بەزوویی بیخاتە مەزادەوە (مەکداوڵ، 2005: 362).

بەواتایەکی تر لەکۆتایی هەشتاکاندا ئەوە پەیوەندی بازرگانی و ئابووریی بوو کە وای کرد ڕۆژئاوا تاوانی ئەنفال پشت گوێ بخات، بەڵام دواتر پاش جەنگی کەنداوی یەکەم کە هەموو جۆرە پەیوەندییەکی لەمجۆرە کۆتایی پێهاتبوو دەکرا لەدادگای نێو دەوڵەتیدا شکات لەسەر حکومەتی عێراق تۆماربکرێت بەتاوانی جینۆساید. لەڕاستیدا ڕێکخراوی چاودێری مافی مرۆڤ هەوڵی خۆی دا کە دۆسیەیەکی یاسایی لەسەر عێراق ئامادە بکات، بەڵام هیچ دەوڵەتێك ئامادە نەبوو ئەم شکاتە لەسەر عێراق تۆماربکات تا پرۆسەی لێکۆڵینەوە دەستپێبکات. بەشێك لەکێشەکە بێگومان بەهۆی پەیوەندی ڕابوردووی ئەم وڵاتانەوە بوو لەگەڵ عێراقدا. لەساڵی 2002دا، پاش فشارێکی زۆر لەلایەن ئەمریکاوە، حکومەتی عێراق دۆسیەیەکی سەبارەت بەبەرنامەی چەکی ئۆتۆنۆمی خستە بەردەست نەتەوە یەکگرتووەکان کە تیایدا ناوی هەموو ئەو کۆمپانیا ڕۆژئاواییانە هاتبوو کە ماددەی خاویان بەعێراق فرۆشتبوو. ئەم زانیارییانە دواتر لەڕۆژنامەیەکی ئەڵمانیدا بڵاوکرایەوەو تیایدا باس لە150 کۆمپانیای ڕۆژئاوایی کرا کە لەدروستکردنی چەکی کیمیایی عێراقدا بەشداریان کردبوو. دادگایی کردنی سەدام حسێن دەبووە مایەی ئاشکرابوونی ئەو هەموو پشتیوانییە کە لەڕۆژئاواوە بەدەستی گەیشتبوو. ئەمە جگە لەوەش کە ئەمریکا لەکاتی جەنگی ئێران و عێراقدا زانیاری نهێنی دەدا بەعێراق و بەشێکی ئەم زانیارییانەش بۆ لێدانی کوردەکان بەکارهات. بەواتایەکی تر ڕۆژئاوا بۆخۆی دەستی لەئەنفالدا پیس بوو، بۆیە هیچیەك لەم وڵاتانە نەیاندەویست ئەو نهێنییانە ئاشکراببێت. هۆکارێکی تری بێدەنگ بوونی ڕۆژئاوا لەئاست ئەنفالدا ڕەنگە ئەوە بێت کە ئەم وڵاتانە

نەیاندەویست وڵاتە عەرەبی و ئیسلامییەکانی تر لەخۆیان زویر بکەن و پەیوەندیان بەم دەوڵەتانەوە بخەنە مەترسییەوە. هەروەها لەپاش سەپاندنی ئابلۆقەی ئابووریی بەسەر عێراقدا، پاش سنوردارکردنی دەسەڵاتی سەدام حسێن و دروستکردنی زۆنی ئارام بۆ کوردەکان وڵاتە ڕۆژئاواییەکان پێیانوابوو کە عێراق چیتر مەترسی نییە بۆ سەر کوردو مانەوەی سەدام حسێنێکی لاواز بۆ پاراستنی هاوسەنگی هێزەکانی ناوچەکە باشترە لەلابردنی. بەبڕوای زۆر تیۆریستی جینۆساید سروشتی پەیماننامەکەی نەتەوەیەکگرتووەکان سەبارەت بەجینۆساید وا دەکات کە شکات کردنی دەوڵەتێك لەدەوڵەتێکی تر بەتاوانی جینۆساید زۆر سەخت بێت. دەوڵەتەکان پەیماننێکی نەنوسراویان لەنێواندا هەیە کە ڕێز لەسەروەری یەکتری بگرن و تاوانی لەو جۆرە نەدەنە پاڵ یەك، چونکە دەشێت ڕۆژگارێك دەوڵەتێکی تر هەمان تۆمەت بداتە پاڵ ئەوانیش. هەموو ئەم هۆکارە جیاوازانە دەستیان هەبوو لەبێدەنگبوونی کۆمەڵگای نێونەتەوەیی سەبارەت بەئەنفال.

لەکۆتاییدا دەمەوێت بڵێم کە ئەنفال تاکە جینۆسایدێك نییە کە بێدەنگیی لێکراوە. لەڕاستیدا کۆمەڵێك جینۆسایدو تاوانی تری دژی مرۆڤایەتی هەن کە هەمان چارەنووسیان هەبووە. بۆ نموونە گەرچی جینۆسایدی ڕواندا لەساڵی 1994دا (کاتێك نزیکەی 800،000 تووتسی لەلایەن هوتووەکانەوە کوژران) زۆر باس دەکرێت و لێکۆڵینەوەی زۆری لەسەر کراوە، بەڵام جینۆسایدی بروونـدی لەساڵی 1972دا کە نزیکەی چارەکە ملیۆنێك هووتوو لەلایەن تووتسیەکانەوە کوژران، بیدەنگیی لێکرا. ڕێنێ لیمارشۆ، کە لێکۆڵینەوەی زۆری لەسەر بروندی، کۆنگۆو ڕواندا کردووە، ڕای وایە کە جینۆسایدی تووتسیەکان بەدەستی هوتووەکان لەڕواندا ڕووی نەدەدا گەر بیست و دوو ساڵ پێشتر هوتووەکانی بروندی لەلایەن تووتسییەکانی وڵاتەکەیانەوە بەوجۆرە کوشتار نەکرانایە (لێمارشۆ، 2007، کۆنفرانسی جینۆساید لەسارەیڤۆ). هەروەها زۆر کەسی تر پێیانوایە کە جینۆسایدی بۆسنە کە لەماوەی سێ ڕۆژدا 6000–8000 پیاوی بۆسنی موسوڵمان لەناوەڕاستی مانگی حەوتی 1994دا بەدەستی سێربەکان کوژران پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆی بەکوشتاری بەکۆمەڵی سێربەکانەوە هەیە بەدەستی ئوستاشای کرۆواتی لەکاتی جەنگی دووەمی جیهانیدا کە لەڕووی مێژوویی و ئەکادیمیەوە گرنگییەکی ئەوتۆی پێ نەدراوە. ئەم بێدەنگیانەش هەمیشە لەمەودای دووردا ڕەنگدانەوەیان هەبووە، چونکە گرووپی پشتگوێخراو قین و ناحەقی ئەم دانپیانەنانە هەڵدەگرێت و هەندێجاریش کە دەرفەتی بۆ دەڕەخسێت حەق لەگرووپی تاوانبار دەکاتەوە.

لەمانگی 2007/7دا، ماوەیەکی کورت پاش ئەوەی عەلی حەسەن مەجید تاوانی جینۆسایدی بەسەردا سەپێنرا، بەشداریم لەکۆنفرانسێکی جینۆسایددا کرد لەشاری سارەیڤۆ کە لەلایەن کۆمەڵەی نێونەتەوەیی ئەکادیمیانی جینۆسایدەوە ڕێکخرابوو. یەکەمین شت کە سەرنجی ڕاکێشام ئەوەبوو کە لەسەر نەخشەی جیهان ناوی زۆربەی جینۆسایدەکان و شوێنیان دیاریکرابوو، بەڵام ئەنفال لەسەر نەخشەکە نەبوو. لەسێیەم ڕۆژدا ڕووی گلەییم کردە ڕێکخەران و ئامادەبووانی کۆنفرانسەکە (زۆربەیان خەڵکی ئەکادیمی بوون و لەسەر جینۆساید کاریان دەکرد یانیش قوتابی جینۆساید بوون)، کە بۆچی ئەنفال لەسەر نەخشەکە نییە سەرەڕای ئەوەی کە خودی وڵاتی تاوانبار ئەم جینۆسایدەی بەڕەسمی ناسیوە، تاوانباران دادگایی کراون، نزیکەی 100،000 کەس لەم پرۆسەیەدا گیانیانلەدەستداوەو زۆری تریش لەدوای ئەوە بەبۆنەی ئاکامی درێژخایەنی کیمیاییەوە مردوون و هێشتاش کەسانێك هەن کە بەدەست نەخۆشیی بێ چارەسەرەوە دەناڵێنن. لەڕاستیدا بەشێکی زۆری ئەندامان و بەڕێوەبەرانی کۆمەڵەکە جوولەکە بوون و لەسەر هۆلۆکۆست کاریان دەکرد، بۆیە لام سەیر بوو کە تەنانەت ئەوانیش کە چ پەیوەندییەکیان بەجیهانی ئیسلامەوە نییە، بەرژەوەندی هاوبەشیان لەگەڵ سەدام حسێن نەبووەو بەپێچەوانەی نەتەوەکانی ترەوە زۆریان داواکارییەکانی کورد بەرەوا دەزانن دان بەئەنفالدا نەنێن. سەرۆکی کۆمیتەکە، ئیزرائیل چارنی، پاش داوای لێبوردن، دانی بەم کەموکورتییەدا ناو ڕوونیکردەوە کە ئەوان زۆر کەم سەبارەت بەئەنفال دەزانن و هیوادارن لێکۆڵینەوەی ئەکادیمی لەم بوارەدا ئەنجامبدرێت، چونکە ئەوە باشترین شێوازی ناسینی ئەنفالە لەبازنە ئەکادیمیەکاندا. هەر ئەو ئێوارەیەش ناوی ئەنفالیان خستەر سەر نەخشەی جینۆسایدەکان. دواتر لەگەڵ ڕێنێ لێمارشۆ قسەم کردو بیرمان لەکتێبێك کردەوە بەناوی جینۆسایدە لەیادکراوەکان–ەوە. بڕیارە ئەو ئەم کتێبە پێکەوە بنێت و منیش بەبابەتێك لەسەر ئەنفال بەشداری تێدابکەم. لەم کتێبەدا بڕیارە نەك هەر باسی ئەنفال، برووندی و کۆنگۆ بکرێت، بەڵکو ئەو کۆمەڵانەش بگرێتەوە کە بەر جینۆسایدێکی گەورە کەوتوون کەچی باس ناکرێن، بۆ نموونە لەناوبردی یۆنانییە پۆنتیەکان لەهەمان کاتی جینۆسایدی ئەرمەنییەکاندا لەتورکیاو هەروەها لەناوبردنی قەرەجەکان لەکاتی هۆلۆکۆستدا. کێشەی بێدەنگ بوون لەجینۆسایدێك چەند پەیوەندی بەسیاسەت و بەرژەوەندی وڵاتە دەسەڵاتدارەکانەوە هەیە ئەوەندەش پەیوەندی بەنەبوونی سەرچاوەی باشی ئەکادیمیەوە هەیە کە بتوانێت ئەم تاوانانە بخاتە سەر نەخشەی تاوانەکانی تر. ئەمەش بەلێکۆڵینەوەیەك و دووان چارەسەر نابێت، بەڵکو دەبێت کۆمەڵێ کەسی پسپۆڕ لەبوارە جیاکاندا لێکۆڵینەوە لەسەر ئەنفال بکەن، لەدۆکیومەنتەکانی حکوومەتی عێراقەوە بیگرە (کە زۆربەی ئێستە لەئەمریکان) هەتا پرۆسە سەربازیەکەی کە لەئەنفالدا بەکارهات، کۆڵینەوە لەگۆڕە بەکۆمەڵەکان، لەدەرەنجامەکانی چەکی کیمیایی و هەروەها لەئاکامەکانی ئەنفال بۆ کورد لەڕووی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابوورییەوەو بۆ دەربازبوانیش. ڕەنگە لەداهاتوودا ئەم پشتگوێخستنەی ئەنفال گۆڕانکاریی بەسەردا بێت.

پرسیار: ئەو هۆکارانە چین کە ئەنفال لەهۆشیارییەکی سیاسی سادەوە کە تەنها لەیادکردنەوەی سەرپێیانەی ساڵانەدا قەتیسبووە دەگوازێتەوە بۆهۆشیارییەکی کلتوری، لەو بێدەنگییەی کە خاوەنی قسەنییە دەگوازێتەوە بۆ بیرکردنەوەیەك بەدەنگی بەرز. هەروەها ئەم بێدەنگییە چەند پەیوەندی بەکورد خۆیەوە هەیە، هەم لەئاستی بەرپرسیارییەتی کۆمەڵگای کوردی بۆ ئەنفال و هەم لەئاستی دەسەڵاتی کوردی خۆیدا؟

چۆمان هەردی: سەرەتا دەمەوێ بڵێم کە یەکەمین هەنگاو بۆ ئەوەی ئێمە تێگەیشتن و ئاگاییمان بەرامبەر ئەنفال لەئاستێکی تردا بێت ئەوەیە کە بەشێکی زۆری ئەو شتانە ڕاگرین کە تا ئێستە کردوومانە. بۆ نموونە پیشاندانی بەردەوامی کیمیابارانی هەڵەبجەو کیمیابارانەکانی تر، پیشاندانی ئەو هەموو جەستە تێکشکاوانەی کیمیاباران و گوللەباران و ئەشکەنجە، پیشاندانی ئەو ژنە ئەنفالە ڕەشپۆشانەی پێدەچێت تا ئەبەد بلاوێننەوە. پەخشکردنەوەی

بەردەوامی ئەم وێنانە کۆمەڵێك ئاکامی سایکۆلۆژی بۆ ئێمە هەیە کە زیانی زیاترە لەقازانجی. یەکەم، بەکارهێنانی بەردەوامی ئەم وێنانە بەپێچەوانەوە کاردەکات. واتە گەر مەبەستی ئێمە لەزۆر پیشاندانی ئەم وێنانە ئەوە بێت کە ئەو تاوانانەی کە لەئەنفال و هەڵەبجەدا ئەنجامدران هەستی خەڵك ببزوێنن و لەیاد نەکرێن بەپێچەوانەوە وردە وردە ئەم وێنانە دەسوێن، سەنگینیی خۆیان لەدەست دەدەن و لەڕووی یادەوەریی بەکۆمەڵەوە بێبایەخ دەبن. زۆر کەس تاقەتی لەم وێنانە چووە، چیتر نە شتێکی تازەی پێ دەڵێن و نە گرنگییەکی مێژوویان هەیە لای ئەو. دووەم، پیشاندانی کۆمەڵێك ژنی رەشپۆش کە دەگرین و دەلاوێننەوەو بەردەوام باسی ئازیزە لەدەستچووەکانیان دەکەن وا دەکات کە کۆمەڵگا بەشێوەیەکی گشتی وەك کۆمەڵێك قوربانیی بێدەسەڵات بڕوانێتە ئەم ژنانە. بەمشێوەیە ئەو کەسانەی کە لەپرۆسەی ئەنفالدا بوونە قوربانیی توندوتیژیی دەوڵەتێکی عەرەبی ناسیۆنالیستی تاکرەو جارێکی تر لەم پرۆسە کۆمەڵایەتیەدا لەلایەن کوردەکانەوە دەکرێنەوە بەقوربانیی و مۆرکی قوربانیی–بوونیان تا ئەبەد پێوە دەمێنێت. ئەمە لەکاتێکدا کە ئەوان کۆمەڵێك مرۆڤی ئازاو بەتوانان کە سەرەڕای ئەو هەموو کۆسپ و کێشانەی هاتۆتە رێیان توانیویانە بەردەوامی بەژیان بدەن، منداڵەکانیان پەروەردە بکەن و ببنە بەشێك لەهێزی کار لەوڵاتدا (گەرچی زۆربەی جار هێزی کاری چینی خوارەوەش بێت). بەواتایەکی تر ئەمجۆرە وێناکردنەی دەربازبوانی ئەنفال جارێکی تر دەسەڵاتیان لێ دەسەنێ و بایەخی ئەوان لەقوربانیی–بوونیاندا کۆدەکاتەوە. ئەمەش نە لەڕووی عەدالەتەوەو نە لەڕووی تەندروستیشەوە رەوا نییە، چونکە هەم زوڵم لەدەربازبووان دەکات و هەمیش وا دەکات ئەوانیش بۆ هەمیشە خۆیان وەك قوربانیی ببینن و نەتوانن لەو بازنەیە دەربازبن، وا دەکات بەچاوی بەزەیی و خەمەوە بڕواننە ژیانی خۆیان و نەتوانن لایەنە پۆزەتیفەکانی کارو کاراکتەری خۆیان ببینن. سێیەم، ئاکامێکی تری لێدانەوەی ئەم وێنانە بۆ ئێمە وەك کۆمەڵگەیەك، بۆ منداڵەکانی ئێمە کە بەردەوام ئەم وێنانە دەبینن. ئەوەیە کە ئەم وێنانە، کە وێنەی ترسناکیی تێکشکاندن و برینداركردن و ئازاردانن بەئاسایی دەکرێن. بەمشێوەیە وێنەکانی توندوتیژیی دەبێتە بەشێك لەژیانی رۆژانەو وردە وردەش لەئێمەدا خۆی دوبارەدەکاتەوەو کار دەکاتە سەر داهاتووشمان. ئەو شتانەی رۆژانە دەیانبینین رەنگدانەوەیان هەیە لەسەر ئەو شتانەی کە وێنای دەکەین و پێمانوایە ئاساییەو بەرهەمی دێنینەوە. ئەمەش رێ خۆشکەرە بۆ دروستبوونی کۆمەڵگایەکی توندوتیژ. چوارەم، ئەم وێنەو دۆکیومەنتەریانە لەسەر ئاستی وشیارییەکی سیاسیی رووکەشیی کاردەکەن. لەسەر ئەم ئاستەش تەنها دەبنە مایەی دروستبوونی رقێکی سادە لە'دوژمن'. ئەمانە ئەوەندەی گوتارێکی ناسیۆنالیستیی سادە دروستدەکەن ئەوەندە گرنگیان نییە بۆ وشیاریی کۆمەڵایەتی ئێمە سەبارەت بەئەنفال. گەر سەیرێکی کەناڵە تەلەفزیۆنییەکانی سەتەلایتی کوردستان بکەین، دەبینین بەشێکی زۆری لەسەر دوو چەمك کار دەکات، کە ئەوانیش قوربانیبوون و قارەمانێتیین کە هەردووکیان گوتارێکی ناسیۆنالیستی سادە دروستدەکەن. وێنەو دۆکیومەنتاریەکانی سەبارەت بەئەنفال، هەڵەبجەو کوشتارو ئەشکەنجەکان دەکەونە خانەی یەکەمەوە: میللەتی کورد وەك قوربانییەك. ئەو بەرنامانەی سەبارەت بەخەباتی پێشمەرگە، پێشمەرگەی نهێنی، داستانی شەهیدەکان، راپەڕین و شۆڕشەکانی کوردن دەکەونە خانەی دووەمەوە: کورد وەك نەتەوەیەکی قارەمانی کۆڵنەدەر. ئەمجۆرە تێڕوانینەش بۆ خودو پەخشکردنەوەی ئەمجۆرە وێنەیە لەسەر خود تەنها لەخزمەتی ئەو ئاگاییە سادە ناسیۆنالیستیدایە کە بەرەش و سپی شتەکان دەبینێت: کورد وەك قوربانییەکی هەمیشەیی عەرەب لەعێراقدا (هەستکردن بەقوربانیی–بوونیش وەك پێشتر باسمکرد هەمیشە رەنگدانەوەی هەیە بۆ بەردەوامبوونی بازنەی توندوتیژیی) و وەك کۆمەڵێك خەباتگێڕیی قارەمان. ئەمە لەکاتێکدا کە ئێمە دەزانین نە شتەکان رەش و سپین و نە خۆشمان ئەوەندە قارەمانین. ئێمە دەزانین کە ئەنفال لەلایەن حکوومەتێکی عەرەبەوە پلانرێژیی بۆ کرا، بەڵام لەڕووی پراکتیکییەوە بەو شێوەیە سەرکەوتوو نەدەبوو گەر کورد خۆی بەشداری لەم پرۆسەیەدا نەکردایە، گەر سەرۆك جاشەکان وەعدی شەرەفیان بەو هەموو پیاوە کوردە نەدایە زۆریان تەسلیمی حکومەت نەدەبوونەوە. کەواتە کورد بوون یەکسان نییە بەقوربانیبوون (کورد خۆشی تاوانبارە لەئەنفالدا) هەروەك چۆن عەرب بوونیش یەکسان نییە بەتاوانباریی (هەندێ عەرەب لەکاتی ئەنفالدا یارمەتی کوردیان دا). هەروەها ئێمە دەزانین کە راستە کورد چەندین ساڵ خەباتی کردوەو راپەڕینی ئەنجامداوە، بەڵام چەند هەفتەیەکی کەم پاش راپەڕین کە حکومەت بڕیاری هێرشی دا کورد ئامادەی شەڕکردنی تیا نەبوو، کەواتە ئێمە ئەو قارەمانەش نین کە دەمانەوێت پیشانی بدەین.

ئەوەی لێرەدا گرنگە ئەوەیە کە یادکردنەوەی ساڵانەی ئەنفال و سەردانی دەربازبووان تا جارێکی تر باسی میحنەتەکانی 1988 بکەن و پیشاندانی قوربانیانیی کیمیایی و گۆڕی بەکۆمەڵ، هەموو ئەمانە بەشێوەیەکی گشتی نەیانتوانیوە سەرنجی مرۆڤی کورد بەجۆرێك رابکێشن کە تێگەیشتنێکی دروستی هەبێت بۆ ئەنفال و گرنگی ئەنفال لەمێژووی نەتەوەیی ئەودا، نەیانتوانیوە وای لێبکەن بەچاوی رێزەوە سەیری دەربازبووانی ئەنفال بکات، نەیانتوانیوە وای لێبکەن بیربکاتەوە، زمانی بێتە گۆ، قسەی هەبێت، لێکۆڵینەوە بکات، هونەر بەرهەمبێنێت. لەچەند حاڵەتێکی کەمدا نەبێت زۆربەی ئەو هونەرەش کە کاریگەریی ئەنفالی لەسەرە هونەرێکی واقیعی عاتیفییە کە خەیاڵ تیایدا کوژراوە. ئێستەش کە پیشانگایەکی هونەریی لەسەر ئەنفال دەکرێت پڕە لەوێنەی کەللەسەر و پۆستاڵ و دووکەڵ. کە شانۆگەریەك لەسەر هەڵەبجە پێشکەش دەکرێت پڕە لەدەنگی فڕۆکەو کەوتنی خەڵك و گریان و هاوار. بەشێکی هۆکاری بەرهەمهێنانی ئەم هونەرە واقیعیە رەنگە ئەو گوتارە سیاسیە سادەیە بێت کە بەرهەمهاتووەو بەسەر دەمی هەموو خەڵکەوەیە، بەشێکیشی رەنگە هی قورسایی کارەساتەکە بێت کە وای کردووە هەندێك هونەرمەندو نووسەر نەتوانن لێی دەربازبن. دوا جاریش پەیوەندی بەوشیاریی و زیرەکی هونەرمەندانەوە هەیە کە نەیانتوانیوە بەجۆرێکی تر باسی ئەنفال و هەڵەبجە بکەن. ئێمە پێویستمان بەچەندین (دەربەندی پەپوولە) و (شاری مۆسیقارە سپیەکان) هەیە. پێویستمان بەلێکۆڵینەوەی ئەکادیمی و بەرهەمی هونەریی تر هەیە تا لەئاستە جیاکانی ئەنفال و مانا جیاوازەکانی تێبگەین.

ئەگەر وەك نموونەیەك سەیری هۆلۆکۆست بکەین کە گەورەترین جینۆسایدی سەردەمی مۆدێرنە دەبینین کە هەزاران شیعر، رۆمان، فیلم، دۆکیۆمەنتاریی، پیشانگای گەرۆك، مۆزەخانەو لێکۆڵینەوەی لەسەر کراوە. بێگومان بەشێکی ئەمە لەبەر قەبارەی هۆلۆکۆستە کە دەڵێن زیاتر لە90٪ جوولەکەکانی ئەورووپا لەم پرۆسەیەدا لەوناوبراون، بەڵام بەشێکیشی پەیوەندی بەوەوە هەیە کە بەپێچەوانەی ئێمەوە ئەوان گەلێکی وشیارن، رۆشنبیرو نووسەرو پسپۆڕو

هونەرمەندو ئەکادیمی زۆریان هەیەو سەرمایەیەکی باشیشیان بۆ ئەم کارانە تەرخانکردووە، چونکە لەگرنگی ئەم کارانە تێدەگەن. ئەم پشتیوانییە داراییە ئەوەندی لەلایەن حکوومەتی ئیسرائیلەوە دابینکراوە چەندین ئەوەندەش لەلایەن جوولەکە دەولەمەندەکانی ئەمریکاوە بووە. گرنگە کە رۆڵی دەولەمەندی کوردو دەسەڵاتی کوردیشمان بیر نەچێت. تائێستا دەولەمەندێکی کوردمان نییە کە بیری لەوە کردبێتەوە پارەیەك تەرخان بکات بۆ لێکۆڵینەوەیەکی ئەکادیمی لەم بوارەدا، بۆ پشتگیریکردن لەپرۆژەیەکی هونەریی کە کار لەسەر ئەنفال دەکات، بۆ دروستکردنی مۆزەخانەیەك و هتد. دەسەڵاتی کوردیش بەهەمانشێوە سست بووە لەئاست کارکردن لەسەر ئەنفال. ئێمە پاش 19 ساڵ ئێستەش ئاماری تەواوەتیمان لەبەردەستدا نییە کاتێك باسی ئەنفال دەکەین. ئەو ژمارەیەی کە کورد بەردەوام دووبارەی دەکاتەوە 182000 کەسە، بەڵام بەبڕوای زۆربەی ئەوانی لێکۆڵینەوەی مەیدانییان لەم بوارەدا کردووە ئەم ژمارەیە زیادەڕەوی پێوەیە. هێشتاش نازانین بەتەواوەتی چەند گوند لەکاتی ئەنفالدا وێرانکران. زۆر کەس دەڵێن 4000 گوند، بەڵام ئەمە ژمارەی سەرجەمی گوندە وێرانکراوەکانە لەساڵی 1970کانەوە تا 1988. ئێستەش نازانین چەند گوند کیمیایی بەرکەوتووە. ئێستەش مۆزەخانەیەکمان نییە کە بەڵگەکانی ئەنفال، گوتاری دەربازبووان، وێنەو جلوبەرگی قوربانییەکانی تیا کۆبکرێتەوە. بەداخەوە تەنانەت بەشێك لەو کارانەش کە کراون بەشێوەیەکی نادروست کراون. پار کە سەردانی گۆڕستانەکەی هەڵەبجەم کرد چاوساغەکە بەپێکەنینەوە پێیوتم کە پیاوێکی ناسیاویان کە بەر کیمیابارانی هەڵەبجە نەکەوتووەو کەچی لەگۆڕستانەکەدا وەك قوربانییەك لەسەر کێلێك ناوی هەیە وێنەیەکی لەپەنا کێلی قەبرەکەی خۆیەوە گرتووە. هەڵەیەکی وا هەموو راستییەکان دەخاتە ژێر گومانەوە. حکوومەتی کوردستان بەبۆنەی دوو ئیدارەبوونییەوەو بەبۆنەی کێشمەکێشی ناوخۆو گرنگیدان بەشتی ترەوە نەیتوانیوە زانیاری تەواوەتی کەڵەکە بکات. بەشێکی کێشەکەش رەنگە ئەوە بێت کە حکوومەتی کوردستان نەیویستووە ئەم کارانە بکات، چونکە دەیەوێت ژمارەی 182000 قوربانی و 4000 گوند وەك خۆی بمێنێتەوە، بەڵام بۆ ئەوەی ئێمە بەشێوەیەکی زانستی و دروست قسە لەسەر شتەکان بکەین، بۆ ئەوەی بتوانین سەرنجی جیهانی ئەکادیمی راکێشین پێویستمان بەفاکت و بەڵگەو لێکۆڵینەوەی دروستە.

پرسیار: بۆ دەبێت هەمیشە چاوەڕوانییەکی گەورە لەئەدەب بکرێت بۆ گێڕانەوەی کارەساتە گەورەکانی مرۆڤایەتی؟ ئەم هۆی چاوەڕوانییە لەکوێوە هاتووەو چۆن لای مرۆڤ دروستبووە؟

چۆمان هەردی: ئێمە چاوەڕوانیمان لەهونەر هەیە، چونکە هونەر دەتوانێت ئەو شتانە بکات کە میدیاو مێژوو ناتوانن بیکەن. ئەگەر میدیاو مێژوو باسی ژمارەو رووداو بکەن هونەر بەوردی کار لەسەر مانای ئەم فاکتانە دەکات و لەسەر ئاڵۆزییان. ئەفلاتوون بەهای هونەریی یەکسان کرد بەبەهای مۆراڵیی بەرهەمێك. واتە بەبڕوای ئەو ئەو بەرهەمە هونەرییە سەرکەوتووە کە لەڕووی ئەخلاقییەوە بەرهەمێکی باشە. کانت بەپێچەوانەوە پێیوابوو کە بەهای بەرهەمی هونەریی لەوەدایە کە چێژی لێ دەبینین ئەم چێژەش نە پەیوەندی بەچێژی مۆراڵییەوە هەیە (بەرهەمێك کە ئەخلاقی باش بڵاودەکاتەوە) نە چێژی جەستەییش (بەرهەمی هونەریی سەرکەوتوو ئەوە نییە کە تێرمان دەکات یا لەڕووی جنسییەوە دەمانبزوێنێت). بەبڕوای کانت ئەو چێژەی لەبەرهەمی هونەریی دەبینین چێژ نییە لەپێناوی شتێکی تردا (لەڕووی ئەخلاقی یا جەستەییەوە)، بەڵکو چێژێکە کە لەخودی خۆیدا کامڵەو بێ مەبەستە. بەرهەمی هونەریی سەرکەوتوو ئەو بەرهەمەیە لای کانت کە تیایدا چەمکێك یا بیرۆکەیەك (کە کانت ناوی دەنێ ئایدیای ئەستاتیکیی) بەشێوەیەك بەرجەستەکراوە کە توانای تێگەیشتن و توانای وێناکردنی ئێمە دەخاتە هارمۆنییەوە. واتە ئەو نووسینە ئەدەبیە سەرکەوتووە کە بۆ تێگەیشتن لەو ئایدیا ئیستاتیکیەی تیایدا بەیانکراوە، ئێمە دەبێت توانای تێگەیشتن و وێناکردنمان بەکاربهێنین بەشێوەیەك کە هەم لەبەرهەمەکە تێبگەین و هەم لەززەتی لێ ببینین. بۆیە، کانت دەڵێت، هەتا ئەو کاتەش کە تراژیدیا دەخوێنینەوە بەشێوەیەك لەشێوەکان لەززەتی لێ دەبینین. لەڕووی فەلسەفیەوە تیۆرییەکەی کانت رەخنەو قسەی زۆر لەسەرە، بەڵام لەهەمانکاتدا گرنگی خۆی هەیە بۆ ناساندنی کۆمەڵێك چەمکی مۆدێرن بۆ قسەکردن لەسەر هونەر. بەبڕوای من سەرکەوتنی بەرهەمێکی هونەریی لەوەدایە کە تا چەند جددیە لەبەرجەستەکردنی حەقیقەتەکانی دنیای ئێمەدا بەهەموو ئاڵۆزییەکانییەوە. رۆمانی باش، بۆ نموونە، ئەو رۆمانەیە کە لەڕێی خولقاندنی کۆمەڵێك کاراکتەری زیندوو و گێڕانەوەی چیرۆکێکی تایبەتیەوە باس لەکۆمەڵێك چەمکی جیهانی و گرنگی وەك عەدالەت، حەقیقەت، عەشق و جوانی دەکات. دەتوانێ کۆمەڵی چەمکی ئاڵۆزی فەلسەفیمان بۆ بەرجەستە بکات و بەئەندازەی چەندین کتێبی مێژوویی و فەلسەفی تێگەیشتنمان بۆ ئەم چەمکانە فراوانبکات. رۆمانی سەرکەوتوو دەبێتە مایەی گەشەسەندنی تێگەیشتنمان بۆ مرۆڤ بوون، دەمانخاتە گومانەوە بەرامبەر بەبیروباوەڕە باوەکانی کۆمەڵگە، پرسیارمان لا دروست دەکات سەبارەت بەو شتانەی کە لەکاتی ئاساییدا لامان روون و ئاشکرایە. لەژیانی رۆژانەدا ئێمە لەژێر کاریگەریی بیروباوەڕی باوی کۆمەڵگەداین، حەزی خۆشمان بۆ زانینی حەقیقەت دەبێتە مایەی فشاری تر. ئێمە پێمان خۆشە شتەکان سادە بن، رەش بن یا سپی، راست بن یا هەڵە، باش بن یا خراپ، جوان بن یا ناشرین، بەڵام رۆمانی باش ئەو رۆمانەیە کە بیرمان دێنێتەوە کە کە دزێوترین کەسەکانیش شتێ لەجوانیان تێدایە، کە حەقیقەت چەند ئاڵۆزە، کە بەها ئەخلاقییەکانی کۆمەڵگا زۆرجار دەکەون، کە بەدەستهێنانی عەدالەت چەند ئەستەمە، کە چەوسانەوە مرۆڤ ناکاتە مرۆڤی باش، کە زۆرجار چەوساوەکان بەئاسانی دەبنەوە بەچەوسێنەر. ئەوان بیرمان دێننەوە کە مرۆڤ بوون چەند ئاڵۆزە.

لێرەدا دەمەوێت (شاری مۆسیقارە سپیەکان) وەك نموونەی رۆمانێکی سەرکەوتوو بهێنمەوەو قسە لەسەر هەندێ رەهەندی سەرکەوتوویی ئەم کارە بکەم وەك بەرهەمێکی هونەریی. لەم رۆمانەدا لەڕێگەی لەشفرۆشێکی کورد (دالیا سیراجەدین) و دوکتۆرێکی کوردی هونەر دۆست (مووسای بابەك) و دەربازبوویەکی ئەنفال (جەلادەتی کۆتر) و جەنراڵێکی عەرەبی پەشیمانەوە (سامیری بابلی) چیرۆکی ئەنفال دەگێڕدرێتەوە. بەواتایەکی تر کارەساتی ئەنفال تێکەڵ بەداستانی ژیانی کۆمەڵێك کاراکتەر دەبێت کە هەر یەکەیان بەدوای شتێکدا وێڵە. دالیا سیراجەددین بەدوای خۆشەویستەکەیدا دەگەڕێ کە لەزیندانە نهێنییەکانی عێراقدا ئەشکەنجە دەدرێ و بۆ پەیداکردنی زانیاری لەسەر ئەو لەگەڵ جەنراڵەکاندا دەخەوێ، موسای بابەك مەراقی ئەوەیە کە لەو سەردەمی

کوشتار و قات و قڕکردنەدا بەرهەمە هونەرییە جوانەکان لەلەناوچوون بپارێزێت، جەلادەتی کۆتر کە بەبرینداری لەلایەن سامیری بابلیەوە لەگۆڕە بەکۆمەڵەکان رزگارکراوە بەدوای حەقیقەت و عەدالەتدا وێڵەو سامیری بابلیش دەیەوێ خۆی پاك بکاتەوە لەڕابوردوویەکی پڕ لەتاوان و رووبەڕووی قوربانییەکانی بێتەوە. یەکێك لەتەوەرە گرنگەکانی ئەم رۆمانە گفتوگۆی کاراکتەرەکانە سەبارەت بەعەدالەت، بەخشین، تۆڵە سەندنەوە، حەقیقەت، جوانی و ئەخلاق. مووسای بابەك پێیوایە کە تەنها شتێك کە لەدنیایەکی پڕ لەناعەدالەتی و توندوتیژی و ناشرینیدا بتوانین بیکەین بۆ بەدەستهێنانی عەدالەت ئەوەیە هەولبدەین جوانیی بەرهەمبێنین لەڕێگەی بەرهەمێنانی هونەرەوەو هەولبدەین ئەم جوانییانە بپارێزین. جەلادەت گەرچی بۆتە هاوڕێی سامیری بابلی، بەڵام پێیوایە ئەو تاوانبارەو دەبێ بەحەقی خۆی بگات گەرچی ناشزانێت چۆن دەتوانێت بەم عەدالەتە بگات، سامیری بابلی پێیوایە پاکبوونەوەی ئەو تەنها کاتێك رووەدات کە دان بەهەموو راستیەکاندا بنێت و رووبەڕووی قوربانییەکانی بێتەوە. جەلادەت لەکاتی گەڕان بەدوای قوربانییەکاندا بۆ دادگاییکردنی سامیری بابلی حەلیمی شێواز دەدۆزێتەوە کە پێشتر سامیری بابلی نیوی دەمووچاوی لێکردۆتەوەو تا ئەبەد شێوەی شێواندووە. شێواز جەلادەت بەگەمژەیی تاوانبار دەکات. ئەو پێیوایە کە کوشتنی سامیری بابلی هیچ شتێك لەباسەکان ناگۆڕێت، برینی کەس ساڕێژ ناکات، مردووەکان ناگێڕێتەوە و نابێتە مایەی ئەوەی ئەو لەخەڵوەتگەکەی بێتە دەرێ و رووبەڕووی خەڵك بێتەوە. لەکاتی دادگایی کردنی سامیری بابلیدا ئەو روو دەکاتە قوربانییەکانی ترو پێیاندەڵێت ئەوەی ئەوان ناوی دەنێن عەدالەت تەنها حەزی تۆڵە سەندنەوەیەو هیچی تر. پێیان دەڵێت ئەوانیش خەریکە بەهەمان عەقلیەتی جەلاد بیردەکەنەوە. ئەو دەیەوێ بەسامیری بابلی بڵێت: (سەیرم کە سامیری بابلی، من تۆ دەبەخشم، کەواتە من هێشتاش جوانم، تۆ نەتتوانی جوانییەکانی دەروونی من بکووژی). دواجار بەقوربانییەکانی تر دەڵێت: (شتێ لەجوانی لەئێمەو لەویشدا ماوە، با نەیکوژین.) لەکۆتایی دادگاییەکەدا ئەوەی کە ناتوانێ ئارامی بدۆزێتەوە قوربانییەکانی سامیری بابلین. هەندێکیان دەزانن کە تازە هیچ شتێك برینی ئەوان ساڕێژ ناکات، دەزانن کە ئازاردان و کوشتنی سامیری بابلی وایان لێناکات هەست بەئاسوودەیی و سەلامەتی بکەنەوە. ئەم رۆمانە زۆر بەجوانی باس لەو دووڕیانانە دەکات کە دەربازبووان رووبەڕوی دەبنەوە. تەنانەت ئەو کاتەش کە تاوانبارەکە بۆ خۆی دێتە پێشێ، دان بەهەموو تاوانەکانیا دەنێت و داوای لێبوردن دەکات ئاسان نییە بڕیار لەسەر چارەنووسی بدرێت. هەندێك کەس تۆڵەیان دەوێت، بەڵام ئەمەش ئارامییان پێ نابەخشێت.

ئەم رۆمانە جگە لەدروستکردنەوەی ئەنفال (ئەو سەرپۆشانەی بەسەر لمەوە مەلەدەکەن، ئەو خێوانەی هەرگیز هەواری خۆیان نادۆزنەوە، ئەو دەنگە کپانەی دەخنکێنرێن) بەڕوونی پیشانمان دەدات کە چەمکەکانی وەك عەدالەت و حەقیقەت چەند ئاڵۆزن، کە توندوتیژیی چی لەمرۆڤەکان دەکات، کە لەخاکێکی پڕ لەجەنگ و توندوتیژیی وەك کوردستاندا زۆر جار تاوانبارەکانیش قوربانین. باس لەو هەڵبژاردنە جیاوازانە دەکات کە میللەتەکان لەپاش کۆتاییهاتنی دیکتاتۆری دەبێت رووبەڕووی ببنەوە. کۆمەڵگای کوردی دەبێت بڕیار بدات لەسەر بەخشین، ئاشتبوونەوەو عەدالەت، ئەمانەش هەموو ئاکامیان هەیە بۆ داهاتووی وڵاتەکە. ئەم رۆمانە ئەوەندەی باسی ئەنفال و کۆمەڵێك کاراکتەری کوردی دەکات کە گیرۆدەی سەردەمێکی پڕ لەترس و توندوتیژین، ئەوەندەش باسی مرۆڤایەتی دەکات بەگشتی. هەریەك لەو چەمکانەی لەم رۆمانەدا قسەیان لەسەر دەکرێت لەودیو سنووری ئەنفال و کوردستانەوە رەواییان هەیەو دەشێ باس لەهەر کۆمەڵگایەکی تر بکەن کە کوشتاری لەمجۆرەی تیاکراوە. گرنگی ئەم رۆمانەش لەوەدایە کە هەم ئەنفال و پەیوەندی نێوان کوردو عەرەب بەو زیندووییە بەرجەستە دەکات و هەمیش سنوورەکانی ئەم رووداوەو ئەم دوو نەتەوەیە دەبڕێت. ئەم جۆرە بەرهەمە تەنها کاتێك بەدنیا دێت کە نووسەر بۆ خۆی لەئاڵۆزی کۆمەڵێك چەمکی مەعریفی و کۆمەڵایەتی و ئەخلاقی تێگەیشتبێت. بۆیە نووسەری سەرکەوتوو دەبێت زیرەك بێت و لەڕووی فیکریشەوە دەوڵەمەند.

پرسیار: ئایا ئاستی ئەو ترسە شاراوەیەی لای ئینسانی کورد هەیە بەرامبەر کوردبوونی خۆی، ترسێکە خاوەنی هێزیکی رۆشنبیریی وایە کە بتوانێت لەبری تۆڵە خۆی بکات بەهێزێك کە هەڵگری لێبوردن بێت. ئایا ئەم هێزە چەند دەستەڵاتی کوردی لێی بەرپرسیارەو چەندیش کۆمەڵگەی کوردی و رۆشنبیرەکانی بەرپرسیارن لەپیشاندانی؟

چۆمان هەردی: شوناسی کوردی شتێکی سەیرە. لەلایەکەوە ئەوپەڕی شانازی بەخۆیەوە دەکات و خۆی بە(بەچکە شێر) و قارەمان دەزانێت (کە دیوێکی ناسیۆنالیزمە)، کەچی لەلایەکی تریشەوە ئەوپەڕی هەست بەکەمیی دەکات لەبەردەم نەتەوەکانی تردا. ئەم خۆ بەکەمزانینە زۆرجار لەکاتی تێکەڵ بوونیدا بەکەلتوورەکانی تر زۆر ئاشکرا خۆی دەردەخات. بۆ نموونە پیاوی کورد کە ژنێکی غەیرە—کورد دێنێت زۆر رێزی لێدەگرێت و زۆر شتی لێ قبوولْ دەکات کە لەسنووری کەلتوورو مێژووی ئەودا رەوا نییە، کەچی هەمان کەس کە ژنێکی کورد دێنێت دەگەڕێتەوە باوەشی باوکسالاریی کوردی، دەبێتەوە بەئاغاکەی جاران و دەبێت خزمەت بکرێت. ئەو زۆرجار شانازیی بەهاوڕێ ناکوردەکانییەوە دەکات و حەزدەکات هەموو کەس لەگەڵ ئەواندا ببیینێ و کە دەبینرێت زۆر لاواز دێتە بەرچاو. لەکاتی دانوستاندنە سیاسیەکاندا ئەوپەڕی بچووك دەبێتەوەو وامانلێدەکات بەزەییمان پێیدا بێتەوە یا تووڕە بین لێی. ئەم بچووك بوونەوەیە لەبڕوا بەخۆ نەبوونی ئەوەوە سەرچاوە دەگرێت، لەبێدەسەڵاتکرانی سەدان ساڵەی ئەوەوە دێت، لەوەوە دێت کە نەیتوانیوە حوکمی خۆی بکات، هەمیشە کوشتاری یەکی کردووە، عەشایەرگەریی و حیزبایەتی هەمیشە لەسەرو نەتەوە بوونەوە بووە، زمانێکی یەکگرتووی نییە، میراتێکی کەلتووری و سیاسی ئەوتۆی بۆ نەماوەتەوە، بەڵام هەر ئەم کێشانەش زۆرجار دەبێتە مایەی ترس و تووڕەیی. ئەو تووڕەیە لەو ناڕەواییانەی بەرامبەری کراوە، لەو هەموو رێکەوتە مێژووییەی هەمیشە لەدژی ئەو بوون، لەو جوگرافیا ناهەموارەی لەنێوان عەرەب و فارس و تورکدا تەوقی کردووەو لەو سەرچاوە سروشتییانەی هەمیشە بوونەتە مایەی میحنەت بۆی. کەواتە هەم کەموکورتییەکانی خۆی کە لەسەرتاسەری مێژوودا هەمیشە دابەشبووەو هەم زوڵمەکانی نەتەوەکانی دەوروبەر کە هەمیشە سەرکوتیان کردووە بۆتە مایەی دروستبوونی شوناسێکی بریندار تووڕەی خۆ بەکەمزان. لەلایەکی ترەوە ناسیۆنالیزمی کوردی (کە بەبڕوای مارتین ڤان بروونەسن زۆر درەنگ لەناو کورددا سەری هەڵدا) دەیەوێ ئەم تووڕەییەو ئەم هەست بەزوڵم کردنە وەك وزەیەك بەکاربێنێت

بۆ دروستكردنی دەوڵەتێك، بەڵام ناسیۆنالیزم و هەروەها هەست بەقوربانیی–كردن هەمیشە دوو چەمك بوون كە لەمێژوودا توندوتیژیان لێ كەوتۆتەوە. دروستكردنی تووڕەیی و رق ئامادەكردنی كەسەكانە بۆ جەنگ. دروستكردنی وێنەیەكی سادە لەسەر خود وەك قوربانیی و ئەوی تر وەك دوژمنێكی زاڵم ئامادەكردنی خەڵكە بۆ تۆڵە سەندنەوە. بیركردنەوە لەتۆڵەش پەیوەندی بەعەقڵیەتی عەشایەرییەوە هەیە. رووداوە سیاسییەكانی 1980اكان و چەكداركردنی خێڵەكان لەلایەن حكوومەتەوە تا شەڕ لەگەڵ شۆڕشی كوردیدا بكەن و هەروەها پابەستبوونی حیزبە كوردییەكانیش بەهەندێ دەستوورو عادەتی خێڵەكی و سوود وەرگرتنی حیزب لەخێڵ بوونە مایەی ئەوەی دەسەڵاتی خێڵەكی و عەقڵیەتی خێڵ لەناو كوردا بەزیندوویی بمێنێتەوە. تۆڵەسەندنەوە یەكێكە لەو رەفتارانەی لەناو خێڵدا جێی رێزەو زۆر جار وەك ئەركێكی ئەخلاقی تاكەكەسی ناو خێڵ سەیردەكرێت. تاكەكەس چاوەڕوانی لێ دەكرێت دوژمنەكەی نەبەخشێت، دڵی نەرم نەبێت لەئاستیدا، پەنا نەباتە بەر گفتوگۆو دانوستاندن، بەڵكو ئەو دەبێت بۆ كڕینەوەی ناوبانگ و سەنگینی خێڵەكەی، بۆ پارێزگاریكردن لەخێڵەكەی كوشتار بكات. تا ئەم تێڕوانینەش زاڵبێت، تا گەنجی كورد بەم قسانە گۆش بكرێت بەخشین و ئاشتبوونەوەو چارەسەری ئاشتیخوازانە زۆر ئەستەمە.

لەگەڵ ئەوەشدا لەبەرئەوەی شوناسی كوردی لەرزۆكی خۆ بەكەم زانە رەنگە زۆر هەڕەشە بكات، بەڵام لەڕووی پراكتیكییەوە ئەم هەڕەشانە نەیەنە دی. ئەگەر سەیری سەركردایەتی كوردی بكەین دەبینین كە زۆرجار پەیامی پێچەوانەمان لێیانەوە دەست دەكەوێت، لایەكیان هەڕەشە دەكات و لاكەی تر پاساو دێنێتەوەو داوای لێبوردن دەكات، لایەكیان وا پیشان دەدات ئامادەی شەڕە (گەرچی لەرووی پراكتیكیەوە ئەمە راست نییەو ئەو شەڕەی پێناكرێت) و لاكەی تر داوای ئاشتی دەكات و دەپاڕێتەوە. ئەمە بەهەمانشێوە لەنەتەوەكەشدا رەنگی داوەتەوە. بۆ نموونە لەكاتی هەڕەشەكانی ئەم دواییەی توركیاداو ئەگەری هێرشكردنە سەر كوردستان هەندێك گەنجی كورد ناویان دەنووسی بۆ شەڕ و هەندێكیشیان بەتەواوەتی بێخەمبوون و لایان گرنگ نەبوو چی روودەدات. هەرچەندە هەتا ئەوانەش كە خۆیان ناونووس دەكەن رەنگە لەساتی دەستپێكردنی جەنگدا بڕیاربدەن كە رابكەن وەك سەردەمی پاش راپەڕین. من لێرەدا نامەوێ بڵێم كە كورد حەقە شەڕ بكات یا نەیكات. ئەوەی لای من گرنگە ئەم ئیزدیواجیەتەیە كە لەكاراكتەرو كۆمەڵگای كوردیدا بەربڵاوە. رەنگە هەر ئەم ئیزدیواجیەتەش هەوێنێكی باش بێت بۆ كاركردن لەسەری. بۆ نموونە گوتاری سیاسی و رۆشنبیریی ئێمە دەتوانن سوود لەمە وەرگرن بۆ دروستكردنی شوناسێكی مەعریفی پتەو كە لەڕابوردووی خۆی تێگەیشتبێت، لەوە تێبگات كە سەردەمی بەكارهێنانی توندوتیژیی تێپەڕی و كاتی دانوستاندن و ئاشتی هاتووەو هەروەها هەڵگری لێبوردن بێت. نەك كاركردن لەسەر شوناسێكی ترسنۆكی خۆ بەكەم زان یا شوناسێكی ناسیۆنالیستی كە درۆ لەگەڵ خۆی دەكات و هەڕەشەی گەورە دەكات بێئەوەی بتوانێت بیهێنێتە دی، بەڵام پێش هەموو شتێك رەنگە پێویست بێت كار لەسەر پتەوكردنی ئینتیمای مرۆڤی كورد بكەین بۆ وڵاتەكەی، چونكە ئەم هەستە لەناو گەنجەكانی كورددا لاوازبووە. ئەمەش خەمساردیەكی كورت بینی دروستكردووە، كە وا دەكات بیانەوێ وڵات بەجێبێڵن، بۆیان گرنگ نییە ئەو وڵاتە چی بەسەردێت و پێیانوایە هیچ بەو سەرزەمینەوە نایانبەستێتەوە. سیاسەتی كوردی و رۆشبینری كورد دەبێت پێشتر كار لەسەر ئەم هەستە بكات ئینجا دەتوانێت كار لەسەر دروستكردنی شوناسێكی ئاشتیخواز بكات كە جارێكی تر بەشداری لەدرێژەدان بەبازنەی توندوتیژیدا ناكات.

....

چۆمان هەردی لەساڵی 1974 لەشاری سلێمانی هاتۆتە دنیاوەو هەر ئەوساش لەگەڵ خێزانەكەی ئاوارەی ئێران بووە. تا تەمەنی 18 ساڵی لەعێراق و ئێران ژیاوەو لە 1993وە لەبەریتانیا دەژی. هەر لەوێش بەكەلۆریۆس، ماستەرو دوكتۆرای لەفەلسەفەو دەروونناسیدا بەدەستهێناوە. جگە لەكاری ئەكادیمی شیعریش دەنووسێت و خاوەنی دوو كۆمەڵە شیعرە بەزمانی كوردی و دوا بەرهەمیشی بەزمانی ئنگلیزی لەبەریتانیا چاپ بووە. ئەوە دوو ساڵە خەریكی لێكۆڵینەوەیەكە لەسەر ئافرەتانی ئەنفال.

سەرچاوەكان

Chemical Weapons use in Kurdistan: Iraq's final offensive. A staff Report to the Committee on Foreign Relations, United States Senate, October 1988.

Kuper, L., (1981). Genocide, its political use in the twentieth century. Penguin Books

McDowall, D., (2005). A modern history of the Kurds. Third Edition. I. B. Tauris. London and New York

Physicians for Human Rights (1989). Winds of death: Iraq's use of poison gas against the Kurdish population. Report of a medical mission to Turkish Kurdistan. Physicians for Human Righ

کاروان عومەر کاکەسوور

ئەنفال وەکو ئۆپەراسیۆنێکی سەربازیی، شتێك نییە ئیسلام دایهێنابێت و لەو سوورەتەوە دەستپێناکات، کە ناوی ئەنفالە وەکو زۆربەی هەرە زۆری نووسەرانی ئێمە لێیتێگەیشتوون.

نووسەرمان هەیە هەموو ئەدەبەکەی خۆی لەسەر ئەنفال و رووداوە زەقەکانی دیکەی مێژوو دامەزراندووە، کەچی کاتێك دەم دەکاتەوە، دەبینی ئەو هەر لەبنەڕەتەوە نەیزانیوە ئەنفال چییەو مێژوو چییە. تائێستاش ئەو نووسەرە وایزانیوە ئەدەبی ئەنفال ئەوەیە، کە وشەی ئەنفالی تێدا بەکارهاتووە، بۆیە کۆمەڵێك ناوت بۆ ریزدەکات و پێت دەڵێت ئەوانەن نووسەرانی ئەنفال.

کاروان عومەر کاکەسوور.

پرسیار: ئەگەر بهاتایە ئەنفال لەولاتێکی ئیسلامیدا روویندایەو هەروەها مانایەکی ئیسلامییشی پێنەدرایە، پێتانوابوو ئەنفال بتوانرایە نوقمی بێدەنگییەکی وابکرێت، هەم لەلایان ولاتانی دراوسێوە تا دەگاتە هەموو ولاتە ئیسلامییەکانی دنیا، ئەوسا ولاتانی ئەوروپاش؟

کاروان عومەر کاکەسوور: بەبڕوای من وەلامدانەوەی ئەو پرسیارە پێش لێکدانەوە و راڤەکردنی خودی پرسیارەکە، تووشی هەڵەیەکی مەعریفیی گەورەمان دەکات، بەڕادەیەك، هەرچی بلێین لەکۆمەڵێك گوتەی ئاسایی رۆژانەی ناو رۆژنامەکان، زیاتر شتێکی دیکە نابێت. ئەو گوتانەش ئەوە نزیکەی بیست ساڵە دەوترێن و دەوترێنەوە، چونکە لەو پرسیارەدا جۆرێك ئیمبیگویتی (التباس) هەیە. ئەمەش هەر لەسەرەتاوە دەمانخاتە بەردەم پرسیاری: کێ ئەنفال دەکات و کێ ئەنفال دەکرێت؟ بەمانایەکی دیکە ئەو سیستەمەی دەتوانێت ئەنفال چ وەکو پرۆسێسێکی سیاسی و چ وەکو ئۆپەڕاسیۆنێکی سەربازی بەڕێوەبەرێت، چ سیستەمێکە؟ لەولاشەوە ئەو رووبەرەی ئەنفال دەکرێت، لەچ ئاستێکی بەرگری و خۆپاراستن دایە؟ مارکس(لەکتێبی (هەژدەی برۆمێر پۆناپۆرتی سێیەم)دا بەپرسیارێکی لەم شێوەیە دەستپێدەکات: لەچ بارودۆخێك و لەچ کاتێکدا دیکتاتۆر دەخولقێت و بڕیار لەسەر هەموو شتێك دەدات؟ ئەنفال هەر بەو مانایەی، کە چ لەناو کولتووری عەرەبی و ئیسلامی و چ لەدەرەوەی خۆیدا پێیدراوە، هەر دەبوایە لەعێراق، یان هەر ولاتێکی دیکەی وەکو عێراقدا بکرێت، نەوەك لەشوێنێکی دیکە. ئەو بێدەنگییەش هەر خۆی شتێکی دانەبڕاوە لەپرۆسێسی ئەنفال، کە من دەمەوێت لەبەشێکی وەلامی ئێوەدا ئاماژەی پێبدەم. بەمانایەکی دیکە بێدەنگیی خۆی سەرچاوەی ئەنفال و هەموو کارەساتەکانی دیکەیە، نەوەك بەپێچەوانەوە. بێگومان بێدەنگییش مێژوویەکی دوورودرێژی هەیە. رۆژگارێك ئەو بێدەنگییە دەنگ بووە و لەئەنجامی ململانێوە ملکەچی دەنگەکانی دیکە کراوە. ئەگەر بگەڕێینەوە لای کتێبی (هەژدەی برۆمێر پۆناپۆرتی سێیەم)ی (مارکس)، دەبینین دیکتاتۆرەکان وەکو چۆن لەرێگای هێزە کۆنەخوازەکانی ناو کۆمەڵگاوە دەستەڵات دەگرنە دەست، بەهەمان شێوەیش لەلایەن دامودەزگاکانی ئەوانەوە پارێزگاری دەکرێن و پاساو بۆ هەموو تاوانەکانیان دەهێنرێتەوە. پیاوانی کەنیسە پشتگیریی تەواویان لە(ناپلیۆنی سێیەم) دەکرد وەکو چۆن زۆربەی پیاوانی ئایینی لەدنیای عەرەبی و ئیسلامی بەکوردستانیشەوە لایەنگری رژێمەکەی (سەددام حسێن) بوون. هەر کەنیسەش بوو لەسەردەمی ئیمپراتۆریەتی بێزەنتییدا دەیوت ئیمپراتۆر لەلایەن خواوە دیاریدەکرێت. بوونی بێدەنگی و نەبوونی ناڕەزایی بوو، (سەددام حسێن)ی وەکو هەر دیکتاتۆرێکی دیکە خولقاند و هێشتیەوە، ئەگەرچی گوتاری سیاسیی ئێمە تەنها پێ لەسەر لایەنی دەرەکی دادەگرێت، کە خۆی لەهەندێ زاراوەی حازربەدەستی وەکو ئیمپریالیزمی جیهانی و بەرژەوندیی ئیقلیمی و شتی لەو بابەتەدا دەبینێتەوە. (سەددام حسێن) بەهەمان میلۆدیی (لویسی چواردەهەم)، کە دەیوت: "من دەوڵەتم و دەوڵەتیش منم"، ئەو دەیوت: "ئەگەر سەددام حسێن گوتی، واتە عێراق گوتی". ئەمانە لەناو بێدەنگییەکی زۆر گەورەدا نەبێت، ناوترێن. لێرەوە ئاسانە ئەنفال و هەر تراژیدیایەکی دیکە سەرهەڵبدەن. من هەر لەسەرەتاشەوە دەڵێم ئەنفال وەکو ئۆپەراسیۆنێکی سەربازی، شتێك نییە ئیسلام دایهێنابێت و لەو سوورەتەوە دەستپێناکات، کە ناوی ئەنفالە وەکو زۆربەی هەرە زۆری نووسەرانی ئێمە لێی تێگەیشتوون. بەچاکی دەزانم هەڵوێستەیەکی جدییتر لەسەر مەسەلەی بێدەنگیی دنیای عەرەبی و دنیای رۆژئاوا و بگرە دنیای کوردییش بکەم لەئاستی ئەو ئەنفالەی کرایە سەر کوردستان. راستییەکەی تا ئێستا نووسینی کوردی تەنها لایەکی ئەو بێدەنگییەی بینیوە و لەکوردبوونی ئێمەیدا کورتکردۆتەوە، کە من پێم وایە ئەو دیسکۆرسە لەلایەك دەمارگیریی نەتەوەپەرستیی پێوە دیارە و لەلایەکی دیکەش سادەکردنەوەی ئەو مەسەلەیەیە، کە وەکو زۆر مەسەلەی

دیکە، ئێمە لەتوانامانددا نییـە لـەژێر دەسـتەڵاتی ئـەدەبی سـەرزارەکیی دەریبهێـنین و لەسـەر ئاسـتەکانی فیکـردا بیخوێنینـەوە. ناکرێـت نـەڵێین ئـەو گوتانـە بارگاویین بەو درووشم و هوتافانەی، کە رادیۆ شۆڕشگێڕەکان لەسەردەمی شاخ و لەڕۆژانی راپەڕیندا دەریاندەبڕین. بۆ نموونە (شێرزاد حەسـەن) بـەدەنگێکی تووڕە و پڕ لەحەماس دەڵێت: "لەو ڕۆژەوە عەرەبەکان بەسـەر پشـتی ئەسـپەوە، شـمشێر بەدەسـتەوە هـاتن و کوردسـتانیان داگیـر کـرد. دەقـاو دەق ئـەم شەرعیەتەیان لەسووڕەتی،،ئەنفال،، وەرگرتووە کە هانی موجاهیدەکان دەدات روو لەوڵاتانی بکەن و بەزەبری شمشێر کافرەکانی وەکو ئێمە بکەن بەئیسـلام بەناوی،،غەزەوات و فتوحات،،ەوە". من پێم وایە نووسینی ئێمە کاتێك بیەوێت لەبارەی ئەنفالەوە شتێکی نوێ و جیاواز بڵێت، ئەوا پێویستە رێك لەپشت ئەو پەرەگرافەی (شێرزاد حەسەن)ەوە دەستپێبکات، چونکە ئەو نووسەرەمان هەتا بڵێی دەستپاکانە و دەقاودەق، بەزمانێکی میللیی، دەنگی زۆرینـەی خـەڵکی بۆ ناو نووسین گوێزاوەتەوە، کە سەرچاوەکەی مێژوویەکی سەرزارەکیی ئەفسانەئامێزە. دیسان دەڵێم بەبڕوای مـن بێدەنگییەکـە تـەنها بـۆ کوردبـوونی ئێمـە ناگەڕێتەوە، بەڵکو زۆر فاکتەری دیکەی گرینگتر هەن ئەو بێدەنگییە قـووڵتر دەکەنـەوە. ئـەنفال ئەگـەر لـەناودا لەگـەڵ هـەر شـێوازێکی دیکـەی پـەلاماردان و داگیرکردن جیاواز بێت، ئەوا لەناوەڕۆکدا هێرشێکی ئایدۆلۆژی – سەربازییە و ئەنجامدراوە. ئایدۆلۆژیای حزبـی کـوردی توانیویـەتی زۆر بەئاسـانی نووسـەری ئێمە بەبریقوباقی ئەو ناوە فریو بدات، بەوەی بەمەبەستی کارئاسانی، هەموو ماناکانی ئەنفالی لەناوەکەیدا کۆکردۆتەوە. هەتا ئێستاش سەرچاوەی نووسین و گوتەی نووسەری ئێمە لەبارەی ئەنفالەوە، میدیای حزبییە، با ئەو نووسەرە لەمیانەی قسەکانیشیدا هەزار و یەك گلەیی لەو حزبانە بکات.

سەرەتا دەبێت بزانین، کە زۆربەی داگیرکردن و پەلاماردانەکان بەدرێژاییی مێژوو بەکۆمـەڵێك پرینسـیپی پیرۆزییـەوە رەنگڕێـژ کـراون. لێـرەدا مەبەسـتمان لەپیرۆزیی، تەنها ئەو گوتارانە نین، کە لەئایینەکانەوە بەرهەم هاتوون، بـەڵکو مەبەسـتمان هـەموو ئـەو پرینسیپانەشـن، کـە وەکـو جۆرێـك لـەرەهایی سـەیر کراون. بۆ نموونە (هۆلاکۆ) لەژێر ناوی هیچ ئایینێکەوە پەلاماری دنیای ئیسلامیی نەدا، کەچی خۆشی وەکو رزگارکەر پیشان دەدا، بەوەی دەیتوانی لەرێگای ئەو پەلاماردانانەیەوە خۆراکی گەلێکی برسی و رەشوڕووتی وەکو تەتەر مسۆگەر بکات. ئەوەندەی خەڵك کوشت، کە نەیتوانی لەبەر بۆنی لاشـەی کـوژراوان و ئەو تاعوونەی بەهۆی ئەو لاشـانەوە بڵاوبـووەوە، لەبەغـداد بمێنێتـەوە. (نـاپلیۆن) میسـری داگیـر کـرد، گوایـە دەیـەوێت پرینسـیپەکانی شۆڕشـی فەرەنسـی بگەیەنێتە جیهانی ئیسلامی و لەتاریکیی رزگاریـان بکـات. هـەموو داگیرکردنـەکانی دیکـەی وڵاتـانی رۆژئـاوا هـەر لەهێرشـی خاچپەرسـتەکانەوە، کـە ئـاییینی مەسیحییان دەخستە سەرووی هەموو ئایینەکانی دیکەوە و گوایە دەیانویست لەرێگای ئەو هێرشانەیانەوە گۆڕی مەسیح بپارێزن، تا پـەلامارەکانی پورتوگـال و ئیسپانیا و ئینگلیـز و فەرەنسـا و ئیتاڵیـا دواتـر تـا دەگاتـە داگیرکردنـی عێـراق لەلایـەن ئەمـەریکاوە، هـەموویان لـەژێر نـاوی پـیرۆزی و گەیانـدنی پـەیامی شارستانیەتی دنیای مەسیحی بوون بۆ تاریکستانی رۆژهەڵات. تا ئێستا (جۆرج دەبلیو بۆش) زیاتر لەجارێك وتوویەتی، کە ئـەوەی کـردی رەزامەنـدیی خـوای لەسەر بوو. بەلامانەوە سەیر نییە، کاتێك دەبینین زۆربەی هەرە زۆری کەنیسـە گـەورەکانی ویلایەتـە یـەکگرتووەکانی ئـەمریکا پشـتگیریی (بـۆش) دەکـەن و پاساو بۆ کردەوەکانی دەهێننەوە. کتێبی (ئۆرینتالیزم)ی (ئێدوارد سەعید) وەکو پڕۆژەیەکی رەخنەیی هـەموو بێدەنگییـەکانی رۆشـنبیری رۆژئـاوایی لـەوەدا دەبێنێتـەوە، کـە ئـەوان ویسـتوویانە لـەرێگای ئـەو زانسـتەیانەوە سـەرجەمی کۆمـەڵگای رۆژهـەڵاتی وەکـو نەخۆشـێك سـەیر بکـەن، کـە دەرمانەکـەی لەدەرمانخانەکانی رۆژئاوا دەستدەکەوێت. هەر لەو کتێبەدا (ئێدوارد سەعید) رەخنە لە(مارکس) دەگرێت، کە نەك هـەر بەرانبـەر بـەو داگیرکردنانـە بێدەنگـە، بەڵکو پێشی وایە رێگایەکە بۆ لەناوبردنی سیستەمی کۆنی پێش سەرمایەداری. (ئێدوارد سەعید) هەر خـۆی وەکـو یـەکێك لـەرووناکبیرە گـەورەکانی عـەرەب بەرانبەر جینۆسایدی کورد بێدەنگ دەبێت، بگرە هەر لەبنەڕەتەوە نکوڵی لەوە دەکـات، کـە رژێمەکـەی (سـەددام حسـێن) چـەکی کیمـاویی بـەکارهێنابێت، چونکە لای ئەو گرینگ ئەوەیە سەنتەری عەرەبی لەبەرانبەر دنیای رۆژئاوا بەهێز بێت. لەگەڵ ئەوەشدا ئەو کتێبە بەو هەڵوێستەی نووسەرەکەی لەنرخی خۆی ناکەوێت، بەڵام ئەوەشمان زیاتر بۆ دەردەکەوێت، کە (ئێدوارد سەعید) مەبەستی لەرۆژهەڵات، تەنها لەعەرەبە. بەمانایەکی دیکە رقی ئەو بەرانبـەر بـەگوتاری ئیمپریالیزم لەوەوە سەرچاوە دەگرێت، کە دەستەڵاتی عەرەبی لەسـەر نەتـەوە و ئیتنیکـەکانی ژێـر دەسـتی کـز کـردووە. دەتـوانم بڵـێم بێـدەنگیی (ئێـدوارد سەعید)یش وەکو زۆرینەی رۆشنبیری عەرەبی لەئاسـتی ئـەنفال و هـەموو تاوانـەکانی دیکـەی رژێمەکـەی (سـەددام حسـێن)دا بەشـێکی زۆری پێوەنـدیی بـەو تێکشکان و روخانانەی خۆیانەوە هەیە بەرانبەر بەئیسرائیل و رۆژئاوا. بەڵام ئایا ئێمـە مەبەسـتمان لەبەدەنگـەوەهاتن چـییە و دەمانـەوێ کـێ بەدەنگمانـەوە بێت؟ ئایا رۆشنبیری عەرەبی لەئاسـتی مێـژووی خۆیـدا بـەدەنگ هـاتووە؟ مێـژووی عـەرەب خـۆی پڕاوپـڕە لـەو ئەنفالانـەی کراونەتـە سـەر خـەڵکی خۆیـان. بزووتنەوەی هەڵگەڕاوەکان نموونەیەکی زیندوو و بەرچاوە، کە لەگەڵ مردنی پەیامبەری ئیسلامدا دەستی پێکرد. ئەوانـە بەشـێکیان لەئیسـلام هەڵگەڕانـەوە، بەڵام بەشەکەی دیکەیان تەنها لەرووی باوەڕەوە هەندێك لەگەڵ یەکەمین خەلیفەی موسڵمانان جیاواز بوون. مێژوونووسە کلاسیکییەکانی ئیسلام ئـەوەی لـەو کوشتن و بڕینانەی ئەو شەڕانە دەیگێڕنەوە، هیچی لەئەنفالی کوردستان کەمتر نییە. وەکو (فەرەج فۆدە) لەکتێبی (ڕاستیی ونبوو)دا دەڵێ هۆکاری کوشـتن و لەناوبردنی ئەوانە، ئایینیی نەبوو، بەڵکو ئابووریی بوو، چونکە ئەوانە لەئیسلام هەڵنەگەڕابوونەوە، بەڵکو ئامادە نەبوون زەکات بدەن. لەشـەڕەکانی نـاوخۆی ئیسلامدا، کە لەگەڵ تیرۆرکردنی خەلیفـەی سـێیەمەوە بـەرپابوو، سـەدان هـەزار موسـڵمان بوونـە قوربـانی. ئـەوەی سـەرکردایەتیی ئـەو شەڕانەشـی دەکـرد: (عائیشە)ی دایکی موسڵمانان و (عەلیی کوڕی ئەبی تاڵیب) و (مەعاویە)ی کاتب وەحیی پەیامبەر و (تەلحە) و (زوبێر)ی گەورەئەسـحابە بـوون، بۆیـە هەنـدێك لەمێژوونووسان ناو لەو شەڕانە، بەتایبەتی شەڕی جەمەل، دەنێن شەڕی مژدەپێدراوەکان (المبشرون). " إذا التقـى المسـلمان بسـيفيهما فالقاتـل والمقتـول في النار ". لەو شەڕانەدا ئەسحابەکانی پەیامبەر نەك هەر بەشمشێر خوێنی یەکتریان دەڕشت، بەڵکو جەسـتەی یەکتریشـیان دەشـێواند. وەکـو لەگـەڵ سـێیەمین خەلیفەی ئیسلامدا کردیان. (محەمەدی کوڕی ئەبوبەکر سەدیق)یشیان لەچەرمی کەر پێچا و سـووتاندیان. لەقورئانیشـدا هـاتووە، کـە تـەنها خـوا بـۆی هەیـە گیانەکان بسووتێنێت، نەوەك بەندەکانی. هەر لەو شەڕانەدا مەککە، شوێنی هەرە پیرۆزی عەرەب و ئیسلامیان، دایە بەر مەنجەنیق. (حسێنی کوڕی عـەلی) و حـەفتا و دوو کـەس لەبنەماڵـەی پـەیامبـەر، کـە زۆربـەیان ژن و منـداڵ بـوون، لەلایـەن خـودی موسـڵمانانەوە کـوژران. دووەمـین خەلیفـەی ئومـەوی ئـاوی

لەکەللەسەری کچەزای پەیامبەر خواردەوە و ژنەکانی کردە کەنیزە. لەم چەند ساڵەی دواییدا دەیان کتێب و سەدان گوتار لەبارەی (مەعاویە) و (یەزید)ی کوڕیەوە نووسراون و باس لەدەسکەوتە مەزنەکانیان دەکەن. (جۆرج تەرابیشی) لەگفتوگۆیەکیدا وتی: "کاتێك کێشەی سیاسی دێتە ئاراوە، سیاسەت دەخرێتە پێش ئایین". وەك دەبینین هەر لەسەرەتای مێژووی ئیسلامەوە، تێکست بەمانا سیاسییەکەی راڤە کراوە و لایەنە میلیتاریستییەکەی پێش لایەنەکانی دیکەی خراوە.

هەر ئەو مێژووە پڕە لەسەرکوتکردنی ئەو رەوتە عەقائیدیانەی، کە لەناو هەمان شوناسی ئیسلامدا دەیانەوێ بەشێوەیەکی جیاواز لەخوێندنەوەی رەسمیی دەوڵەت، تێکست راڤە بکەن. لەوانە موعتەزیلە، قەدەریەکان، مەرجەئیەکان، شوارتەکان و زۆری دیکەش. بەکورتی مێژووی سیاسیی عەرەبیی ئیسلامی مێژوویەکی خوێناوییە، ئەگەر زانیمان تەنها لەسەردەمی چوار خەلیفەی راشدییدا سەدان هەزار موسڵمان خوێنی یەکتریان رشتووە. ئەگەر زانیمان سێ خەلیفەی راشیدی و سێ خەلیفەی ئومەوی تیرۆر کراون. ئەگەر زانیمان خەلیفەیەکی عەباسی لەلایەن براکەی و یەکێکیان لەلایەن کوڕەکەیەوە تیرۆر کراوە. حەوتی دیکەیان تیرۆر کراون و پێنجیان لابراون. یەکێکیان (هۆلاکۆ) سەریبڕی. ئەگەر مێژوونووسە کلاسیکییەکانی ئیسلام ئەو رووداوانەیان گێڕاوەتەوە و زۆر جار رەخنەشیان گرتووە، تەنانەت لای (ئیبن خەلدوون) کار دەگاتە ئەوەی بڵێت عەرەب ئۆمەتێکی دڕندەیە، بچێتە سەر هەر وڵاتێك وێران و تالانی دەکات. دیارە لەئەنجامی خوێندنەوەی ئەو مێژووەوە بەو قەناعەتە گەیشتووە.. بەڵام ئەمڕۆ رۆشنبیری عەرەب نەك هەر رەخنەیان لێناگرێت، بەڵکو پاساویشیان بۆ دەهێنێتەوە. دیارە ئەمانە کۆمەڵێك هۆکاریان هەن، کە زۆر کەم بۆ کوردبوونی ئێمە دەگەڕێنەوە. رەنگە کتێبی (رۆشنبیرانی عەرەب و کەلەپوور)ی (جۆرج تەرابیشی) لێرە لەوەدا یارمەتیمان بدات، کە تێبگەین بۆچی رۆشنبیری عەرەبی لەئاستی رابردووی خۆیاندا ئەوەندە میهرەبانن. بەباوەڕی (تەرابیشی) عەرەب تووشی گرێی خەسان (Castration complex) بوون. دیارە ئەو گرێیەش وەکو (فرۆید) راڤەی دەکات، لەترسی باوك دێتە کایەوە و پێوەندیی بەئارەزووە سێکسییەکانەوە هەیە. کوڕ لەوە دەترسێت ئەگەر دەست بەسەر دایکی دابگرێت، باوکی شەبزووزەکەی ببڕێت. (تەرابیشی) پێی وایە ئێستا کەلەپوور لای عەرەب جێگای (باوك)ی گرتۆتەوە. لەسەرجەمی کتێبەکەشدا ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت، کە عەرەب وەکو (ئۆدیپ) باوکی ناکوژێت تا دواجار بیپەرستێت، بەڵکو تەنها دەیپەرستێت. ئەو کتێبەی (تەرابیشی) ناڕەزایی زۆری لای رۆشنبیرە عەرەبە نەتەوەپەرستەکان هێنایە کایەوە. دۆڕانی عەرەب و ئیسلام لەشەڕی ئایدۆلۆژی و شارستانی و سەربازی و کۆمەڵێ بواری دیکەوە لەبەرانبەر دوژمنەکانیان هەر لەپەلاماری هۆلاکۆ (1258) و دەرکردنیان لەئیسپانیاوە (1492) تا دەگاتە لەبارچوونی پڕۆژەی نەتەوەیی (جەمال عەبدولناسر 1967) و روخانی رژێمەکەی (سەددام حسێن 2003)، کە هیوای زۆربەی دنیای عەرەبی و ئیسلامیی لەخۆیدا کۆکردبووەوە، رۆڵێکی گەورەی بینی، کە عەرەب و ئیسلام تووشی ئەو حاڵەتە نێرڤووسییە ببن و وابزانن بەگەڕانەوەیان بۆ رۆژە شکۆکانی ئەندەلووس، بەختیاری و شکۆمەندیی خۆیان بەدەستدێننەوە. لێرەشدا تەنها رووی دەرەوەی ئەو هێزە دەبینن، نەوەك وردەکارییەکانی ئەو هێزە، کە لەسەر حیسابی توانەوەی چەند شوناسی جیاواز دروست بووبوو. هەر لەو رۆژگارە پڕ لەشکۆیەدا بوو، کە فەیلەسووفێکی وەکو (ئیبن ئەلروشد) چەوسایەوە و کتێبەکانی گڕیان تێبەردرا. (ناسر حامد ئەبوزێد) پێی وایە لەدوای شەڕی (1967)ەوە چیتر تازەگەری نەکرایە سەرچاوە بۆ راڤەکردنی کەلەپوور، بەڵکو بەپێچەوانەوە کەلەپوور کرایە سەرچاوە بۆ راڤەکردنی تازەگەری. بەمەش پڕۆژەی تازەگەری لای عەرەب هەر تەواو لەبارچوو.

خەمی گەورەی ئەو رۆشنبیرە ئەوەیە چۆن سیاسی و ژەنەڕاڵەکانی عەرەب هەیکەلێکی زەبەلاحی رەسەنی عەرەبی پێکبهێنن و هەموو خەون و زیندەخەونی ئەو رۆشنبیرە بێنێتە دی. (عەلی حەرب) لەکتێبی (کاتەکانی تازەگەریی سەرکەوتوو)دا ئەوەی ئاشکرا کرد، کە چۆن بەروخانی رژێمی (سەددام حسێن)، تەلاری پرۆژەی نەتەوەیی عەرەب لای ئەو رۆشنبیرە رما. (عەلی حەرب) رەخنە لەو رۆشنبیرە دەگرێت، کە چۆن گوێی بەو هەموو تاوان و کارەسات و بەزینانەی رژێمی بەعسی نەداوە و هیواکانی خۆی لەسەر بنیات ناوە.

ئەمڕۆ رۆشنبیری عەرەبی بەقەدەر سەرکردەی حزبە شۆڤێنیست و ژەنەڕاڵ و ئەمیری رەوتە سەلەفییەکانی ئیسلام لەو ئیتنیك و کەمایەتییانەی ناو سەنتەری ئیسلام تووڕەیە، کە بەدەربڕینی ناڕەزاییان تەگەرە دەخەنە بەردەم یەکێتیی عەرەبیی ئیسلامی. ئەو رۆشنبیرە لەئەنجامی ململانێی لەگەڵ شوناسە بچووکەکانی ناو سەنتەری عەرەبیی ئیسلامییدا، تووشی سەرلێشوانێکی وەها بووە، کە بەپێچەوانەی هەموو ئەو سیومبولانەی خۆشی مێژوو دەخوێنێتەوە. ئەو سیومبیولانەی هەتا چەند ساڵێك لەمەوبەر وەکو تەوتەم لێی دەڕوانین. بۆ نموونە لەم چەند ساڵەی دواییدا لەئەنجامی ململانێی سوننە و شیعەدا، ئەو رۆشنبیرە بەشکۆی دەوڵەتی عوسمانییدا هەڵدەڵێت، کە سەردەمێك بۆ رزگاربوون لەدەستی دەریایەك خوێنی رشتووە. دەوڵەتی عوسمانی، کە جاران لەکتێبی خوێندنی قوتابخانەدا وەکو گەورەترین دوژمنی عەرەب سەیر دەکرا، ئەمڕۆ ئەو رۆشنبیرە وەکو درێژەپێدەری خەلافەتی راشدی و ئومەوی و عەباسی پێمان دەناسێنێت، چونکە لەدژی کافرەکانی رۆژئاوا و گومڕاکانی سەفەوی جەنگاوە. ئەو رۆشنبیرە دووفاقییە لەیەك کاتدا (عەبدولڕەحمان ئەلکەواکبی)ی ریفۆرمخواز و بیریار لەپاڵ (سوڵتان)ی دژ بەریفۆرم و داگیرکەر بەمەرجەعی خۆی دەزانێت. لەیەك کاتدا شین بۆ (حسێن) دەکات و بەباڵای (یەزید)یشدا هەڵدەڵێ. (حەسەن حەنەفی)، کە بەباشووری کوردستان دەڵێ (شمال العراق) و هەندێك بەفەیلەسووف عەرەبی دەزانن، خەمی گەورەی بۆتە ئەوەی چۆن کارێکی وا بکات دیکتاتۆرەکانی دنیای ئەمڕۆی ئیسلامی یەکبگرن و بەزمانێکی سادە و رەوان تەگبیریان بۆ دەکات، کە بەسەر کێشەکانی نێوانیاندا زاڵ بن و لەدژی ئیسرائیل و رۆژئاوا بەرەیەك پێکبهێنن. سەردەمی روخانی رژێمەکەی (سەددام حسێن) رێگای بۆ تورکیا و عێراق و ئێران و سوریا دادەنا، کە مەسەلەی لیوای ئەسکەندەرۆن و ئاوی دیجلە و فورات و مەسەلەی (کوردەکانی سەر سنوور! !) لەنێوان خۆیاندا ببڕێننەوە. ئەو کابرایە ماوەیەك لەمەوبەر وتی لەنێوان ناوەکانی خودادا دژایەتی هەیە. دەیوت چۆن دەبێت خودا لەلایەك میهرەبان و لەلایەکی دیکە دڵڕەق بێت. داوای دەکرد ناوەکانی خودا لەقورئان بگۆڕن، بەڵام ناتوانێت باوەڕ بهێنێت، ئەو نەخشەیە پێویستی بەگۆڕانە، کە نەتەوەیەکی گەورەی وەکو کوردی تیا کراوەتە دەرێ.

خوێندنەوەی ئەنفال وەکو ڕووداوێکی مێژوویی، ناچارمان دەکات مێژووی ئەو ڕووبەرە بەوردی بخوێنینەوە، کە ئەنفالی وەکو پرۆسێسێکی ئایدۆلۆژی و سەربازی و کولتووری لێوە هاتووە. ئەو مەسەلەیە بەو ئاسانیە نییە، کە زۆربەی نووسەری ئێمە لێی تێگەیشتوون. ئەوە نییە وەکو (شێرزاد حەسەن)ی چیرۆکنووس هێناویەتیە بەرچاوی، گوایە عەرەبی شمشێربەدەست بەسواری پشتی ئەسپەوە هاتوون و ئێمەی کافریان کردۆتە موسڵمان.

هەموو پیرۆزییەك بەناچاری هەڵگری جۆرێك گوتاری توندوتیژییە، چونکە ئەو پیرۆزییە ڕاستەوخۆ خۆی لەبەرانبەر دژەکەیدا دەبینێتەوە، کە پیسییە، یان بەمانا میتۆلۆژییەکەی گڵاوییە. لێرەدا دەروازەیەکی دی لەبەرانبەر دوو دنیای جیاوازدا دەردەکەوێت، دنیای نادیار، کە سەرچاوەی (پیرۆزی)یە و دنیای دیار، کە (گڵاوی)ی تێدا دەژی. بەڵام جیاوازیی ئەو دووانە لەبوونی کۆمەڵێك سیومبولی وەکو جەستە و زمان و هەڵسوکەوت دایە. (پیرۆزی) لەڕێگای سیومبیولەکانی خۆیەوە کۆنتاکت لەگەڵ دنیای نادیاردا دەکات، بۆیە (پیرۆزی) لەلایەك خەرمانەیەك بەدەوری خۆیدا پێکدەهێنێت و لەلایەکی دیکەش هێرشی (پیرۆزی) بۆ سەر (گڵاوی) هەمیشە ڕەوایە. ئەو ڕەوایەتییەش بەئاسانی (پیرۆزی) دەکاتە خاوەنی هێزێکی کۆمەڵایەتیی گەورە و سەرمایەیەکی سیمبیولیی بەرفراوان. لێرەدا جەستە لەهەردوو لایەنەکەدا گرینگترین ڕۆڵ دەگێڕێت، بۆیە هەر ئەویشە دەبێتە قوربانی. (پیرۆزی) هەر خۆی لەسەر بنەمای (قوربانی) دامەزراوە و (قوربانی) جۆرێکە لەریتواڵی ئاینی. ئاژەڵ بۆ جەژنەکان و مرۆڤ بۆ جەنگەکان. لەهەردووکیشیاندا خوێن پرۆسێسی ئەو قوربانییە پێکدەهێنێت، چونکە وەکو (فرۆید) دەڵێت خوێن بۆ خواوەند تەرخانە. لەبیرمانە خواوەند قوربانییەکەی (هابیل)ی شوانی قەبوڵکرد، چونکە ئاژەڵ بوو، نەوەك دەنکە جۆیەکەی (قابیل)ی جوتیار. ئەو لۆژیکە ئەنفال و هەموو شەڕە پیرۆزەکانی دیکە بەڕێوە دەبات. لەشەڕی پیرۆزدا بیانوو پێویست نییە، ئەوەی پێویستە، تەنها پڕوپاگەندەیە، چونکە ئەو هێرشە بۆ سەر خەڵکێکە، کە نەزانن و لەوە تێناگەن، کە لەپشت ئەو قەڵاچۆکردنە و لەوبەری ئەو ڕوباری خوێنەوە، مژدەیەکی گەورەی ژیانێکی پاشەڕۆژ هەیە. ئەنفال ئەو شەڕە بوو، کە تێیدا بەرەی (پیرۆزی) و (حەڵاڵ) بەسەر بەرەی (گڵاوی) و (حەرام)دا سەرکەوت. ئەگەر بەزاراوەکانی جەنگ بینووسینەوە، دەبێت بڵێین موسڵمانەکان بەسەر کافرەکاندا سەرکەوتن. هێزی خێر بەسەر هێزی شەڕدا سەرکەوت. بەڵام بواری شەڕی پیرۆز تەنها بەسەرکەوتنی سەربازی کۆتایی نایەت، بەڵکو کۆمەڵێك ئەرکی دیکەی هەیە، کە دەبێت جێبەجێیان بکات، ئەویش لەڕێگای پەیامەکەیەوە هەموو ئەو گیانە (گڵاو)انە پاکدەکاتەوە، کە لەشەڕی پیرۆزدا ڕزگاریان بووە. ئەمەیان خۆی لەشەڕی کولتورییدا دەبینێتەوە. ناکرێت لێرەدا باز بەسەر مەسەلەیەکی دیکەی گرینگدا بدەین، ئەویش ئەوەیە، کە شەڕی (پیرۆز) لەشوێنی (پیرۆز)ەوە بۆ شوێنی (گڵاو) ئاڕاستە دەکرێت. واتە لەشارە (پیرۆز)ەکانەوە بۆ شارە (گڵاو)ەکان. ئەگەر سەرنج بدەینە مێژووی شەڕە ناوخۆییەکانی ئیسلام، دەبینین لەپاڵ شوێنە (پیرۆز)ە سەنتەر و هاوبەشەکانی وەکو مەککە و مەدینەدا، کۆمەڵێ شاری لۆکاڵیی دیکەی (پیرۆز)یش هاتنە کایەوە وەکو کوفەی (ئیمامی عەلی)، دیمەشقی ئومەوییەکان، بەغدادی عەباسییەکان. ئەگەر کوفە و دیمەشق لەلایەن هێزی پیرۆزییەوە پیرۆز کران، ئەوە شارێکی وەکو بەغداد هەر خۆی لەسەر بناغەی پیرۆزی دامەزرا. لەگەڵ ئەوەشدا شارەزوور و خوراسان دوو شوێنی زۆر گرینگی شۆڕشی عەباسییەکان بوون، بەڵام نەیانتوانی (پیرۆزی) بەدەستبهێنن، چونکە وەکو لەلایەن کەسانی (پیرۆز)ەوە دانەمەزرابوون، کەسانی پیرۆزی عەرەبییش نەیانکردنە پایتەختی دەسەڵاتی پیرۆزی خۆیان. ئەو شارە پیرۆزانەش (پیرۆزی)ی خۆیان لەڕێگای قوربانییەکانەوە بەدەستهێناوە. خوێنی (حسێنی کوڕی عەلی) (کەربەلا)ی پیرۆز کرد، کە وەك لەناوەکەیدا دیارە پێشتر بەشارێکی بەدفەڕ ناسرابوو. (پێتەر فارب) لەکتێبی (نەوەکانی ئادەم)دا دەڵێت: "شاری مردووەکان پێش شاری زیندووەکان دامەزراون".

جیاوازیی نێوان ئەنفالی شمشێر و ئەنفالی کیمیاوی تەنها لەزەمەن و لەجۆری تەکنەلۆژیای جەنگدا نییە، بەڵکو جیاوازییشە لەنێوان گەیاندنی پەیام و سزای هەڵگەڕانەوەدا. لەیەکەمیاندا کورد بۆیە ئەنفال کرا، چونکە تەنها لەڕێگای توندوتیژیی (پیرۆز)ەوە دەکرا لەپەیامی ڕاستی و یەکسانی تێبگات و لەجەهالەت ڕزگاری ببێت، بەڵام لەدووەمیاندا، واتە لەئەنفالی کیمیاوییدا، کورد لەگەڵ ئەوەشدا ڕاستییەکانی پێگەیشتبوو و بەنووری عەرەب دنیای بۆ ڕۆشن کرابوو، کەچی لەسەنتەری ئیسلام هەڵگەڕابووەوە. ئەگەر بەمێژووی سیاسیی ئیسلامدا بچینەوە، دەبینین جیاوازی زۆرە لەنێوان کافر و هەڵگەڕاوەدا، بۆیە ئەنفالی کیماوی سزادانی کورد بوو، نەوەك پێگەیاندنی پەیامی ڕاستی. هەمان شت لەجووەکان ڕوی دا. ئەوان لەمەککە دەرکران، چونکە وتیان پەیمانیان شکاندووە. دەرکردنی جووەکان و ئەنفالی کیمیاویی کوردستان لەوەشدا لەیەکتر دەچن، کە وتیان هەردوو لایان هاوکاریی دوژمنی ئیسلامیان کردبوو. گوتیان جووەکان دەستیان لەگەڵ بتپەرستەکان تێکەڵکردبوو و کوردەکانیش لەگەڵ ئێرانی شیعەدا. ڕاستییەکەی سزادان خۆی فەرمانێکی خواهانەیە و ئەو فەرمانە لەئەنجامی گوناهەکانەوە دەردەچێت. دەرکردنی ئادەم لەبەهەشت و تۆفانی نووح و تەفروتوناکردنی قەومی لووت و لەناوبردنی قەومی عاد لەمەملەکەتی پموود، کە حوشترە پیرۆزەکەی ساڵحیان کوشت، کۆمەڵێ نموونەن بۆ سزادانی گوناهباران. (گەلگامش) و (ئۆدیپ) و (سیزیف)یش هەر خۆیان سێ نموونەی دیکەن، کە لەئەنجامی یاخیبوونیان، ڕووبەڕووی سزای خواوەند بوونەتەوە. لاساییکردنەوەش وەکو (ڕێنیە جێرار) لەکتێبی (پیرۆز و توندوتیژی)دا ڕاڤەی دەکات بەشێکە لەمیکانیزمی توندوتیژیی پیرۆز. بەرای من لێرەدا لایەکی دیکەی بێدەنگیی جیهانی ئیسلامی ئاشکرا دەبێت. لەئەنفالی کیمیاوییدا بەشێك لەکورد پەیمانەکەیان نەشکاندبووو، بۆیە ئەوان لەپاڵ سوپای ئەنفالدا دەجەنگان، کە هەتا ئەمڕۆ لەئەدەبیاتی کوردییدا ناوی جاش و ناپاکیان لێدەنێن. پێم وایە دەبێت ئێمە جارێکی دیکە بەو دوو زاراوەیەدا بچینەوە، چونکە لەپاڵیاندا چەمکێك ون بووە، کە ئەویش چەمکی عەقیدەیە. ناپاك، یاخود خاین بەو کەسە دەوترێت، کە لەپێناو هەندێك دەستکەوتدا پشت لەماڵەکەی، کەسوکاری، خێڵەکەی یان نەتەوەکەی دەکات، بەڵام کاتێك عەقیدە خۆی دەسەپێنێت، ئەوانە نامێنن. ئەمیری ڕەوتێکی ئیسلامی لەباشووری کوردستان (شمال العراق)، کە پەیوەندیی بەبەعسەوە هەبووە، هۆکەی دەگەڕێتەوە بۆ ئەو عەقیدەیەی، کە خۆی بەبەشێك لەسەنتەری ئیسلام دەزانێت. ئەمە لێکدانەوەی خۆیەتی بۆ شەریعەت، کە دەڵێت: (أنصر أخاك ظالما أو مظلوما). ئەمە ڕەگوڕیشەی بۆ ئەو میرنیشینە کوردییانەش دەگەڕێتەوە، کە بەناوی خەلیفەی ئیسلامەوە حوکمیان دەکرد. زۆر جار زەمینە لەبار بووە بۆ جیابوونەوە، چونکە حکومەتی ناوەندی زۆر بەرەو کزی چووە و خەلیفەش هەر تەنها ناوی مابووە، بەڵام ئەوان پەیمانیان نەشکاندووە. لێرەشدا پابەندبوونی کورد

بەسەنتەری ئیسلامەوە کۆمەڵێك فاکتەری مێژوویی و کولتووری و جۆگرافیی هەیە. کورد بەپێچەوانەی نەتەوەکانی دیکەی وەکو عەرەب و فارس لەناو مێژوودا هیچ سەرکێشییەکی وا گەورە و بەرچاوی نەکردووە، بەڵکو تا توانیویەتی خۆی داوەتە دەست چارەنووس. لێرەدا ئەوەش دەڵێم، کە راستە کورد زۆر جار لەشۆڕش و هەڵگەڕانەوەکاندا بەشداریی کردووە، بەڵام هەموو ئەوانە لەژێر ئەدرەسی ئەوانی دیکەدا بوون. دەوڵەتەکەی (حەسنەویەی کوڕی حسێنی بەرزەکانی)ی لەناوەڕاستی سەدەی چوارەمی کۆچیی لێدەرچێت، کە خەلیفەی عەباسی وەکو دەوڵەتێکی سەربەخۆ دانی پێدانا، ئەگینا هەولّی دیکەی وا گرینگی نەبووە. بەهۆی نەبوونی فیکری سەربەخۆیی و ئەقڵی سیاسی و کولتووری لای کورد، زۆر بەئاسانی توانیویانە بیخەڵەتێنن. بۆ نموونە (ئەبو جەعفەری مەنسوور) بۆ ئەوەی کورد داوای پاداشتی ئەو هەموو یارمەتییانەی لێنەکەن، کە عەباسییەکانیان بەسەر ئومەوییەکاندا سەرخست، ژنێکی لێ خواستن. سەیر ئەوەیە، دوا خەلیفەی ئومەوییەکانیش (مەروان الحمار)، کە عەباسییەکان کوشتیان، دایکی کورد بوو. ئەو ژنەشیان هەر بۆ رازیکردنی کورد خواستبوو. بۆ نموونە ئەگەر سەیری عەرەب بکەین، دەبینین هەر لەسەردەمی (شەلمەنسەری سێییەم)ەوە توانیویانە مەملەکەتێکی سەربەخۆ لەرۆژئاوای وڵاتی ئاشوور دابمەزرێنن، کە ئەمە دەکرێت وەکو یەکەمین وەستانەوەی عەرەب سەیر بکرێت لەئاستی دەستەڵاتی مێژوودا. بەگشتی عەرەبەکان هەتا هاتنی ئایینی ئیسلام چەندین دەوڵەتی وەکو (سەبەو)، (حەزرەمۆت)، (غەساسینە)، (مەنازیرە)، (حەمیەری) و (مەعینی)یان دامەزراند. کورد وەکو هێزێکی میلیتاری و کولتوری رووبەڕووی ئەنفالی شمشێر نەبووەوە، بەڵکو جەستەیەکی پاسیڤ بوو لەناو سەنتەری فارسییدا. بەدۆڕانی ئیمپراتۆریەتی فارسی، کورد تەنها ناوی خاوەنەکەی گۆڕا. حیسابنەکردنی کورد وەکو دوژمنێك لەلایەن هێزی عەرەبیی ئیسلامییەوە، هەر خۆی سەرەتای بەلاوەنانی کوردە وەکو نەتەوەیەك. کورد هەر لەسەرەتاوە بەنهێنی و بێدەنگ بەمێژوودا تێپەڕیوە. جەنگاوەرێك بووە لەسوپای ئەم ئیمپراتۆر و ئەو ئیمپراتۆردا، بەبێ ئەوەی ناو و ناونیشانی هەبووبێت. لەدۆڕان و بردنەوەدا هەر بەشی قوربانیدان بووە. لێرەدا دیسان بەشێکی دیکەی بێدەنگیی ئەنفالمان بۆ ئاشکرا دەبێت. هەندێك بەلایانەوە سەیرە کاتێك رژێمەکەی (سەددام حسێن) وەکو بەشێك لەکولتووری ئیسلام سەیر دەکرێت. لێرەشدا دیسان نائاگایی، ئەگەر نەڵێم خۆگێلکردنی ئەو کەسانەمان بۆ دەردەکەوێت لەمێژووی سیاسیی ئیسلامدا. دیارە ئێمەش دەزانین، کە (سەددام حسێن) لە(عومەری کوڕی عەبدولعەزیز)ی ئومەوی و لە(مەئموون)ی عەباسی ناچێت، بەڵام وێنەیەکی زۆر نزیکی (مەعاویە) و (یەزید)و (حەجاج) و (ئەبو ئەلعەباس ئەلسەفاح) و (ئەبوو جەعفەری مەنسوور) و (ئەلمتەوەکیل)ە. ئەوەتا لەدنیای عەرەبیی ئیسلامییدا رۆژانە بەبەڵگەوە دەیسەلمێنن، کە ئەو رژێمە پارێزەری ماڵی ئیسلام بووە. ئێمە بەدرێژاییی مێژووی بەعس لەعێراق و باشووری کوردستاندا تەقینەوەیەکمان لەبیر نییە لەلایەن ئیسلامییەکانەوە ئەنجام درابێت، بەڵام لەو رۆژەوە ئەو رژێمە رووخاوە، عێراق و پارچەیەك لەباشووری کوردستان بەشی شێریان لەتەقینەوە و کوشتاری حیزب و گرووپە ئیسلامییەکانەوە بەردەکەوێت. هیچ کاتێك وەکو ئەمڕۆ کورد ئەوەندە لەناو گوتاری ئیسلامییدا دزێو و ناشیرین نەبووە. سایتێکی ئیسلامیی کوردزمان مژدەی ئەوەمان پێ رادەگەیەنێت، کە ئیسرائیل لەخواپەرستیی گەنجە میسرییەکان نیگەرانە، بەڵام ئایا بەڕێوەبەرانی ئەو سایتە لەخۆیان رادەبینن لای ئەو گەنجانە نەڵێن (سەددام حسێن) موجاهیدێکی گەورەیە؟ گوتەی هاوڕێیەکی لوبنانییم بیرناچێتەوە، کە جارێکیان پێی وتم: "ئیسلامییەکانی دەسەڵات و ئیسلامییە ئۆپۆزیسۆنەکان نەك هەر لەدنیای عەرەبی، بەڵکو لەسەرتاپای دنیای ئیسلامییدا، لەزۆر مەسەلەی تاکتیکی و ستراتیژی رێکن، بەڵام لەهەموو شتێك زیاتر لەسەر ئەوە رێکن، کە سەددام حسێن موجاهیدێکی پیرۆز و رژێمی بەهێزی بەعس گەورەترین دوژمنی کوفر و کافران بوو".

ئێمەش دەزانین جیاوازیی لەنێوان ئیسلام وەکو (فقه) و ئیسلام وەکو مێژوودا هەیە. یەکەمیان پێوەندیی بەعەقیدەوە هەیە، کە حوکم و بنەماکانی ئایینەکەن و دووەمیان پراکتیزەکردنی عەقیدەیە، کە مێژووی شەڕ و داگیرکارییەکانیش بەشێکە لەوەی دووەمیان. هەر لەسەرەتاشەوە لەلایەن ئیسلام خۆیەوە رەخنە لەو پراکتیزەکردنە گیراوە. بەمانایەکی دیکە جیاوازی لەنێوان (ئیسلام) وەکو بزووتنەوەیەکی رۆشنگەری و (ئیسلامیی) وەکو مێژووی شەڕ و فراوانبوونەکانی دەوڵەتی ئیسلامییدا هەیە، کە ئەمەی دووەمیان بەردەوام سیاسەت بزوێنەری بووە. کورد ئەو دوانەی تێکەڵی یەکتر کردووە، بۆیە هەموو شەڕ و کوشتارەکانیش هەر بەپیرۆز دەزانێت. ئەوە ئەگەر نەڵێم بەشێکی زۆری کورد بەرۆشنبیرەکانیشیەوە ئاگایان لەناکۆکی و جەنگەکانی ناو ئیسلام نییە. قورئان خۆی کوشتنی موسڵمانی بەدەستی موسڵمان حەرام کردووە. نەشیوتووە ئەسحابە بۆیان هەیە خوێنی یەکتر برێژن، بەڵام تا ئێستا تەواو روون نییە، بۆچی کورد هەموو ئەو کوشتنانەش بەپیرۆز دەزانێت، کە تا ئەمڕۆش لای بەشێکی عەرەبی موسڵمان بەداخ و ئەفسووسەوە ئاوڕیان لێدەدرێتەوە. بەعس، وەکو جێگرەوەی خەلیفەکانی عەباسی سەیر دەکرا. (بەغداد) لای بەعسی سوننی کۆمەڵێ ساینفێکشنی مێژوویی و ئایینی و کولتووری بەخۆوە گرتبوو. لەگەڵ هەموو تاوانەکانی رژێمەکەی (سەددام حسێن)دا، هێشتا ترسێکی سایکۆلۆژی لای کورد هەبوو لەگۆڕینیدا. مەسەلەی ئۆتۆنۆمی لەبەرنامەی پارتە کوردییەکاندا بەشێکی پێوەندیی بەو ترسەی جیابوونەوەیە هەبوو لەسەنتەری ئیسلامدا، کە بەدرێژاییی مێژوو و بەنهێنی لەنەستی کورددا کاریکردووە. (طاعة حاکم جائر خیر من فتنة داخل الامة). ئەمە بێدەنگییەکە، لەناو ئەو رووبەرەدا هەستی پێدەکرێت، کە ئەنفال کراوە و تا ئێستاش درێژەی هەیە. سەیر نییە، ئەگەر ئەمڕۆ دەبینین دوای ئەوەی ئاڵای کوردستان بەفەرمی لەهەموو هەرێمی کوردستاندا بەرزکراوەتەوە، کەچی لەو شوێنانەی گیانی ئیسلامیی سیاسییان تێدا بەهێزە، هەر ئاڵای عەرەبی پەسەند دەکەن، کە الله اکبری لەسەر نووسراوە. پیاوێکی کوردزمان زۆر راشکاوانە دەڵێت: (ئاڵایەك الله اکبری لەسەر نووسرابێت، نایگۆڕمەوە بەئاڵای مەجووسییان). یەکێك لەنووسەرە کوردزمانەکانی ئێمە زۆر بەئاگاییەوە رەخنەی توندوتیژ لەنووسەرێك دەگرێت، کە لەکتێبێکدا باسی لەوە کردووە ئەنفال هەندێك لایەنی خراپی بۆ کورد هەبووە. بەشێوەیەك باس لەپاکیی ئەو سەرلەشکرانەی ئەنفال دەکات، کە ئەگەر بکرێتە عەرەبی و خوێنەرە راستەقینەکانی (هادی ئەلعەلەوی)، یان هەر عەرەبێك، کە ئاگای لەمێژووی خۆی بێت، بیخوێننەوە، قاقا لێدەدەن. بەشێوەیەکی گشتی زمانی عەرەبی هەر خۆی وەکو گیانێکی پیرۆز سەیری کراوە، بۆیە هەرچی لەرێگای ئەو زمانەوە بەئێمە گەیشتبێت، سیمایەکی پیرۆزیی وەرگرتووە. فەرهەنگێکی (ئینگلیزی _ کوردی)یمان هەیە و لەبەرامبەر وشەی (Arabic)دا دوو مانا نووسراون، یەکەمیان "زمانی عەرەبی" و دووەمیان "زمانی

قورئانی پیرۆز". برۆ چ لەفەرهەنگەکانی عەرەبی و چ لەهی نەتەوەکانی دیکەدا بگەڕێ و بزانە مانای دووەمیانت بەرچاو دەکەوێت؟ بەهەموو وڵاتـانی عـەرەبی ئەوەندەی گەڕەکێکی شارەکەی من ناویان لەمنداڵی خۆیان نەناوە (عارەب). بڵاوکردنەوەی مـژدەی ئـەوەی، گوایـە سـەرکردە موسـوڵمانەکانی ئێمـە لەحـەج بەخزمەتی (ئیسماعیل هەنییە) گەیشتوون، لەکاتێکدا بەئاشکرا (هەنییە) و حەماس کورد بەمرۆڤ نازانن و پرسـە بـۆ (سـەددام حسـێن) دادەنـێن، چ مانایـەکی هەیە؟ ناکرێت ئەمانە وەکو ناپاکی سەیر بکرێن، بەڵکو دەبێت وەکو جۆرێك لەجـەبری عەقیـدە بیانخوێنینـەوە. بـەڵام ناشـکرێت بـاز بەسـەر ئـەو پرسـیارەدا هەڵبدەین، کە ئاخۆ چی وای لە(کـوردی قوربـانی) کـردووە بەرامبـەر بەجەللادەکـەی، (مەبەسـتم سـەرجەمی عـەرەب نییـە)، ئەوەنـدە میهرەبـانی بنوێنێـت؟ (فرۆید) پێی وایە (قوربانی) ئارەزووی ئەوە دەکات رۆڵی (جەللاد) ببینێت، بەڵام ئەو ئارەزووە لای کورد ئاڕاسـتەیەکی تـەواو پێچـەوانەی وەرگرتـووە. کـورد هیچ کاتێك ئەوەندەی دوای ئەنفالی کیمیایی حەزی لەجەللادەکەی نەکردووە. من پێم وایە زۆربوونی ناوی عەرەبی لەنەوەدەکان پێوەندییەکی توندوتۆڵی بەو ئارەزووەوە هەیە. پێش ئەنفالی کیمیاوی کوا ئەوەندە ناوی عەلی، حەسەن، مەجید، سوڵتان، هاشم، تەها، یاسین، رەمەزان، حسێن، رەشید و زۆری دیکـەی لەو بابەتەمان هەبوو؟! هەر لەدوای ئەنفالی کیمیاوییەوە گۆڕینی سیمای جلوبەرگیش، بەتایبەتی هی ژنەکانمان، لەکوردی و جیهانییەوە بۆ عەرەبی بەهەمان شێوە بێمەبەست نەبووە. من پێ لەسەر ئەوە دادەگرم، کە (کوردی قوربانی) تەنها لەبەر ئەوە نییە (عەرەب) بـەپیرۆز دەزانێـت، چـونکە (عـەرەب) خـاوەنی ئایینێکی پیرۆزی خوداییە، نەخێر، لایەنێکی سایکۆلۆژییشی هەیە، کە خۆی لەئازاردانی خۆیدا دەبینێتەوە. بەمانایەکی دیکە ئێمە لەهەشتاو هەشـتەوە هـەتا ئەمڕۆ برینی ئەنفال دەخورێنین. خورانی برینیش تێکەڵییەکە لەئازار و لەچێژ. ئێمە لەڕێگای پرۆسێسی خوراندنەوە دەمانەوێت لەبرین دانـەبڕێین. هـەر لـەناو ئەو ئەتمۆسفێرەشدایە، کە کۆمەڵە و پارتە ئیسلامییەکان لەناو کوردستان چاو هەڵدێنن و چالاکانە کـار دەکـەن. خوێندنـەوەی ئێمـە بـۆ ئـەنفال بـەئاگایی و بێئاگایی ئەو لایەنی خوران و چێژەی فەرامۆشکردووە. هەر لێرەشەوەیە ئـەدەبی ئـەنفال لای ئێمـە ئەوەنـدە سـاکار و رووکەشـە، چـونکە تـەنها باسـی ئـازار دەکات و خوران فەرامۆش دەکات.. چونکە تەنها پێمان دەڵێت کورد نەفرەت لەئەنفال دەکات و دوور و نزیك بەلای ئەوەدا ناچێت چ چێژێکیشـی لـێ بینیـوە. پێم وایە ئەو مەسەلەیە لەوە زیاتر هەڵدەگرێت و ئێرە شوێنی ئەوە نییە. من خۆم چیرۆکێکم هەیە، باس لەوە دەکات چۆن قوربـانی و جـەللاد دەبنـە هـاوڕێی گیانیبەگیانیی یەکتر. پارت و کۆمەڵە ئیسلامییەکان هاوکات لەگەڵ ئەنفالی کیماوییدا، کـە زانییـان وێنـەی عـەرەب لای کـورد گـۆڕاوە، خێـرا کەوتنـە خـۆ بـۆ ئارایشتکردنەوەی ئەو وێنەیە.. بۆیە زۆر لەجاران زیاتر هەوڵیان دا عەرەب یەکسـان بکـەن بـەئیمان. بەمانایـەکی دیکـە بـەردەوام ویسـتوویانە بڵـێن پیرۆزیـی عروبە هەمان پیرۆزیی ئیمانە. هـەر ئەمـەش بێدەنگییەکـە لـەناو خـودی کـورددا قـووڵتر دەکاتـەوە. پـێش ئـەنفالی کیمیـاوی، کۆنتـاکتی تـاکی کوردسـتانی بەخواوەند گوتارێکی تا رادەیەك سەربەخۆ بوو، ئەگەر نەڵێم شوناسێکی کوردانەی هەبوو. گوتارێك بـوو زیـاتر لـەناو ئیمـانێکی سـەربەخۆدا بـەڕێوە دەچـوو. تەنانەت ئەو زمانە عەرەبییەی لەو کۆنتاکتەدا بەکاریدەهێنا، سیمایەکی کوردانەی وەرگرتبوو، بەڵام لەدوای ئەنفالەوە لەلایەن پارت و کۆمەڵە ئیسـلامییەکانی ناو کوردستانەوە زمانی ئەو کۆنتاکتە کراوەتە عەرەبی و تەعبیری لەئیمانێکی تەعریبکراوەوە کردووە. جارێکی دیکە سـەرنجت بـۆ زۆربـوونی نـاوی عـەرەبیی وەکو عەلی، حەسەن، مەجید و زۆری دیکەی لەو شێوەیە رادەکێشم. ئەوەشـت بـیر دەخەمـەوە چـۆن سـیمای جلوبـەرگی ئێمـە، بەتایبـەتی هـی ژنـەکانمان لەکوردی و جیهانییەوە کـرا بەعـەرەبی. مـن لـەخۆم رادەبیـنم بڵـێم ئەگـەر ئـەو پـارت و کۆمەڵـە ئیسـلامییانە نیـو سـەدە لەمەوبـەر دەسـتیان بـەم شـێوازی کارکردنەیان بکردبا، ئێستا بەزەحمـەت دەتتـوانی لەباشـووری کوردسـتان لەشوناسـی نەتـەوەیی خـۆت بگـەڕێیت، چـونکە تـەعریبکردنی ئیمـان، راسـتەوخۆ تەعریبکردنی زمانە و زۆر لەتەعریبکردنی خاك کاریگەرترە. گۆڕینی مۆنادای تاکی ئێمەیە لەشتێکەوە بۆ شتێکی دیکەی تەواو پێچەوانە. زەمینـەی راپـەڕین و شەڕی نێوان دوو پارتە کوردییەکە و گەندەڵیی دەستەڵاتەکانیان بۆ درێژەپێدانی ئەو پرۆسێسە زۆر لەبار بوو. لەلایەکی دیکە نابێت لاوازیی ئەو رۆشنبیرانەش لەبیر بکەین، کە لەسەر سیکۆلاریزم دێنە ژماردن. کۆمۆنیستی کرێکاری چ بەهۆی نزمیی ئاسـتی تێگەیشـتنیان لـەواقیع و مێـژووی ئیسـلامی و چ بـەهۆی ئـەو شێوازی ئیشکردنەیان، خزمەتێکی گەورەیان بەپرۆژەی ئیسلامییەکان کرد. بەشێك لەرۆشنبیرانی حزبی بەهێزێکی کۆمەڵایـەتیی و سـەرمایەیەکی سـیومبۆلیی بچووکتر لەهی ئیسلامییەکان، چوون جەمسەرە دژەکەی تێڕوانینی ئەوانیان گرت. ئەگەر ئەوان عەرەبیان کردە گیانێکی پیرۆز و ئیمانیان کردە عەرەبی، ئەوا ئەو رۆشنبیرە هەموو گوناهەکانی خستە سەر عەرەب، راستتر خستیە ئەستۆی ئایینی ئیسـلامەوە و بـەو زمانـە میللیـەی خـۆی کەوتـە جنێـودان بەعـەرەب و هەموو سیومبیۆلەکانی. لەمەوە کارەکتـەری ئێمـەیان خسـتە نێـو دووڕیانێکـەوە، کردیانـە کـائینێکی دووفـاقی. رۆشـنبیری سـەربەخۆش ئەگـەر لەسـەر هـەر کەیسێکی دیکە بەچاکی کاری کردبێت، ئەوە هەتاکو ئەمڕۆش لەئیشکردن لەسەر کەیسـی ئـەنفال زۆر دەستەوەسـتانە. ئـەو رۆشـنبیرە نـەیتوانیوە ئـەو دوو گوتارە هەڵوەشێنێتەوە. نـەیتوانیوە لـەنێوان گوتـاری پیرۆزکـردن و نەفرەتکردنـدا، میتـۆدی خوێندنـەوە و رەخنـە لەمێـژوو و واقیعـی خۆمـان و ئەویدیکـەدا دابمەزرێنیت و درێـژەی پێبـدات. نـەیتوانیوە خوێندنەوەیـەکی عـەقلانی بـۆ چـەمکی ئـەنفال و چـەمکی ئیمـان بکـات. رۆشـنبیری سـەربەخۆ کاتێـك ئـەو دوو جەمسەرە لەنێو رۆشنبیریی خۆماندا دەخوێنێتەوە، ئەوا پێش هەموو شتێك هەست بەنـەبوونی دیمـۆکراتی و ونبـوونی گیـانی تۆلەرانسـی دەکـات لـەنێو ئـەو زەمینەیەدا. لەناو ئەو زەمینەیەدا تاکی کوردستانی لەلایەك ئیمانی لێ دەسێنرێتەوە و ئیمانێکی دیکەی بەسەردا دەسەپێنرێت، لەلایـەکی دیکـەش پـەلاماری ئەو ئیمانەی دەدرێت.

من لێرەدا بۆ ناو مێژوو دەگەڕێمەوە و پێ لەسەر یەك شتی دیکەش دادەگرم، کـە ئەگـەر کـورد وەکـو زۆربـەی نەتـەوە و کەمایەتییـەکانی دیکـە شوناسـی نەتەوەییی خۆی لەدەست بدابوایە، ئەوا ئەنفالی کیمیاوی پێویستی نەدەکرد، بەڵکو خۆی دەبووە بەشێك لەسوپای ئەنفال. رەنگ بوو لەپاڵ سونییەکانی بـرا و هاومەزهـەبی لـەدژی شـیعەکانی ئێـران بجەنگایـە و سـەرکەوتنیش بـۆ سـەنتەری ئیسـلام زۆر ئاسـانتر دەبـوو. ئـەنفالی یەکـەمی کوردسـتانی ژێـر دەسـتی ئیمپراتۆریەتی فارسی هاوکات بوو لەگەڵ ئەنفالی شام و میسر، کە بەشێك بوون لەئیمپراتۆریەتی بێزەنتی. قوبتییەکان لەمیسر و فەینەقییەکان لەشام بەشـی هەرە زۆریان شوناسی خۆیان لەدەست دا و تێکەڵی شوناسی عەرەبی بـوون. تەنانـەت (ئیگوپتـۆس) و (کیمـی)یـش، کـە نـاوی ئەوسـای میسـر بـوون، کرانـە

عەرەبی. بەڵام ئەوانە لەڕێگای ئەو شوناسە نوێیەیانەوە نەك سەر وماڵیان، بەڵكو قەوارە سیاسییەكەی خۆشیان پاراست. جیاوازیی كورد و ئەوان ئەوەیە، كورد لەپێناوی زمان و شوناسی خۆیدا، نەك هەر خاك، بگرە زۆر شتی دیكەشی دۆڕاندووە. ئەنجام نیشتیمانەكەی لەشێوەی یۆتۆپیایەك لەناو زمانەكەیدا هەڵگرتووە. جیاوازیی كورد و فارس، كە ئەوان خاوەنی گەورەترین ئیمپراتۆریا بوون، ئەوەیە، كە ئەوان زمانەكەیان بەخشی لەپێناوی مانەوەی نیشتیمانەكەیاندا، بەڵام كورد بەناچاری دەستی لەنیشتیمانەكەی هەڵگرت لەپێناوی زمانەكەیدا.

یەكێك لەو هۆیانەی وای لەرۆشنبیری كورد كردووە، كە لەئاستی بێدەنگیی دنیای عەرەبی و ئیسلامییدا تووشی شۆكێكی ئەوەندە گەورە ببێت، مەسەلەی بەكارهێنانی چەكی كیماوییە. لێرەشدا ئەو رۆشنبیرەی ئێمە تەنها نائاگاییی خۆیمان لەمێژووی سیاسیی عەرەب و ئیسلامدا بۆ ئاشكرا دەكات. بەكارهێنانی چەك دژی دوژمن لەمێژووی سیاسیی عەرەبیی ئیسلامییدا سنوورێكی دیاریكراوی نییە. بەخوێندنەوەی تایبەتی خۆیان بۆ ئایەتی (وأعدوا لهم ما استطعتم من قوة ومن رباط الخيل ترهبون بةعدو الله وعدوكم.. سورة الانفال، الاية 61)، رێگا بەخۆیان دەدەن بەهەموو چەكێك دوژمن بتۆقێنن. وەكو هەردوو زانای كیمیا (كاتی كوب) و (هارۆلد گۆڵدوایت) لەكتێبی (داهێنانەكانی ئاگر)دا دەڵێن عەرەبەكان یەكەمین جار لەگرتنی قوستەنتینیەدا رووبەڕووی چەكی سووتێنەری بێزەنتییەكان بوونەوە، كە بە(ئاگری ئەگریكی) ناسرابوو، بۆیە نەیانتوانی ئەو شارە بگرن. (مەبەستیان لەسەردەمی عوسمانی كوڕی عەففانە). بەپێی ئاگاداریی من دوای ئەوە دوو جاری دیكە لەسەردەمی (مەعاویە) لە(669) و (679) و جارێكیش لەسەردەمی (سولێمانی كوڕی عەبدولمەلیك) لە(719) هەوڵی جدی بۆ گرتنی قوستەنتینیە درا و هەر سەری نەگرت. مەسەلەی گرتنی قوستەنتینیە، ئەستەنبۆلی ئەمڕۆ لای ئیسلام وەكو گرێیەكی سایكۆلۆژی دەردەكەوێت، چونكە هێڵی جیاكەرەوە و بەریەككەوتنی نێوان رۆژهەڵات و رۆژئاوایە. ئەوەی دەیتوانی تای تەرازووی هێز بەلای ئیسلامدا بشكێنێتەوە، تەنها داهێنانی چەكی قورس بوو. ئەو گرێیە لەلایەن سوڵتان (محەمەدی دووەم) كرایەوە، بەوەی دوای دامەزراندنی سوپایەكی زۆر بەهێز توانی لە1453 بیگرێت و لەمەوە نازناوی (محمد الفاتح)ی پێدرا. هەر خێرا كەنیسەی بەناوبانگی (ئایا سۆفیا)ی گۆڕی بەمزگەوت و ناوی قوستەنتینیەشی كردە (ئیسلام بۆل)، واتە ماڵی ئیسلام. دیارە ئەگەر بەگوتەی ئەو دوو زانایە بێت، ئەوا مەسەلەی قوستەنتینیە هەر لەسەردەمی سێیەمین خەلیفەوە یەكەمین بەئاگاهاتنەوەی ئەوانە لەنوێكردنەوەی چەكەكانیان. هەر ئەو دوو زانایە دەڵێن، كە عەرەب لەسەردەمی عەباسییەكان توانیان بەیارمەتیی هیندییەكان و چینییەكان چەكی كیمیاوی (دیارە مەبەستیان مانا سادەكەیەتی) بەدەستبهێنن. ئەگەرچی هەندێك لەمێژوونووسەكانی ئیسلام باس لەوە دەكەن، كە لەشەڕەكانی سەردەمی پەیامبەردا لەپاڵ شمشێر و تیروكەوان و رمدا، مەنجەنیق و دەبابەشیان بەكارهێناوە. (دیارە بەشێوە هەرە سەرەتاییەكەی). مەنجەنیق و دەبابە لەكاتی ئابلۆقەدانی دیمەشق ساڵی 634 و لەگرتنی قەڵای (دیبل) لەوڵاتی (سەند)دا بەكارهاتوون. هەروەها لەبەرانبەر خاچپەرستەكاندا ئامێرێكی نوێیان بەكار هێنا، كە ناوی (زیار) بوو و كۆمەڵێ تیری قورسی بەجارێك دەهاویشت. ئەمە سەرەڕای ئەو مەنجەنیقانەی ئاژەڵی مرداریان لەقەڵایەكان دەگرت. ئەو ئاژەڵە مردارانەش نەخۆشیی تاعون و هی دیكەیان بڵاودەكردەوە و دەتوانرا بەئاسانی ئەو قەڵا سەختانە دەستیان بەسەردا بگیرێت. سوپای (سەڵاحەدینی ئەیوبی) وەكو مێژوونووسە عەرەبەكانی ئەمڕۆ شانازیی پێوە دەكەن، یەكەمین سوپایە گازیان لەشەڕدا بەكارهێنابێت. ئەو گیایانەیان دەسووتاند، كە ماددەی بێهۆشكەر(مخدر)یان تێدا بوو و بەو مەرجەی ئاڕاستەی باكە بەرەو دوژمنی ببردایە. ئیتر هەموویان بێ هۆش دەبوون. تۆپەكانی عوسمانی ئەوەندە گەورە و ترسناك بوون، كە زۆر بەئاسانی توانیان لەشەڕی (چاڵدێران)دا سەركەوتنی سەنتەری ئیسلام بەسەر شیعەكانی سەفەوییدا مسۆگەر بكەن، كە ئەمەش هەر خۆی كردنەوەی گرێیەكی سایكۆلۆژیی دیكە بوو لای عەرەب و ئەمڕۆ رۆشنبیری عەرەبی دڵنەواییی خۆی پێدەداتەوە. دەتوانین بڵێین بەدرێژاییی مێژووی ئیسلام تازەكردنەوەی ئامێرەكانی چەك جێگای بایەخ بووە. لەسەردەمی خەلیفەی دووەمدا دیوانێك بەناوی دیوانی سەربازی دامەزرا. لەسەردەمی خەلیفەی سێیەمدا، توانیان پەرە بەلایەنی دەریاوانییش بدەن. ئەوە بوو لەشەڕی (ذات الصواري) ساڵی 655 بەهەوڵی (مەعاویە) و (عەمروی كوڕی عاس) توانیان كەشتیگەلەكانی بێزەنتی لەدەریای ناوەڕاستدا تێكبشكێنن و میسر و شام و قوبرس لەژێر دەستی ئیمپراتۆریەتی بێزەنتی بێننە دەرێ. بەكورتی ئەگەر لەقورئانیشدا هەندێك ئایەت باسیان لەوە كردبێت، كە دەبێت لەشەردا ژن و منداڵ و پیر لەگەڵ جەنگاوەری كافردا جیا بكرێنەوە، بەڵام لەپراكتیكدا، ئەوانە گوێیان پێنەدراوە. سەیر نییە ئەگەر ئەمڕۆ دەبینین رۆشنبیری عەرەبی زۆر بەشانازییەوە باس لەچەكی كیمیاویی عێراق و سعودیە و لیبیا و پاكستان دەكات. لەم چەند ساڵەی دواییدا دەیان فیلم و زنجیرەی تەلەفزیۆنی لەو بارەیەوە دەرهێنراون، كە باس لەپاڵەوانبازیی عەرەب دەكەن و بەئەنقەست جەخت لەسەر ئەو چەكە قورسانە دەكەنەوە، كە لەرابردوودا بەكاریانهێناوە. لەوانە هەردوو دەرهێنەری ناسراوی سووری (نەجدەت ئەنزۆر) و (حاتەم عەلی). مەسەلەی دروستكردنی ئامێر، بەهەموو شێوەكانیەوە، نەوەك هەر تەنها هی جەنگ، وەكو (پیتەر فارب) لەكتێبی (نەوەكانی ئادەم)دا دەڵێت مرۆڤ لەئاژەڵ جیا دەكاتەوە. (فارب) پێی وایە بێچگە لەرێویی دەریا لەكالیفۆرنیا، كە بەمەبەستی راو، بەرد دەگرێتە گوێچكە ماسییەكان، ئەگینا تەنها مرۆڤە هەر لەسەرەتاوە پەنای بردۆتە بەر داهێنانی ئامێر و لەپێناوی مانەوەی خۆیدا بەكاریدەهێنێت.

هەر لەمەسەلەی بێدەنگیی دنیای عەرەبی و رۆژئاوا لەئاستی كارەساتەكانی كورددا، نابێت ئەوەمان لەیاد بچێت، كە عەرەب خۆشی دادوبێدادیەتی لەئاست بێدەنگیی رۆژئاوا لەبەرانبەر ئەودا، بەتایبەتی لەئاست مەسەلەی فەڵەستیندا. با بێدەنگییەكی دیكەمان لەیاد نەچێت، كە بێدەنگیی خۆمانە لەئاستی ئەو چەوسانەوەیەی رۆژانە خەڵكی عەرەب رووبەرووی دەبنەوە چ لەلایەن دەوڵەتە دیكتاتۆرییەكان و چ لەلایەن هێزە تیرۆریستەكانەوە. ئێمەش زۆر لەمێژە چاو لەوانە و لەتاوانەكانی ئیسرائیل و ئەمریكا دەپۆشین. هەموو بیانووەكەشمان ئەوەیە، كە رۆشنبیری عەرەبی لەئاستی چەوسانەوەی ئێمەدا بێدەنگن. یان پرسیارە سواوەكەی ئایدۆلۆژیا تەبەنی دەكەین: بۆچی بزووتنەوەی حەماس و فەتح لایەنگری رژێمەكەی (سەددام حسێن)ن؟ وەك بڵێی عەرەب تەنها بریتی بێت لەوانە و ئێمەش دەبێت تەنها بەرگری لەوانە بكەین، كە بەرگرییمان لێدەكەن. لێرەشەوە وەكو ئەوان بێدەنگیی خۆمان بەڕەوا دەزانین.

پرسیار: ئاڕاستەی وەڵامدانەوەکەت وامان لێدەکات هەر لەو پرسیارەی پێشووەوە پرسیارێکی دیکە بێنینە گۆڕێ، ئەویش ئەوەیە ئاخۆ ئەنفال وەکو ئۆپەڕاسیۆنێکی سەربازی و وەکو هێرشێکی کولتوری گوناهەکەی دەکەوێتە ئەستۆی تێکست، یان راڤەکردن؟ یان بەمانایەکی دیکە ئەنفال بەهەموو رەهەندەکانیەوە گواستنەوەی پرینسیپەکانی تێکستە بۆ ناو واقیع، یان واقیعێك هەیە و پێناسەکانی خۆی لەو تێکستەدا دەدۆزێتەوە؟ ئایا رۆشنبیری کورد توانیویەتی ئەمانە بکاتە چەند مەسەلەیەکی فیکری و ئیشیان لەسەر بکات؟

کاروان عومەر کاکەسوور: ئەو پرسیارە، یاخود با بڵێین ئەو پرسیارانە هەر لەسەرەتاوە رزگارمان دەکەن لەو سادەکارییەی، کە تا ئێستا رۆشنبیری ئێمە تێیکەوتوون، ئەویش ئەوەیە هەموو گوناهەکان دەخەنە ئەستۆی تێکستەوە، ئەوە ئەگەر نەڵێم دەیخەنە ئەستۆی ناوی ئەنفالەوە، گوایە سوورەتی ئەنفال ئەو کەشتییە ئەفسانەییەیە، کە جەنگاوەرەکان لەدورگەی عەرەبییەوە بۆ شوێنەکانی دیکە دەگوازێتەوە. مەسەلەکە سیمایەکی ئەوەندە کاریکاتێریانەی وەرگرتووە، کە گەیشتۆتە ئەوەی هەندێك بڵێن دەبێت سوورەتی ئەنفال لەقورئان دەربهێنرێت. ئەو شیعر و چیرۆکانەش کەم نین، کە جنێویان بەئەنفال داوە و دەستبەرداری شیعریەتی نووسین و هەموو مۆراڵێك بوون. ئەوەی ئەو تێگەیشتنەی بەرهەمهێناوە، ئایدۆلۆژیایە. ئەو تێگەیشتنە پێش هەموو شتێك بێئاگاییی خۆیمان بۆ دەردەخات لەمێژووی ئەو رووبەرەی، کە ئەنفالی لێ بەرهەمهاتووە. لەپشت ئەو تێگەیشتنەوە ئەدەبێکی زارەکی هەیە، بەوەی خۆی لەو هەقایەت و سەربردانەدا دەبینێتەوە، کە نووسەر لەناو خێزان و لەناو کۆمەڵدا بیستوونی، نەوەك وردبوونەوەیەکی فیکری و فەلسەفییانە. من پێشتریش گوتم، کە ئەنفال، ئەگەر وەکو ئۆپەراسیۆنێکی سەربازی سەیر بکەین، ئەوا شتێك نییە ئیسلام دایهێنابێت و لەو سوورەتەشەوە دەستپێناکات، کە ناوی ئەنفالە. بەڵام جارێ پرسیار ئەوەیە ئایا ئەگەر ئایینی ئیسلام نەبوایە، ئێمە لەلایەن عەرەبەوە رووبەڕووی هێرشێکی سەربازی و کولتوری نەدەبووینەوە؟ وەڵامدانەوەی ئەو پرسیارە، بەبێ لێکۆڵینەوەیەکی زۆر وردی دورگەی عەرەب، بەتایبەتییش هی شاری مەککە، لەپێش پەیدابوونی ئیسلام، کە هەموو لایەنەکانی ئابووری، سیاسی، کۆمەڵایەتی و کولتووری بگرێتەوە، مەحاڵە. هەر کەسێکیش ئەو لێکۆڵینەوەیە بکات، دەگاتە ئەو ئەنجامەی، کە ئیسلام وەکو بزووتنەوەیەکی رۆشنگەری سەری هەڵداوە. فیکری ئیسلام دابڕانێکی گەورە بوو لەناو ئەو فیکرە باوەی دورگەی عەرەبدا. جیاوازیی نێوان ئیسلام وەکو بزووتنەوەیەکی رۆشنگەری و رۆشنگەریی ئەورووپی لەوەدایە، کە دووەمیان دژی دەستەڵاتی رەهای کەنیسە بوو بەسەر هەموو بوارەکانی کۆمەڵگادا، بەڵام یەکەمیان، واتە ئیسلام هەر خۆی بزووتنەوەیەکی ئایینیی رۆشنگەری بوو دژی ئەقڵیەتی باوی دەوروبەرەکەی. دەبێت ئەوەش بڵێین، کە رەخنەگرانی هزر باوەڕیان وایە رۆشنگەری لای (دیکارت) وەکو دژایەتیی ئایین بەکارنەهاتووە، بەڵکو لەسەردەستی (ڤۆڵتێر)، کە هەندێك بەرووکەش ناوزەدی دەکەن، ئەو شێوە توندوتیژەی وەرگرت. (دیکارت) لەکتێبی (پرینسیپی فەلسەفە)دا جەخت لەسەر چەمکی (ڕۆشنایی سروشتی) دەکاتەوە و دواییش لەلایەن (لایبنتز) و (مالبرانچ) و (پیر بایل)ەوە گەشە بەو چەمکە دەدرێت. لەقورئانیشدا ئەو چەمکە زیاتر لەجارێك هاتووە:

(اللة ولي الذين آمنوا يخرجهم من الظلمات الي النور.. البقره:257)، (من كان ميتا فاحييناة وجعلنا لةنورا يمشي بةفي الناس.. الأنغام:122)، (اللة نور السموات والأرض.. النور:35).

ڕەخنەگرانی هزر جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە، کە رۆشنگەری نە لەفەرەنسا و نە ئەڵمانیا و نە لەهیچ شوێنێکی دیکەی ئەورووپادا بزووتنەوەیەکی دژ بەئایین نەبوو، بەڵکو دژ بەو لێکدانەوەیە لاهووتییە بوو، کە کەنیسە بۆ ئایینی دەکرد. تەنانەت (ئایین ئەفیوونی گەلانە) لای (مارکس)یش بەو قورساییە نییە، بەڵکو لەلایەن (لینین)ەوە زەق کرایەوە، چونکە دووەمیان بەمەبەستی فریودان و بەجۆشدانی جوتیاران ئەو گوتەیەی ئاوا تۆخکردەوە. زۆر لەرەخنەگرانی فیکر ئەو گوتەیەی (مارکس) وا لێکدەدەنەوە، کە ئەوسا ئەو لەژێر کاریگەریی (فیۆرباخ)دا بووە و دواتر شتێکی لەم شێوەیە لەنووسینەکانیدا بەدی ناکرێت. جیاوازییەکی دیکەی رۆشنگەریی ئەورووپی و رۆشنگەریی (ئیسلام)، نەك رۆشنگەریی (ئیسلامی)، ئەوەیە، کە رۆشنگەریی ئەورووپی توانی درێژبێتەوە و بەدرێژاییی خۆشی، کۆمەڵێ فەیلەسووف و بیریاری دیکەی بەرهەم هێنا، کە بەردەوام لەسەر کۆمەڵێك ئاستدا راڤەی بکەن، بەڵام رۆشنگەریی ئیسلام هەر لەسەرەتاوە پەکیکەوت. بەمانەیەکی دیکە رۆشنگەریی ئیسلام هەر زۆر زوو بووە قوربانیی راڤەکردن، چونکە سترەکچەرێکی ئابووری و کۆمەڵایەتی و کولتووریی نەبوو، کە ئەو رۆشنگەرییە لەخۆیاندا هەڵبگرن. مەسەلەی تایفەگەری، کە هی سەردەمی پێش ئیسلام بوو، بەهیچ شێوەیەك لەناو نەچووبوو. لێرەشدا پێم وایە هەموو ئەو مێژوونوسە عەرەبانەی، کە دەڵێن لەگەڵ هاتنی ئیسلامدا قۆناغێکی دیکەی مێژوو دەستی پێکرد، ئەوە بەهەڵەدا چوون، چونکە ئەوان نازانن یان نایەنەوێت بزانن، کە جیاوازی لەنێوان گۆڕانی قۆناغی مێژوو و گۆڕانی سیستەمی دەسەڵاتدا زۆرە. تایەفەگەری وەکو پێش ئیسلام مابووەوە و رەنگی پیرۆزیشی زیادکردبوو. ئەوە هەر لەگەڵ مردنی پەیامبەر بەشێوەیەکی روون و ئاشکرا دەرکەوت. واتە هەر لەو کاتەی موسڵمانەکان بەمەبەستی هەڵبژاردنی خەلیفە لەسەقیفە کۆبوونەوە، ناکۆکی لەنێوان ئەنسار و موهاجیرەکاندا سەری هەڵدا. هەر لایەکیان خۆی بەشایانی ئەوە دەزانی، کە خەلیفە لەو هەڵبژێردرێت. لەگەڵ ئەوەشدا ناکرێت هەر ئەو کۆبوونەوەیە، کە بەمەبەستی هەڵبژاردن لەو کاتەدا کرا، ئەگەر تەنها ژمارەیەکی کەم لەسەرۆکهۆزەکان و بازرگانە گەورەکانیش بووبن، بەرووداوێکی گەورەی مێژوویی سەیر نەکرێت، نەك هەر لەدورگەی عەرەب، بەڵکو لەسەرتاپای دنیادا. بەڵام ئەو ناکۆکییانە، بەتایبەتی ناکۆکیی نێوان هەڤاڵانی (ئیمامی عەلی) لەگەڵ هەر سێ خەلیفەکەی دیکەدا، بوونە هۆی ئەوەی، کە موسڵمانانی میسر و عێراق و حیجاز و یەمەن هێرش بکەنە سەر خەلیفەی سێیەم و تیرۆری بکەن. هەروەها چەندین شەڕی خوێناویی وەکو جەمەل و سەفێن و نەهرەوان لەسەردەمی خەلیفەی چوارەمدا بەرپابکەن. ئەوە بێجگە لەو هێرشە خوێناوییانەی لەسەردەمی خەلیفەی یەکەمدا کرانە سەر هەڵگەڕاوەکان. هەندێك لەبیرمەندانی عەرەب، لەوانە (محەمەد ئارکۆن) ئەو بارودۆخە وا دەبینن، کە سەرەتای سەرهەڵدانی بیرۆکەی سیکۆلاریزمە لەناو ئیسلامدا، بەوەی دەسەڵات بۆ خەلیفە دەگوازرێتەوە و لەمێژوویەکی دوورتریشدا ئەو دەسەڵاتە دەکەوێتە دەست سوڵتان. واتە دەکەوێتە دەست مرۆڤ خۆیەوە. دەتوانم بڵێم لەرووی سایکۆلۆژییەوە ئەو رووداوانە رۆڵێکی کاریگەریان بینی لەوەی ئەو ترسە گەورەیە هەندێك بشکێت، کە شەریعەت سەپاندبووی. هەر چۆنێك بێت ئەو بارودۆخە

زەمینەی بۆ ئەوە خۆشکرد، کە قورئان لەپێناوی بەرژەوەندیی تایەفەگەرییدا تەفسیر بکرێت. ئەنجام شوورا وەکو سیستەمێکی هەڵبژاردن و حوکم بەتەواوی لەناو چوو. ئەوە بوو (مەعاویە) خەلافەتی کردە پشتاوپشت و شیعەش وەکو رەوتێکی ئۆپۆزیسۆن بەشێوەیەکی دیکە خەلافەتیان بۆ خۆیان قۆرخکرد. لێرەوە راڤەکردن بەدەوڵەتەوە پەیوەست کرا. وردە وردە لێکدانەوەی رووکەشی سیاسییانە بووە میتۆدێکی ستاندارد بۆ قورئان و دەیتوانی دژایەتیی هەر میتۆدێکی دیکە بکات، کاتێك دەیویست لێکدانەوەی دیکەی عەقڵانی بۆ تێکست بێنێتە گۆڕێ. ئەگەرچی بەگەیشتنی ئیسلام بەرۆژئاوا، بەتایبەتی لەسەردەمی ئەندەلووسدا میتۆدی دیکە سەریانهەڵدا، بەڵام ئەو میتۆدە ستاندارده، کە لەلایەن دەوڵەتە یەك لەدوای یەکەکانەوە ئیشی پێدەکرا، هەر مایەوە. هەتا هێزی دەوڵەتیش گەورەتر بووبێت، ئەو میتۆدە چالاکانەتر خراوەتە گەڕ و بەتوانای زیاترەوە سەرکوتی هەموو فیکرێکی جیاوازی کردووە. مەسەلەی بوونی جیاوازیی و دژایەتیی لەنێوان تێکست و مێژوودا، تەنها پێوەندیی بەئیسلامەوە نییە، بەڵکو هەموو ئایینەکانی دیکە و تیۆرییە دنیاییەکانیش دەگرێتەوە. ئایینی مەسیحییش بانگەشەی برایەتی و ئاشتی دەکات و مێژویەکی خوێناویی هەر لەناو ئەورووپاش هەیە. (هیتلەر) لەپێناوی سەرخستنی رەگەزی ئارییدا سەرزەمینی لەخوێندا نقومکرد. (ستالین) هەتا یەکسانی و سوسیالیزمە تایبەتەکەی خۆی بچەسپێنێت، دنیایەك سەری پەڕاند. وەکو چۆن ناتوانین بڵێین ئەو تاوانانە بەرهەمی رۆشنگەریی ئەورووپیین، بەهەمان شێوەش هەڵەیەکی فیکریی گەورە دەکەین، ئەگەر وابزانین ئەو مێژووە خوێناوییەی دنیای عەرەبیی ئیسلامییش، کە هەتا ئەمڕۆش درێژەی هەیە، گوناهەکەی دەکەوێتە ئەستۆی تێکستەوە. کاسۆلیك و پرۆتستانتیش کۆمەڵێك شەڕی خوێناوییان لەنێوان خۆیاندا هەڵگیرساند وەکو ئەوەی لەفەرەنسا لەنێوان 1562 _ 1598 روویدا، بەڵام جیاوازیی نێوان ناکۆکییەکانی نێوان ئیسلام و مەسیحی ئەوەیە، کە شەڕە خوێناوییەکانی نێوان ئیسلام زۆر زوو لەسەر دەستی دامەزرێنەرانی ئیسلام خۆیەوە هەڵگیرسا. هەرچی شەڕەکانی کاسۆلیك و پرۆتستانتە لەمێژوویەکی زۆر درەنگدا دەستی پێکرد. لەسەرجەمی ئەوانەدا دەمەوێ بڵێم ئێمە قوربانیی راڤەکردنین، نەوەك تێکست، یان وردتر نەوەك ئەو سوورەتەی ناوی ئەنفالە. ئێمە قوربانیی نەبوونی تازەگەریین لەناو فیکری ئیسلامدا. لێرەدا ئێمە ئەگەر وەکو ناسیۆنیش جیاواز بین، ئەوا وەکو تاك لەناو سەنتەری ئیسلامدا لەگەڵ هیچ تاکێکی دیکەی قوربانی جیاواز نین. لەفەلەستین و یەمەن و جەزائیر و میسر و هەر شوێنێکی دیکەی عەرەبستان تاکەکان قوربانیی ئەم راڤەکردنەن. لەمەوە دەتوانین بڵێین نەك تازەگەریی ئێمە، بەڵکو دڵنیابوونیشمان لەوەی جارێکی دیکە ئەنفال دووبارە نابێتەوە، پێوەندیی بەسەرکەوتنی پرۆژەکانی تازەگەریی عەرەبییەوە هەیە. بەپێچەوانەوە فەندەمەنتالیزمی ناو کوردستان هیوایەکی گەورەی بەسەرکەوتنی پرۆژە سیاسییەکانی عەرەب هەیە بەسەر ئیسرائیل و ئەمریکادا. سەرکەوتنی حەماس و بەهێزبوونی پایەی ئایینیی عەرەبستانی سعوودی و فراوانبوونی تیرۆری قاعیدە، بەهەموو جیاوازییە فۆرمەکانی خۆیانەوە، خەونی فەندەمەنتالیزمە لەناو کوردستاندا. ئێمە بەلاکەی دیکەشدا قوربانیی نەبوونی جۆرە رۆشنبیرێکین، کە لەجیاتی دەربڕینی کۆمەڵێك رستەی سواو، بێت بەدیدگایەکی جیاوازەوە سەرلەبەری ئەو مێژووەمان بۆ بخوێنێتەوە، چونکە هیچ پرۆژەیەکی تازەگەری ناتوانێت تازەگەر بێت، ئەگەر لەسەر سڕینەوەی تێکست کار بکات. لەئەورووپا ناکۆکیی نێوان کەنیسە و دەوڵەت لەپێناوی جیاکردنەوەی دەسەڵاتی رۆحی و زەمەنی، رێگای بۆ خوێندنەوەی عەقڵانیی ئایین خۆشکرد و هەر ئەمە خۆی بووە هۆی سەرهەڵدان و بەردەوامبوونی داهێنانی فیکر و فەلسەفە، بەڵام لەئیسلامدا، بەتایبەتی دوای پەیدابوونی ئیسرائیل، شۆڤینیزمی عەرەبی لەرێگای درووشمەکانیەوە پیرۆزییەکی گەورەی بەو مێژووە بەخشیوە. هەتا ئەمڕۆش ئایدۆلۆژیای عەرەبی وا تازەگەریی پێناسە دەکات، کە رازیبوونە بەملکەچی و خۆبەدەستەوەدان بەرامبەر بەدنیای رۆژئاوای کافر. وەکو (شێخ سەفەر بن عەبدولرەحمان ئەلحەوالی) لەکتێبە پڕ لەهەڵە مەعریفییەکەیدا: (پێشەکییەك لەپەرەسەندنی فیکری رۆژئاوا و تازەگەرییدا)، هەموو تازەگەریی ئەورووپی لەسەدەی چوارەمەوە هەتا سەردەمی پۆست مۆدێرینزم بەپلانی جوو دەزانێت. خودی ئەو تازەگەرییەی رۆژئاواش، کە ئەوەندە دڵڕەقانە لەسەر تێکشکاندنی لایەنی رۆحی کار دەکات، ترسی رۆژهەڵاتی ئیسلامیی بەرامبەر بەگۆڕان زیاد کردووە. لەرووێکی دیکەوە تێکست هەتا ئەمڕۆش لەوەدا بووەتە قوربانیی راڤەکردن، کە زەمەنی تێکست وەکو بەزەمەنی وەحی ناسراوە، پیرۆزییەکی گەورەی دراوەتێ. ئەمەش دیسان لەبەرژوەندیی تێکستدا نییە، چونکە ئەو هەلومەرجە مێژووییە لەبەرچاو نەگیراوە، کە ئەوسا تێکست دەیتوانی کاری لەناودا بکات. لەگەڵ گۆڕانی هەلومەرجەکاندا پراکتیزەکردنی تێکست بۆتە کارێکی دژوار و قەبارەی توندوتیژیی پیرۆزیش لەگەڵیدا گەورەتر بووە، چونکە ئەو واقیعە، کە گۆڕاوە و بووەتە جۆرێك لەیۆتۆپیا، جارێکی دیکە بەهەمان شێوەی خۆی دانامەزرێتەوە. بەکورتی ئەگەر شەڕێکی بچووکی وەکو بەدر توانی کاریگەرییەکی ئەوەندە گەورە لەواقیعەکەی خۆیدا بکات، ئەوە تەقاندنەوەی سەدان بورج لەناو دڵی ولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکادا، ناتوانن شتێك لەو واقیعەی بەدر بگۆڕن، چونکە ئەوەی ماوە، واقیعەکە نییە، بەڵکو تەنها تێکستەکەیە. موسڵمانە جەنگاوەرەکانی بەدر بەو تیروکەوان و شمشێرە سادانەی، کە هەر خۆیان دروستیان کردبوون، تەنها دەیانویست ئیمان لەناو واقیعی خۆیاندا دابمەزرێنن، بەڵام جەنگاوەرانی ئەمڕۆ، بەو تەکنەلۆژیایەی رۆژئاوای کافر دەیانەوێت لەلایەك ئیمان و لەلایەکی دیکە واقیعی بەسەرچووی ئەو ئیمانەش دابمەزرێننەوە، کە جەنگاوەرانی بەدر دایانمەزراند. ئەگەر لەبیرت بێت پێشتر گوتم ئەو شێوازە ستانداردەی راڤەکردن، کە هەر لەسەرەتاوە بەدەستەڵاتەوە پەیوەست کرا، نەیهێشت رۆشنگەریی ئیسلام درێژبێتەوە و لەگەڵ زانستەکاندا کارلێك دروست بکات، چونکە ئەو مەسەلەیە، مەبەستم مەسەلەی دامەزراندنەوەی شوێن و کاتە، مەسەلەیەکی فیزیاییە، کە لەمێژە لەلایەن (نیوتن) و زۆر لەزانایانی دیکەی فیزیا یەکلا کراوەتەوە. لێرەدا کاریگەریی ئەدەبی زارەکییمان روونتر بۆ دەردەکەوێت لەسەر بیرکردنەوەی ئەو جەنگاوەرانەی ئەمڕۆدا. ئەو نۆستالۆژیا ئایینییە، کە لەرۆژگاری ئێستادا گەیشتۆتە لووتکە، رۆڵێکی گەورەی لەوەدا بینیوە، کە جەنگاوەران لەهەوڵی ئەوە دابن مێژوو وەکو پرۆسێسێکی کۆپیکردن ببینن، نەوەك وەکو درێژبوونەوەی کۆمەڵێك ئاڕاستەی جیاواز. پێیان وایە مێژوو قەوارەیەکی یەکگرتوو و یەکپارچەیە، کە راستییەکەی ئەوە مێژووی رەسمیی دەستەڵاتە و لەناویدا کۆمەڵێك گوتاری دژ بەو مێژووە سەرکوتکراون. لەدوای هەموو ئەوانە پرسیار ئەوەیە ئێمە وەکو نەتەوەیەکی ئەنفالکراو، چۆن ئەو مێژووەمان خوێندۆتەوە؟ ئەوەی ئێمە لەو نێوەدا دەکەوێتە بەرچاومان، دوو تێڕوانینن. یەکەمیان: تێڕوانینی پیرۆزییە، کە هەموو شتێك بەپیرۆز دەزانێت، تەنانەت ئەو شەڕ و کوشتارانەش، کە لەناو

کولتووری عەرەب خۆیاندا چ لەکۆن و چ لەرۆژگاری ئەمرۆدا کەم و زۆر رەخنەیان لێگیراوە. دووەمیان: تێڕوانینی بەلاوەنان. ئەو تێڕوانینە هەر شتێك، کە دەکەوێتە ناو کولتووری ئیسلامەوە، بەدوژمنی دەزانێت و هێڵی راست و چەپی بەسەردادەهێنێت. ئەوەیان ئەنفالی لەو سوورەتە و لەو هێرشە سەربازییە کورتکردۆتەوە و دەشیەوێت هەر لێرەوە کولتورێك بەهەموو جیاوازییەکانی خۆیەوە بخوێنێتەوە. ئەوەیان نەیزانیوە، کە لەشکرەکان تەنها دەتوانن چەك و تفاق و ئازووقە لەگەڵ خۆیاندا بهێنن و لەتوانایاندا نییە شارستانیەتێکی گەورە لەوڵاغەکانیان بار بکەن، بۆیە خوێندنەوەی ئەوەیان بۆ (ئەویتر)، خوێندنەوەیەکی ساکارانەیە و بارگاوییە بەئایدۆلۆژیا. خوێندنەوەی زانراوەکانە و دوور و نزیك نەزانراوەکان نابینێت. بەڵێ، ئەم تێڕوانینەیان هەر زۆر کۆمیدییانە خۆی دەردەخات. هیچ ئاگایەکی مێژوویی و جۆگرافی و کولتووریی لەبارەی ئەو شوێنەوە نییە، کە ئەو ئەنفالەی لێوە ئاڕاستە کراوە. ئاگای لەو هەموو ناکۆکی و دژایەتییە نییە، کە لەو شوێنەدا هەبووە. ئاگای لەو هەموو خوێنە نییە، کە لەخەڵکانێکی وەکو ئێمە رژێنراون. ئەگەر تێڕوانینی یەکەم هی خەڵکی ئاسایی بێت، ئەوە ئەو تێروانینەی دووەمیان، زیاتر هی نووسەرەکانمانە. ئەو تێڕوانینە هێندە سادە و ساکارە، کە پڕیەتی لەجنێو و نەفرەت، نەك هەر بۆ سەرجەمی خەڵکی ئەو شوێنە، بەڵکو بۆ خاك و ئاژەڵەکانیشیان. وەکو گوتمان ئەوەی لەپشت ئەو دوو تێڕوانینەوە ئیش دەکات، فیکر نییە، بەڵکو ئەدەبی زارەکییە. کەرەستەی ئەوانە خوێندنەوە و لێکدانەوە نییە، بەڵکو گوێگرتنە لەهەقایەتەکان و گێڕانەوەیان. تێڕوانینی یەکەم هەقایەت دەگێڕێتەوە، بەڵام ئەوەی دووەمیان، کە هی نووسەر و رەخنەگرەکانمانە، ئاڕاستە و مەغزای هەقایەتەکان دەگۆڕێت. یەکەمیان لەوێنەی قەد دیوار رادەمێنێت و دەڵێت ئەوەتا ئەسحابەکان بەسەر پشتی ئەسپەکانیانەوە سەری کافرەکان دەپەڕێنن، بەڵام دووەمیان دەڵێت نەخێر، ئەمانە داگیرکەرن و هاتوون بەزەبری شمشێر بمانکەنە موسڵمان. کەواتە هەردوو لایان نایانەوێت، یاخود لەتواناییاندا نییە لەناو ئەو چوارچێوەیە بێنە دەرێ، بۆیە هەرچیمان پێ بڵێن، هەر هی ناو ئەو چوارچێوەیەیە و هیچی دیکە. وەکو زۆر بەروونی لەپەرەگرافەکەی (شێرزاد حەسەن)دا بینیمان. هەندێك لەهەر شوێنێك بیانەوێت، دەنووسن: ئیسلام هات و ئێمەی لەکۆیلایەتی و تاریکی رزگار کرد، بەڵام هەندێکی دیکە ئازادیی رۆژنامە و سایتەکان دەقۆزنەوە و دەنووسن: ئیسلام کوردستانی داگیر کرد. ئەو دوو تێڕوانینە هەرچەند خۆیان وابزانن لەیەکتر جیاوازن، بەڵام لەگرینگترین شتدا یەکدەگرنەوە، کە هەردوو لایان باوەڕیان بەدیالۆگ نییە. نەبوونی باوەڕی ئەو دوو لایەش بەدیالۆگ بەپلەی یەکەم پێوەندیی بەوەوە هەیە، کە هیچیان نییە دیالۆگی پێبکەن. ئەوەی لێرەدا لەبەرچاو ناگیرێت، خودی تێکستە. کاتێکیش تۆ تێکستت نییە، خوێندنەوەشت نییە. لێکدانەوە و راڤەکردنیشت نییە. بێگومان هیچ میتۆدێکی رەخنەییشت نییە. لەبەرئەوەشە ئەوە بیست ساڵە باس لەئەنفال دەکرێت، بەڵام هیچ سەرچاوەیەکی گرینگت نییە. کۆمەڵێك جنێو و دروشمت هەن و لەهەموو بۆنەیەکدا دەوترێنەوە. بەرای من ئێمە دوای ئەوەی بیست ساڵە شت دەنووسین و هیچی گرینگمان بەرهەم نەهێناوە، دەبێت بەشێوەیەکی دیکە دەستپێبکەینەوە. دەبێت پێش هەموو شتێك گومان لەو ئەدەبە زارەکییەی خۆمان بکەین، کە تا ئەمرۆ فریوی داوین. دەبێت گومانێکی گەورە لەو نووسەرە بەناوبانگانەی خۆمان بکەین، کە پێمان وابووە پرۆژەی فیکریی رەخنەییان پێیە، کەچی وا دەبینین هەموو سەرچاوەکەیان ئەدەبی زارەکییە. ئەدەبی زارەکی، کە خۆی لەئەفسانە و بەسەرهاتەکاندا دەبینێتەوە، کەرەسەیەکی گرینگ بووە بۆ لێکۆڵینەوەی ئەقڵییەتەکان، کەچی لای ئێمە بەپێچەوانەوە خۆی کراوەتە سەرچاوە و خۆی کراوەتە ئەقڵ. بەمانایەکی دیکە نوخبەی کوردی یان بەشێوەیەك لەشێوەکان هەمان گوتاری بەرهەمهێناوەتەوە، یاخود لەترسی ئەوەی وەکو رەخنەگرێك سەیر نەکرێت، هەوڵی داوە خۆی وەکو دژ بناسێنێت، بەتایبەتی لەدوای راپەڕینەوە، لەگەڵ زۆربوونی چەمکە رەخنەییەکاندا. پارادۆکس ئەوەیە ئەو رۆشنبیرە خۆی بۆتە بەشێکی جیانەکراوە لەو تێڕوانینە میللییە و لەناو ئەدەبی زارەکییدا نقووم بووە، کەچی بەهەمان زمانی میللییش بەگژ ئەو تێڕوانیەدا دەچێتەوە. ئەو رۆشنبیرە پێویستی بەوە نییە بزانێت کێشەکە چییە، بەڵکو بۆ ئەو گرینگە لەرێگای بەکارهێنانەوەی ئەو چەمکانەوە پیشانی بدات، دژ بەچەوسانەوەیە. ئەو شتانەی لەبارەی ئەنفالەوە وتوویەتی، پێشتر هەمان شتی بۆ بەرگریکردن لەمافی ژن و منداڵ و رەخنەگرتن لەگەندەڵیی و سیستەمی پەروەردە و فێرکردن وتووە و هەر دوای ئەوەش بۆ زۆر کێشەی دیکەی فیکری و ئەدەبی و هونەری دەیانڵێتەوە. وەکو گوتمان ئەوەی ئەو نووسەرە پشتی پێی قایمە، فیکر نییە، بەڵکو شیعرییەتە، ئیلهامە، کە سەرچاوەکەی ئەدەبی زارەکییە. هەر لەبەرئەوەشە هیچ میتۆدێك لەنووسینی ئەو نووسەرەدا بەدی ناکرێت. شیعرییەت، کە خەسڵەتێکی مەزاجییانەی هەیە، بۆیە هەر جارێ بەشێوەیەك خۆی دەنوێنێت. ئەو مەسەلەیە لەئەدەبدا، بەتایبەتی لەچیرۆك و رۆماندا گرینگە، لەکاتێکدا تۆ زیاتر لەکارەکتەرێکت هەیە و دەتوانی لەرێگای شیعرییەتەوە لەیەکتریان جیا بکەیتەوە، بەڵام لەمەسەلەی فیکردا بەشێوەیەکی کاریکاتێریانە دەردەکەوێت. هەر بۆیە نووسەری ئەدەبیی ئێمە لەنووسینی فیکردا بەدەگمەن سەرکەوتوو دەبێت. ئێمە کەم نووسەری وەکو (بەختیار عەلی)مان هەیە، کە ئەو تۆقەی شکاندبێت، مەگەر نووسەرێکی وەکو (ڕێبوار سیوەیلی)، کە بەگیانێکی نیچەییانە فیکر دەنووسێت. (مەریوان وریا قانیع) و (ئاراس فەتاح)، کە وەکو من بزانم دوو خوێنەری زۆر چاکی ئەدەبن، بەڵام بەدەگمەن کاری ئەدەبی دەکەن. لەبەر ئەوەشە دوو نموونەی چاکی ئەو نووسەرانەن، کە ئەمرۆ خەریکی نووسینی فیکریین. (فاروق رەفیق) کاتێك تواناکانی خۆی لەبواری فیکردا دۆزیەوە، تا رادەیەکی زۆر لەشیعر دوورکەوتەوە. مەبەستی من لەو باسە ئەوەیە، کە زۆربەی ئەوانەی لەبارەی ئەنفالەوە نووسیویانە، نەهاتوون لەناو تایبەتمەندییەتیی ئەو کەیسە ئیش بکەن، بەڵکو شاعیرانە وەسفیان کردووە. با جارێکی دیکە (شێرزاد حەسەن) بەنموونە بێنینەوە و ئاماژە بەگرینگترین پەرەگرافی گفتوگۆکەی بدەین، کە بەپیتی گەورە نووسراوە و کراوەتە تایتڵ. بۆیەش ئەو بەنموونە دەهێنینەوە، چونکە ئەوە زیاتر لەچارەکە سەدەیەکە وەکو نووسەرێکی دیار لەناوەندی رۆشنبیریی ئێمە ناسراوە. ئەو بەڕێزە ئاوا دەڵێت: (هەرگیز شەڕی گەورەمان لەسەر کارەساتی ئەنفال نەکرد، تا ئێستاکەش هەمان دۆخ بەردەوامە، دۆخی زەلیلی و کۆیلە بوون و ئەو ترسە گەورەیە وای لێکردووین کە جاروبار بەشەرمەوە باس لەئەنفال بکەین). ئەگەر لەجیاتی ناوی ئەنفال، هەر ناوێکی دیکە دابنێین، هیچ لەمەسەلەکە ناگۆڕێت. چ خوێنەرێکی زۆر سادە هەیە نەتوانێت ئەو شتانە بڵێت؟ (شێرزاد حەسەن) دەڵێی لەهۆڵی تاقیکردنەوەیە و داڕشتن بۆ مامۆستای زمانی کوردی دەنووسێت. مەبەستی (شێرزاد حەسەن) لە"شەڕی گەورە" چییە؟ سەربازییە، یان کولتوری؟ یان چی؟ چەند گەورە بوایە؟ کەی بکرابوایە؟ کێ بیکردبوایە؟ چۆن بکرابوایە؟ "دۆخی زەلیلی و کۆیلە

بوون" چییه؟ "جاروبار بەشەرمەوە باس لەئەنفال دەکەین" چی دەگەیەنێت؟ یەکێك لەتایبەتمەندییەکانی ئەو نوخبەیە ئەوەیە، کـە بـەردەوام لـەرێگای ئـەو چەمکە رەخنەییانەوە گلەیی ئاڕاستە دەکەن و زۆر جاریش ئەوەی ئەو گلەییانەی ئاڕاستە کراوە، دیار نییە کێیـە. ئـەوەی مەبەسـتیانە ئەوەیـە ئـەوان وەکـو دژێك دەربکەون. لێرەشدا زیادەڕۆیی و پاڵەوانبازییەکی زۆر بەدیدەکەین. من لەسەرجەمی گفتوگۆکەی (شێرزاد حەسەن)دا شـتێکی نـوێم لـەبارەی ئەنفالـەوە نەبیست، کە تایبەتیشە بەئەنفال. لەوێدا من نەوەك فیکر، بگرە زانیارییشم دەستناکەوێت. (شـێرزاد حەسـەن) دیـارترین نووسـەری نـاو ئـەو نوخبەیەیـە، کـە ئامادەیە لەسەر هەموو شتێك بنووسێت و وەڵامی هەر پرسیارێکیش بداتەوە، کە لێی بکرێت. وەکو وتمان شیعرییەت بەسـەر نووسـینی ئـەو نوخبەیـەدا زاڵـە، بۆیـە نووسـینەکانیان پـڕن لـەناکۆکی زیـادەڕۆیی لەدژایەتیکردنـدا. ئـەمڕۆ شـتێك دەڵـێن و سـبەینێ شـتێکی تـەواو پێچـەوانەی ئـەو شـتە. (نیهـاد جـامی) لەگفتوگۆیەکیدا لەگەڵ (شێرزاد حەسەن)، ئەوەی بیر دەخاتەوە، کە جارێکیان رایەکی دەربڕیوە، کەچی لەواقیعدا پێچەوانەی ئـەوەی کـردووە. ئـەو دەڵێـت: (ئەوە قسەیەکی سەرپێییە کردوومە، رەنگە زۆر راستگۆیانە نەبووبێت یان داڕشتنەکەی سادە بووبێت).

ئەگەر بمانەوێت باسەکەمان بەئاڕاستەیەکی هەندێك جیاوازتردا ببەین، ئەوا من لێرەدا پرسیارێکی دیکـە بـەگرینگ دەزانم، کـە ئەوەیـە ئێمـە چـۆن بووینـە قوربانیی عەدالەت و یەکسانی، کە بکەرانی ئەنفال و لایەنگرانی لەهەموو لایەکەوە بانگەشەی بۆ دەکـەن؟ پـێش ئـەوەی وردتـر بچـمە نـاو ئـەو مەسـەلەیەوە، بەچاکی دەزانم شتێکت بۆ بگێڕمەوە. چەند رۆژێك لەمەوبەر لەسەر رێگای ئیشـەکەم، کـە مۆزەخانەیـە و لـەدەرەوەی شـارە، ژنـێکم بـینی بـەتراکتۆر زەویـی دەکێڵا. دەیان نەورەس و قەلەڕەش دوایکەوتبوون و ئەو کرمانەیان دەخوارد، کە لەژێر زەوی دەریدەهێنان. ئەگەر من لەو ژنەم بپرسـیبا، ئـاخۆ ئـەو کـارەی دەیکات چاکە، یان خراپ، ئەوا بێگومان پێی دەوتم ئەو زەوی دەکێڵێت و کشتوکاڵ دەکات. ئایا کشـتوکاڵ خراپـە؟ هـەروەها پێـی دەگـوتم خـۆراکی دەیـان نەورەس و قەلەڕەشیش دابین دەکات. ئایا ئەمە شتێکی باش نییە؟ بەڵێ، هەموو ئەو شتانە باشن، بەڵام ئەی کرمەکان؟ ئایا ژیانی ئـەوان تـەنها لەبـەر ئـەوە بێنرخە، کە وردن؟ سەیر ئەوەیە تۆ هەموو ئەو شتانە دەبینی، چونکە بەبەرچاوتەوە روودەدەن، بەڵام کرمەکەکان دەخورێن و ناشـبینرێن. دەزانـی مـن، کـە بەچاوی چیرۆکنووسێك دەمڕوانی، ئەو دیمەنەم وەکو مەسـەلەی ئـەنفالکردنی کوردسـتان هاتـە بەرچـاو؟ ئێمـە زۆر بەبێـدەنگی بووینـە قوربـانیی عەدالـەت و یەکسـانی. وەکـو (تـۆدۆرۆڤ) دەڵێـت: "شارسـتانییەت بـەبێ نـاوەرۆکی مـۆڕاڵی، هـیچ مانایـەکی نییـە". دەبوایـە عەرەبـەکان سـەرەتا کۆمەڵگایـەکیان لەنیمچەدورگەی عەرەب لەسەر بناغەی یەکسانی و ئازادی دابمەزراندبوایە. ئەوسا ئـەو نموونەیـە لـەدەرەوەی خۆیـان چـاوی لێـدەکرا. ئـەو کاتـە (لا اکراه فی الدین) بەتەواوی لەبەرچاو دەگیرا. باوەڕم وابوو هەموو نەتەوە ژێردەستەکانی دیکەی وەکو کورد خۆیـان داوای رژێمێکـی لـەو شـێوەیەیان بکردایـە و ئیسـلام ئاڕاستەیەکی دیکەی تەواو جیاوازی وەردەگرت، بـەڵام ئـەوان خۆیـان لەسـەر خەلافـەت و سـەدان شـتی تـر ناکۆکییـان هـەبوو. روبارێـك خوێنیـان هـەر لـەناو نیمچەدورگەی عەرەبی رشت و ویستییشیان پەیامی عەدالەتی ئیسلام بگەیەنن. لەقورئاندا هاتووە، کـە دەبێـت کۆمەڵگایـەکی یەکسـان و دوور لەچەوسـانەوە دابمەزرێت، بەڵام نەوتراوە چۆن دەستپێبکرێت و چۆن فراوان بکرێت. بۆ نموونە نەوتراوە ساڵی ئەونـدە دەبێـت فـلان کـەس پـەیامی ئیسـلام بگەیەنێتـە فـلان شوێن. هەموو ئەو شتانە ئیجتیهادی مرۆڤەکانن، بۆیە رەخنەگرتن لەپراکتیزەکردنی ئیسلام، یاخود با بڵێین رەخنەگرتن لەمێـژووی عـەرەبیی ئیسـلامی وەکـو مەسەلەی عەقیدەش رەوایە، چونکە هەر بەپێی قورئان خۆی ئەوە تەنها خوا و کتێبی خوایە هەڵە ناکەن، ئەگینا مرۆڤەکان لەهەر پلەوپایەیەکدا بن، ناکەونـە دەرەوەی بازنەی هەڵەوە. لێرەوە دەبێت نەك هەر رۆشنبیری ئێمە، بەڵکو هەر تاکێکی دیکەشمان هەقی پێبدرێت رەخنە لەپراکتیزەکردنی سوورەتی ئـەنفال بگرێت، کە فەرمانی خودایی نییە، بەڵکو ئیرادەیەکی ئایدۆلۆژیی عەرەبییە. ئـەنفال کاتێـك گەیشـتە ئێمـە، کـە ئیسـلام کرایـە پرۆژەیـەکی سیاسـی. (ڕەفیـق سابیر) لەکتێبی (بەرەو مێژوو)دا چاکی بۆ چـووە، کـە دەڵێـت ئـەو کاتـەی ئیسـلام گەیشـتە کوردسـتان، زۆر لەناوەرۆکەکـەی خـۆی لەدەسـت دابـوو. ئـەمڕۆ تێکشکاندنی گوتاری عرووبە لەناو ئەقڵیەتی کورددییدا زۆر سەختترە لەتێکشکاندنی هەمان گوتار لەناو عەقڵی عەرەبییدا، چونکە کورد جارێك بەهۆی نەزانینی زمانی عەرەبی و جارێك بەهۆی لاوازیی رۆشنبیرییەکەیەوە نەیتوانیوە لەوە تێبگات، کە تەنانەت بەپێی یاساکانی شەریعەتی خۆشیان هەموو شتێکی عـەرەبی پیرۆز نییە، بەڵام بەداخەوە رۆشنبیری کورد تا بڵێی لاوازە لەبەردەم هەڵوەشانەوەی ئەو گوتارەی عرووبـەدا، کـە هـەر لـەسـەرەتاوە زۆر دیماگۆژییانـە خـۆی لەپیرۆزییدا جێگیر کردووە و لەدوای ئەنفالیشەوە لەلایەن فەندەمانتالیزمی کوردییەوە لەجێگای ئیمان دانـراوە. (تـۆدرۆڤ) لـەکتێبی (ئێمـە و ئـەوانی دیکـە)دا بەچاکی دەرك بەوە دەکات، کە چۆن ئایدۆلۆژیا ئەو کەلەبەرانە دەدۆزێتەوە و لەناویاندا سەردەردەهێنێت.

ئێستا دەمەوێت بگەڕێمەوە لای ئەو پرسیارەی خۆم، کە ئایا ئەگەر ئیسلام نەبوایە، ئێمە لەلایەن عەرەبـەوە رووبـەڕووی هێرشـێکی سـەربازی و کولتـوری نەدەبووینەوە؟ من بۆ وەڵامدانەوەی ئەو پرسیارە، بەدڵنیاییەوە دەڵێم بەڵێ. من پێم وایە مەرج نەبوو پەلاماردان لەو سـەردەمانەدا هـەر لـەژێر ئـاڵای ئاییـندا بکرابوایە، بەڵام لەگەڵ ئەوە دام، کە کاتێك داگیرکردن بەرگی ئایین دەپۆشێت و ئـاڵای پیرۆزیـی هەڵـدەکات، رێگـا بـۆ مانـەوەی زیـاتری خـۆی خۆشـدەکات. مەگۆڵەکان چونکە هیچ سەرچاوەیەکی ئاینییان نەبوو، نەیانتوانی خۆیان بگرن، بگرە هەر لەناو شوناسی ئیسلامدا توانەوە. هەرکە سوڵتان (مـەحمود غـازان) بۆ بەهێزکردنی دەوڵەتەکەی، مەبەستم دەوڵەتی ئێلخانییە، ئیسلامی کردە ئایینی فەرمیی وڵات، هەزاران مەگۆل هاتنە سەر ئـەو ئایینـە. بـەو کـارەی هـەموو پێوەندییەکانی خۆی لەگەڵ خاقانی گەورەی مەگۆڵ لەچین بچڕی. بەمانایەکی دیکە من پێم وایە ئەنفال بەشێکی دانەبڕاوە لەدەرهاویشتەکانی کولتورێك، کـە پێش ئیسلام بزوێنەری بەشێکی زۆری بیرکردنەوە و عەقڵیەتێکی نیمچـەدورگەی عـەرەب بـوو. لەئـەنجامی خوێندنەوەیـەکی هەمەلایەنـەی ئـەو کولتـوورەش، دەگەینە ئەو راستییەی، کە ئیسلام فیکرێکی تـەواو دژ بـەو عەقڵـە سـتاندارده بـوو، هـەر بۆیـە نـەدەکرا بەئاسـانی خـۆی بسـەپێنێت. هـەمووشمان دەزانـین موسڵمانەکان سەرەتا چەند لەلایەن ئۆرستۆکراتیەکانی مەککەوە چەوسانەوە. هەندێك پێیان وایە پێش پەیـدابوونی ئیسـلام ئاشـتی و تـەبایی لـەناو دورگـەی عەرەبدا هەبوو. پێیان وایە هەموو کەسێك ئازاد بوو چی بپەرستێت، یان هیچ نەپەرستێت. هەموو بەڵگەکەشیان ئەوەیە، کە هەر هـۆزەی بـتی خـۆی هـەبوو و دەیپەرست. ئەوانە ناتوانن ئەوە لەبەرچاو بگرن، کە هیچ کۆمەڵگایەك ناتوانێت لـەدۆخێکی چەسـپاودا بمێنێتـەوە، بەتایبـەتی مەککە بـەحوکمی سـتراژیەتیی

شوێنەکەی لەگۆڕانێکی خێرادا بوو. نیمچەدورگەی عەرەب بەهیچ شێوەیەك شوێنێکی ئارام نەبوو. تەنها (شەڕی بەسووس) چل ساڵی خایاند، کە لەسەر حوشترێك هەڵگیرسا. شەڕەکانی نێوان غەساسینە و مەنازیرەش (یوم اباغ 544 زاینی) و (یوم حلیمة 554) وەکو مێژوونووسەکان دەیگێڕنەوە، زۆر خوێناویی بوون. با سەرنج لەو شیعرانەی پێش ئیسلام بدەین، کە سەرچاوەی گرینگن بۆ خوێندنەوەی مێژووی پێش ئیسلام. لەو شیعرانەدا شەڕ و پەلاماردان و تۆڵەکردنەوە و شانازیکردن بەچەك و بەگرتنی کەنیزە بەرچاوترین شتن. هەر یەك لەشمشێر و جەنگ لەزمانی عەرەبییدا زیاتر لەدە مانایان هەیە و لەهەموو ئەو شیعرانەدا بەشارەزایی و وردبینییەکی زۆرەوە بەکارهاتوون. تەنانەت وشەی (یوم) لەزمانی عەرەبییدا هاوواتای وشەی (جەنگ)ە. وشەی (خمیس)، کە ناوی رۆژێکی حەفتەیە، هاوکات بەمانای (سوپاش) هاتووە. ئەگەر تەنها شاعیرێکی گەورەی وەکو (ئومروو ئەلقەیس) وەربگرین، کە ناسکترین شاعیری ئەو سەردەمەیە، دەبینین بەشێکی زۆری شیعری خۆی بۆ تۆڵەکردنەوەی باوکی تەرخانکردووە، کە بەدەستی (بنی اسد) کوژراوە. شاعیرێکی وەکو (عەنتەرە بن شداد)، چونکە دایکی حەبەشی بوو، وەکو کۆیلەیەکی نابووت سەیر دەکرا هەتا ئەو کاتەی وەکو سوارچاك و شەڕکەر خۆی سەپاند. ئەوەتا (قیس بن زهیر) لەم شیعرەیدا جاڕی شەڕێك لەگەل (بنی فزارە)دا دەدات، کە بەهیچ شێوەیەك وەستان و رێککەوتنی تێدا نەبێت:

إن الهوادة لا هوادة بيننا　　إلا التجاهد فاجهدن فزارا

إلا التزوار فوق كل مقلص　　يهدي الجياد إذا الخميس أغارا

فلأ هبطن الخيل حر بلادكم　　لحق الأياطل تنبذ الأمهارا

دیارە مەبەستم ئەوە نییە، کە ئەو شیعرانە بوونە هۆی پەیدابوونی توندوتیژی، بەڵکو مەبەستمە بڵێم ئەوانە واقیعێکمان بۆ ئاشکرا دەکەن، کە تێیدا تاکەکان لەرێگای توندوتیژییەوە دەیانتوانی شوناسی خۆیان بەدەستبهێنن، بگرە شیعریش وەکو هەر بیرکردنەوەیەکی دیکە کەم و زۆر بەرهەمی ئەو واقیعە بوو. پێشتریش گوتم ئەنفال لەناو ئەو واقیعەدا لەدایك بووە، نەوەك لەناو ئەو سووڕەتەی ناوی ئەنفالی هەڵگرتووە. بەڵێ، بەمانایەکی دیکە ئەنفال درێژکردنەوەی گیانی هەموو ئەو شەڕ و پەلاماردانانەیە، کە روون و ئاشکرا لەناو ئەو کولتوورەدا خۆی سەپاندووە. درێژکراوەی شەڕەکانی ئاباغ و حەلیمە و بەسووس و سەدانی دیکەی پێش ئیسلام و جەمەل و سەفێن نەهرەوان و سەدان شەڕ و کوشتاری دیکەی دوای هاتنی ئیسلامە، کە بەردەوام لەنێوان خۆیان و لەگەڵ دەرەوەدا بەرپایان کردووە. مەبەستم ئەوەیە ئەنفال چ لەسەردەمی شمشێر و چ لەسەردەمی کیمیادا لەناو ئەو میکانیزمەدا ئیشی کردووە، نەوەك بەو مۆڕالانەی ئایین بەردەوام بانگەشەیان بۆ دەکات، چونکە ئەو هێرشە تەواو لەگەڵ (لا اکراه فی الدین) ناڕێکە. میللەتێك هێشتا یەك وشە لەزمانی عەرەبی نازانێت، هەتا بۆیان دەرکەوێت بەو پەیامە رازییە یان نا، دەکوژرێت و لەناودەبردرێت. ئەنفال پێش ئەوەی خەونێکی سیاسی بێت، خەونی بازرگانەکان بوو. (کارین ئارمسترۆنگ) لەکتێبی (محەمەد، بیۆگرافیای پەیامبەرێك)دا، کە بەچاکترین کتێب دادەنرێت لەلایەن موسڵمانانەوە، بەوەی بەویژدانەوە مێژووی ژیانی پەیامبەری ئیسلامی گێڕاوەتەوە، باسی ئەو بازرگانانەی نیمچەدوورگەی عەرەب دەکات، کاتێك دەگەیشتنە وڵاتە پێشکەوتووەکانی وەکو شام و ئێران، زۆر سەرسام دەبوون و بەکۆمەڵێك چیرۆکی سەیر سەیرەوە دەگەڕانەوە. شاعیرەکانیش وەسفی ئەو وڵاتانەیان دەکرد. هەموو خەونیان بەگەیشتنی ئەو وڵاتانەوە دەبینی.

ئەو کۆمەڵگایە بەدرێژایی مێژووی خۆی دوو شتی بەرهەمهێنا، کە ئەگەرچی لەلایەك وا دەهاتنە بەرچاو دژی یەکترن، بەڵام لەناوەرۆکدا یەکتریان دەگرتەوە. ئەوانیش پەرەسەندنی پیشەسازی لەشارەکان و لەدایکبوونی جەنگاوەری لێهاتووی رەشماڵنشین بوون. لێرەوە بیرۆکەی یەکگرتن چەکەرەی کرد. ئیسلامیش ئەڵتەرناتیڤ بوو. ئیسلام، کە ئایینی تەوحیدە، توانی شوناسی ئومە بەعەرەب ببەخشێت. لێرەدا بەپێویستی دەزانم (مایکیاڤیلی)ت بیر بخەمەوە، کە هۆی پێکنەهاتنی یەکێتیی ئیتاڵیای بۆ لاوازیی کەنیسە دەگەڕاندەوە، کەچی دەبینین ئیسلام لەماوەیەکی کەمدا ئەو یەکێتییەی بۆ عەرەب مسۆگەر کرد. بەڵام وردە وردە ئەو عەقیدەیە، مەبەستم تەوحیدە، لەلایەن بازرگان و جەنگاوەرەکانەوە لەمەسەلەیەکی رۆحییەوە کرایە مەسەلەیەکی سیاسیی _ ئیکۆنۆمیی رووت. یەکگرتن بەبێ فراوانکردنی جۆگرافیای یەکگرتن پرۆسێسێکی ناتەواوە. واتە هەر کاتێك یەکگرتن هاتبێتە کایەوە، داگیرکردنی بەدوای خۆیدا هێناوە. ئەگەر بەمێژووی پێش ئیسلام و دوای ئیسلامیشدا بچینەوە، ئەوە دەبینین یەکگرتنی ناوەوە و پەلاماردانی دەرەوە لەهیچ شوێنێکی ئەم دنیایەدا دوو شتی جیاواز نین. هەموو ئیمپراتۆرەکان بەو شێوەیە دروستبوون. بیرمان نەچێت، کە فراوانخوازیی ئەورووپییش لەئەنجامی شۆڕشی پیشەسازییەوە سەری هەڵدا.

پرسیار: ئەو هۆکارانە چین کە ئەنفال لەهۆشیارییەکی سیاسی سادەوە کە تەنها لەیادکردنەوەی سەرپێیانەی ساڵانەدا قەتیسبووە، دەگوازێتەوە بۆهۆشیارییەکی کلتوری، لەو بێدەنگییەی کە خاوەنی قسە نییە دەگوازێتەوە بۆ بیرکردنەوەیەك بەدەنگی بەرز. هەروەها ئەم بێدەنگییە چەند پەیوەندی بەکورد خۆیەوە هەیە، هەم لەئاستی بەرپرسیارییەتی کۆمەڵگای کوردی بۆ ئەنفال و هەم لەئاستی دەسەڵاتی کوردی خۆیدا؟

کاروان عومەر کاکەسوور: دەتوانم بڵێم ئێمە لەو دوو وەڵامەی پێشووماندا کەم و زۆر بەلای ئەو چەند مەسەلەیەدا چووین. وەکو گوتمان جێگیرکردنی گوتاری ئەنفال لەناو قووڵاییی پیرۆزییدا، وایکردووە، کە نەوەك بێدەنگیی، بگرە رەزامەندی و بەرگریکردنیش لەو گوتارەدا بەدرێژاییی مێژووی خۆی برەو پەیدا بکات. هەر لێرەوەیە بێدەنگیی کوردی لەلایەن ئەو دەستەڵاتە پیرۆزەوە پاڵپشتیی کراوە و تا ئەمرۆش هەر پاڵپشتیی دەکرێت. ئێمە لەو دوو وەڵامەی پێشووماندا هەوڵمان دا ئەنفالی میلیتاریستی لەو ئەنفالە رۆحییەی ناو تێکست جیا بکەینەوە، هەر بۆیە سەرچاوەی ئەنفالی میلیتاریستییمان بۆ پێش مێژووی ئەو تێکستە گەڕاندەوە. بێدەنگیی کورد لەئاست ئەنفالدا بێدەنگییەکە لەئاست پیرۆزییدا. بێدەنگییەکە لەئاستی تابوویەکدا، کە رێگا بەهیچ ئاڕاستەیەکی دیکەی جیاوازی بیرکردنەوە نادات. هەموو بیرکردنەوەیەکی کوردی بەشێوەیەك لەشێوەکان تەبایی بووە لەگەڵ ئەو گوتارەدا. ئێمە

لەخوێندنەوەیەکی دیسپۆتیکییانەی مێژووی خۆماندا، ئەوە بەدی دەکەین، کە کولتووری ئێمە هەر لەسەرەتاوە هیچ ئامادەگییەکی ئەوتۆی نەبووە بۆ بەرەنگاربوونەوەی ئەنفال و خۆپاراستن لێیەوە، وەکو چۆن بەرەنگاربوونەوەی لەئاستی داگیرکاریی ساسانییەکانیشدا نەبووە، ئەویش بەپلەی یەکەم لەبەر نەبوونی ئەو کەرەسانەی، کە دەیانتوانی پرۆسێسی ئەو بەرەنگاربوونەوەیە فەراهەم بکەن. با ئێمە سێ نموونە بۆ بەرەنگاربوونەوەی ئەنفال بێنینەوە: یەکەمیان کورد، دووەمیان تورك و فارس، سێیەمیشیان یۆنان. وەکو گوتمان کورد نەك بەرگرییەکی گەورەی نەکرد، بەڵکو هەر خۆی لەرێگای ئەدەبی زارەکییەوە بەردەوام پیرۆزیی بەو گوتارەش بەخشیوە. دووەمیان تورك و فارس. ئەوان بێجگە لەوەی بەرگرییان کرد، بگرە دواتر خۆشیان ئەنفالیان بۆ فراوانخوازیی خستە کار. نابێت ئەوەمان لەبیر بچێت، کە عەرەبەکان راستە لەڕووی سەربازییەوە بەسەر فارسەکاندا سەرکەوتن، بەڵام چونکە عەرەبەکان نە هیچ شێوازێکی بەڕێوەبردنیان دەزانی و نە دەشیانزانی ئەنجومەنی یاسادانان چییە، هەروەها هیچ سیستەمێکی ئاسایشیشیان نەناسیبوو، بەڵکو هەموو ئەوانە زۆر رواریانە لەناو سیستەمی هۆزدا بەڕێوە دەچوون، واتە هیچ پلان و رێکخستنێکیان نەبوو، بۆیە دوای دامەزراندنی دەوڵەتی خۆیان، هەستان لەرووی بەڕێوەبردنەوە بەپلەی یەکەم پشتیان بەکولتووری فارس بەست. عەرەبەکان ئەگەرچی سامانێکی گەورەی شیعری و میتۆلۆژیایان هەبوو، لەرووی هونەری جەنگیشەوە باڵادەست بوون، بەڵام لەبوارەکانی دیکەدا زۆر هەژار بوون. (ئیبن خەلدوون) لەکتێبی (المقدمة)دا ئەم قۆناغە ناو دەنێت (قۆناغی کۆچەری) و پێی وایە رێکخستنی سەربازی و دەمارگیری (عصبية) لەکەسانی ناو هۆز پێکدێت. ئەو دەمارگیرییەش لەبیابان مەرجی بنەڕەتیی دامەزراندنی سوپا و بەدیهاتنی سەرکەوتنە. پێی وایە هێزی ئەو کەسە ئازایانەیە، کە دەوڵەت پێکدەهێنێت.

تا سەردەمی (عومەری کوڕی خەتتاب) زمانی فەرمیی دەوڵەت فارسی بوو، نەك عەرەبی. (عەبدولمەلیکی کوڕی مەروان)یش لێدانی پارەی کردە عەرەبی، ئەگینا تا ئەو کاتەش ساسانی بوو. ئەمەش رێگای بەوە دا، کە فارسەکان هەر لەسەرەتاوە بەشێوەیەك لەشێوەکان دەستباڵاییان لەناو حوکمی ئیسلامییدا هەبێت، ئەوە لەکاتێکدا کورد تا بڵێی لێی دوور بوو. وەکو گوتمان کورد تەنها وەکو زمانێك (کە ئەو زمانەش شوناسی ئەو بوو وەکو جۆگرافیا نەك وەکو کولتوور)، رووبەڕووی ئەنفال بووەوە. (ئیبن خەلدوون) لە(المقدمة)دا پێ لەسەر ئەوە دادەگرێت، کە شارستانییەت بەرهەمی شارە و عەرەب بەتەواوی لێی دوورن، بەڵام ئەوە عەجەمەکانن شارستانن، چونکە ئەوان هەر لەسەردەمی دەوڵەتی فارسەوە ئەو شارستانیەتەیان تێدا چەسپیوە. هەرچی عەرەبەکانن، ئەوە ئەوان ئەو شارستانیەتەیان ناسی و بەو هۆیەوە لەقۆناغی کۆچەرییەوە دەرچوون. دەڵێ ئیشی عەرەب ئەوەیە سەرکردایەتیی دەوڵەت بکات و بیپارێزێت و ئاگای لەسیاسەتەکەی بێت. با سەیری شام بکەین. عەرەبەکان تەنها وەکو جۆگرافیا مامەڵەیان لەگەڵ ئەوێدا نەدەکرد، بەڵکو لەئاستی کولتووری ئەواندا تووشی نامۆییەکی گەورە هاتن. کاتێك ئومەوییەکان خەلافەتیان بردە ئەوێ، هەستیان دەکرد نەك هیچ شتێکی نوێیان بۆ ئەوان پێنییە، بەڵکو ئەمانی کۆچەری رەشماڵنشین بۆشیان ئاسان نییە لەناو ئەو زەمینە جیاوازەدا هەڵبکەن. عەرەبەکان ترسێکی گەورەیان لەخانووبەرە هەبوو. تەنانەت کاتێك لەسەردەمی (عومەری کوڕی خەتتاب) لەکووفە لەجیاتی رەشماڵ، خانوو دروستکران، هەموویان سووتاندن. دواییش بەو مەرجە رێگا بەدروستکردنیان درا، کە لەسنووری خۆیان دەرنەچن، بچووك بن و بەرز نەکرێنەوە، کەچی لەشام خەڵك لەناو کۆشکی گەورە گەورەدا نیشتەجێ بوون. هەرچی شێوازی حوکم و بەڕێوەبردن لەسەردەمی ئومەوییدا خرابێتە کار، رۆمانی بووە، نەك عەرەبی. وەکو گوتمان تا سەردەمی (عەبدولمەلیکی کوڕی مەروان)یش پارە بێزەنتی بوو. هێمای خاچی مەسیحیی و وێنەی ئیمپراتۆری بێزەنتیی بەسەرەوە بوو. تەنانەت ئیمپراتۆری بێزەنتی بەشێوەیەکی ناشیرین ناوی ئیسلام و پەیامبەری ئیسلامی لەسەر دیناری زێڕ نووسیبوو. بۆیە هەندێك هەتا ئێستاش پێیان وایە ئەو یاسایانەی رۆمانی دژی ئیسلام بوون و حوکمی ئومەوییەکان لەسەر بنەمای قورئان و شەریعەتدا بەڕێوە نەچووە. بەکورتی کۆنتاکتی ئیسلام لەگەڵ هەندێك لەنەتەوەکانی دەرەوەی کورددا بەناچاری جۆرێك بووە لەئاڵوێری کولتوری، کە ئەمڕۆ بە(acculturation) ناسراوە.

با نموونەی سێیەمیان بهێنینەوە، کە یۆنانە. ئەوان دوای چوار سەدە، شۆڕشی 1821 یان هەڵگیرساند و عوسمانییەکانیان لەوڵاتی خۆیان بەدەرنا. ئێمە دەبێت خۆشحاڵ بین، کە کورد نەیتوانیوە وەکو تورك و فارس بکات و وەکو ئەوان نەبۆتە خاوەنی مێژوویەکی خوێناوی، بەڵام خۆزگە دەمانتوانی وەکو یۆنان بکەین. لەو کاتەوە لەیۆنان کەسێك لەژێر ناوی ئاییندا ناچەوسێتەوە. ئەوە دوای ئەوەی تورکە موسڵمانەکان لەماوەی ئەو چوار سەدەیەدا سەدان هەزار منداڵ و پیریان لەوێ زیندەبەچاڵ کرد. لەوساوە هەموو موسڵمانێکیش لەوێ بەقەدەر کریستیانێك ئازادبووە لەدەربڕینی بیروباوەڕی خۆیدا. ئێمە بۆ نەمانتوانی نە وەکو تورك و فارس و نە وەکو یۆنان بکەین؟ بێگومان وەکو گوتمان لەبەر نەبوونی ئامادەیی ئەو کولتوورە لەئاستی هەر پەلامارێکدا. کاتێك بەمێژووی ئەو سەردەمەدا دەچینەوە، دەبینین تورك و فارس لەپێناوی گرتنی دەستەڵات و فراوانکردنیدا هەموو رێگایەکیان گرتۆتە بەر. خەلافەتی عەباسی هەر جارێ بەدەست یەکێك لەوان بووە. ئەوان کاتێك دەگەیشتنە لووتکەی دەستەڵات و لەنزیکەوە کۆنتاکتیان لەگەڵ خەلیفەدا دەکرد، هەموو ئەو ترسانەیان دەشکان، کە بەپیرۆزیی خەلیفەوە بەند بوون. هەر زوو لەوە تێگەیشتن خەلیفە لەلایەن هێزێکی غەیبییەوە پارێزگاریی لێناکرێت. کاتێك کۆشکی نایاب و رازاوەی خەلیفەکانیان دەبینی، کە پڕ بوون لەکەنیزە و کوڕی لووسکەی خەسێنراو و زۆربەشیان تورك و فارس بوون، بەئاسانی لەهەموو لوغز و نهێنییەکان تێدەگەیشتن. ئەوە لەکاتێکدا کورد لەدوورەوە هەتا هێزی تێدابوو لەرێگای فەنتازیای خۆیەوە وێنەی پاك و بێگەردی ئەو پیاوچاکانەی دەکێشا. ئەم تێگەیشتنە هەتا ئەمڕۆش درێژەی هەیە. سەیرەکە ئەوەیە ئەمڕۆ رۆشنبیری ئێمە مەسەلەکەی ئەوەندە سادە کردۆتەوە، کە شێوەیەکی تەواو کۆمیدیی بەخۆیەوە بینیوە. وەکو گوتمان ئەو هاتووە ئەو وێنەیەی هەڵگێڕاوەتەوە. پاك و بێگەردییەکەی گۆڕیوە بۆ دزێو و ناشیرین. ئەو گەمەیە هێندە ئاسانە، کە هەموومان دەیزانین. تۆ ئازیزم دەپرسی ئەو هۆکارانە چین کە ئەنفال لەهۆشیارییەکی سیاسیی سادەوە، کە تەنها لەیادکردنەوەی سەرپێیانەی ساڵانەدا قەتیسبووە، دەگوازێتەوە بۆ هۆشیارییەکی کولتووری. بەڵام سەیرەکە لەوە دایە، ئەوە هەر رۆشنبیرە ئەنفالی وەکو دەیان مەسەلەی دیکە کردۆتە بۆنەیەکی سیاسی و لەنزمترین ئاستی زماندا یادی دەکاتەوە. کردوویەتیە عاشوورا و بەزنجیر دەکەوێتە گیانی خۆیەوە. ئەوە رۆشنبیرەکەمانە زۆر دیماگۆژییانە ئەو

بۆنانە دەقۆزێتەوە و لەرێگایانەوە پێمان دەڵێت: "من ماوم، بەردەوامم". ئەو فێڵەی رۆشنبیر لەمەبەستێك زیاتری هەیە. لەلایەك بۆ فراوانکردنی سنوورەکانی ناوبانگی خۆیەتی و لەلایەکی دیکە دەیەوێت وامان تێبگەیەنێت، کە میدیاکان دەربڕینی راکانیان سنووردار کردووە، ئەگینا زۆر لەوە زیاتری پێیە. میدیاکان تیغی دوو سەر بوون بۆ رۆشنبیر. لەلایەك ناوبانگیان پێ بەخشی و لەلایەکی دیکە لەهەموو سەرچاوە مەعریفییەکانیان دوورخستەوە. ئەنجام هەموو قسەکانی خۆی کرد، یان بەمانایەکی راستتر هەموو هەقایەتەکانی خۆی گێڕایەوە و ئێستا بەردەوام دەیانلێتەوە. زۆربوونی تیڤی و رادیۆ و رۆژنامە و گۆڤارەکان وایکرد رۆشنبیر لەگۆشەگیرییەکەی خۆیەوە بێتە دەرەوە و رۆژانە بەبەرچاومانەوە بێت. من دەزانم ئەم بابەتە دەبێت بەجیا لێیبکۆڵدرێتەوە، بەڵام لێرە تەنها ئەوەندەی لێی دەردەخەم، کە پێوەندیی بەئەنفالەوە هەیە. مەبەستمە بڵێم میدیاکان کاتێکیان بۆ رۆشنبیر نەهێشتۆتەوە تێیدا بخوێنێتەوە و لەناو تەنیاییەکانی خۆیدا بیر بکاتەوە، بەڵکو ئەم تیڤی بۆ ئەو رادیۆی دەنێرێت و ئەو رۆژنامە بەو گۆڤاری دەسپێرێت. ئەنجام کردوویانەتە کائینێکی میکانیکی، کە هەر دەڵێت و دەڵێت، کاتی بیرکردنەوەی نەماوە. هەتا ئەو رۆشنبیرە زیاتر هەقایەتەکانی خۆی دووبارە بکاتەوە، بەو ئەندازەیەش لای ئێمە زیاتر بێتواناییەکەی ئاشکرا دەبێت و کەمتر باوەڕمان پێی دەمێنێت. هەرچەند دەبینین ئەو رۆشنبیرە زۆر لەئێمە سادەتر دەدوێت، هیچ ئومێدێکمان نامێنێت، کە لەپشت ئەو سادەکارییەوە، پرۆژەیەکی گەورەی فیکریی رەخنەیی هەبێت. قسەکانی ئەو رۆشنبیرە میکانیکییە و سروودەکان کتومت لەیەکتر دەچن. هەردووکیان لەبۆنەکان لێدەدرێن و گۆڕانیان بەسەردا نایەت. ئەو رۆشنبیرە وا بۆ بیست ساڵ دەچێت لەبارەی ئەنفالەوە دەڵێت و هیچ گۆرانکارییەکی نەهێناوەتە کایەوە، کەچی نەك هەر گومان لەتوانای خۆی ناکات، بەڵکو وەکو پێی راهاتووە کۆمەڵێك گلەییش لەخەڵك دەکات، بەوەی ناگۆڕێن. ئەنفال، کە یەکێکە لەمەسەلە ئاڵۆزەکانی ناو فیکری ئیسلامی، ناکرێت ئێمە باوەڕ بکەین، کە لەرێگای قسە سادەکانی رۆژانەی رۆشنبیرەوە دەتوانین لێی تێبگەین. ئەو رۆشنبیرە خۆی پێویستی بەوە هەیە تێبگات، کە ئەو هەقایەتانەی ئەو دەیانگێڕێتەوە، نەك لەتوانایاندا نییە هیچ فیکرێك بەرهەمبهێنن، بەڵکو هەر خۆیان دەبنە بەشێکی دیکەی ئەدەبی زارەکی و دەبێت لەناو ئەو ئەدەبە زارەکییەدا راڤە بکرێن. ئەگەر ئەمڕۆ کێشەی گەورە لای عەرەب ئەوەیە، کە دەستەوستانن لەوەی فیکری خۆیان لەکەلەپوورەوە بۆ تازەگەری بگوازنەوە، ئەوا لای ئێمە وەك دەبینین کێشەکە زۆر لەدوای ئەوەوەیە. هەتا ئێستا رۆشنبیر دڵنیای نەکردووین، کە بیر دەکاتەوە، بۆیە ئەرکی ئێمە زۆر قورسە. دەبێت ئێمە رۆشنبیر بەئاگابێنینەوە و دنیای بۆ رۆشنبکەینەوە، هەتا ئەو رادەیەی، کە دەتوانێت هۆشیارمان بکاتەوە و ئەنفالیش لەهۆشیارییەکی سیاسیی سادەوە، کە تەنها لەیادکردنەوەی سەرپێیانەی ساڵانەدا قەتیسبووە، بگوازێتەوە بۆ هۆشیارییەکی کولتووری. ئەگەر ئەو دیمەنە زۆر بەشێوەیەکی گاڵتەجاریانە دێتە بەرچاو، ئەوا رۆشنبیر خۆی بەسەر خۆیدا هێناوە. رۆشنبیر تا ئەو کاتەی پێناسەی خۆی وەکو رۆشنبیر دەرناخات، هیچ سەرزەنشت ناکرێت، کە بۆچی نەیتوانیوە ئەنفال بکاتە هۆشیارییەکی کولتووری، بەڵام کاتێك خۆی لەرێگای ئەو پێناسەیەوە نیشان دەدات، ئەوا بەرپرسیارێتیی ئەو دۆخەی دەکەوێتە ئەستۆ. میدیاکانیش بێگوناه نین، کە بۆ بەجۆشدانی گفتوگۆ و بۆ گەرمکردنی بازاڕ، کۆمەڵێك ئاوەڵناوی قەبە دەخەنە پاڵ ناوی ئەو رۆشنبیرەوە.

پرسیار: تۆ یەکێکی لەو نووسەرانەی، کە تا ئێستا لەو چەند گفتوگۆیەی لەگەڵیاندا ئەنجامداوی، پرسیاری پەیوەندیی نێوان ئەدەب و ئەنفالت ئاڕاستە کراوە. لەسەرجەمیاندا باوەڕت وابووە ئەوەی لەو پەیوەندییەدا سوودمەند نەبووە ئەدەبە. ئایا پێت وایە شکستی نووسەری ئێمە لەبواری فیکر بەتایبەتییش لەمەسەلەی ئەنفالدا هەمان شکستە لەبواری ئەدەبیشدا؟

کاروان عومەر کاکەسوور: لای ئێمە چارەنووسی ئەدەب و فیکر یەکێکە، چونکە هەموو ئەوانەی نووسەری ئەدەبین، هاوکات خەریکی کاری فیکرییشن. ئەگەرچی لەدەرەوەی ئێمە ئەو دوو کایەیە کەم و زۆر سەربەخۆن، بەڵام بەداخەوە لای ئێمە هەمان شتن. ئەمە بەپلەی یەکەم ناتێگەیشتنێکە لەئەدەب، چونکە هەتا ئێستا نووسەری ئەدەبی نەیتوانیوە باوەڕبهێنێت، کە چیرۆك، رۆمان، شیعر، هونەری شێوەکاری و هونەرەکانی دیکە لەتوانایاندا هەیە فیکر بەرهەمبهێنن، بۆیە بەختی خۆی لەزۆر بواری دیکەش تاقیدەکاتەوە. کەم نین ئەو نووسەرە ئەدەبییانەی لەپێش فەیلەسووفەکانەوە نەك پێشبینیی ئایندەیان کردووە، بەڵکو لێکدانەوەی وردیشیان بۆ ئەو ئایندەیە کردووە. بۆ ئەوەی زۆر دوورنەکەوینەوە، لەجیاتی نووسەرانی وەکو (کافکا) و (ڕیلکە)، (شێرکۆ بێکەس) بەنموونە دەهێنینەوە، کە تا ئێستا من هیچ نووسینێکی ئەو شاعیرەم لەبارەی ئەنفالەوە نەبینیوە، بەڵام لەرێگای هەندێك لەشیعرەکانیەوە زۆر زۆر لەو نووسەرانەی زیاتر مانا بەرهەمهێناوە، کە هەموو مێژووی نووسینی خۆیان لەسەر ئەو چەمکە دامەزراندووە. هەمان شت لای (قوبادی جەلیزادە) و (بەرزان هەستیار) و (دڵشاد عەبدوڵلا)دا هەستپێدەکەین. تابلۆکانی (شەماڵ عادیل سەلیم) و (ڕێبوار سەعید) چەند دنیایەکی سەربەخۆن، کە لەهەر یەکێکیاندا نهێنییەکانی ئەنفال بەجیاواز لەویتر دەردەکەون.

بەڵێ، من لەهەموو گفتوگۆکانمدا لەوانە لەگەڵ (توانا ئەمین)، (ئیدریس عەلی)، (سایتی دەنگەکان) و (نەورۆز عەلی) و یەك دوو نووسەری دیکەشدا پێم لەسەر ئەوە داگرتوە، کە ئەنفال دۆستایەتییەکی بەتینی لەنێوان نووسەر و مێژوودا دامەزراندووە. لەوەڵامی پرسیاری (دەنگەکان)دا گوتوومە: "پێموایە بەهەڵەدا دەچین کاتێك دەمانەوێت ئەنفال و هەر رووداوێکی دیکەی مێژوویی و مرۆیی لەخەیاڵ و فانتازیا داببڕین. ئەنفال پێش ئەوەی بکرێتە تێکست، واقیع بوو. پێش ئەوەی بکرێتە تێکستیش، خەیاڵ بوو. کاتێك خەیاڵ و ئایدۆلۆژیا ئاوێتە دەبن، رووداوی وەکو ئەنفال دەهێننە کایەوە".

ئەگەرچی خەیاڵ و واقیع بەیەك خێرایی و بەیەك ئاڕاستە ناچنە پێشێ، کەچی نووسەری ئێمە هەر کاتێك هەستی کردووە گۆڕانێك لەواقیعدا روویداوە، هەوڵی داوە ئەدەب لەگەڵ ئەو واقیعەدا رێکبخات. ئەدەب خۆی لەو نێوەدا بێلایەن نەبووە، بەڵکو پەیامێکی پاك و بێگەردی پێبووە. ویستوویەتی هەموو ناشیرین و گڵاوەکان دەستنیشان بکات، کە ئەمەیان ئەرکێکی ئایدۆلۆژییە. لێرەدا ئەدەب بەوەی ئەرکێکی پیرۆزی لەئەستۆیە، ناکەوێتە ژێر رکێفی هیچ گومان و رەخنەیەکەوە، بەڵکو ئامێرێکی پێرفێکتە بۆ دۆزینەوەی هەموو خراپەکارییەکان لەبەرەی دژدا. نووسەری ئەو ئەدەبە وەکو جەنگاوەرێکی رێگای

راستی خۆی دەرخستووە، بۆیە لەگەڵ دەرکەوتنی ئەو شێوازە نووسینە، رەخنە دەستی لەهەموو شەڕ و ئازاردانێکی تێکست هەڵگرتووە. دیارە تۆ دەزانی مەبەستم ئەو شەڕەجنێوە نییە، کە هەتا ئێستاش لای ئێمە وەکو رەخنە سەیری کراوە. دەتوانین بڵێین لەدوای راپەڕینەوە جۆرێك رێککەوتنی نهێنی لەنێوان ئەو ئەدەبە و رەخنەدا هاتۆتە گۆڕێ، بەوەی شەڕ بەیەکتر نەفرۆشن. بەردەوام هەر یەکەیان ئەویدیکەیان زیندوو دەکاتەوە، بۆیە ستایلی ئەو نووسەرە هیچ گۆڕانێکی بەسەردا نایەت. ئەوەی دەگۆڕێت، چۆنایەتی نییە، بەڵکو چەندایەتییە. بەکارهێنانەوەی بەکارهێنراوە. بۆیە ئەنفالیش وەکو زۆر رووداوی دیکەی مێژوویی نابێتە ئەدەب و هەر بەبەرچاومانەوە دەمێنێتەوە. بەمانایەکی دیکە ئەو ئەدەبە نەك هەر نەیتوانیوە ئەو تراژیدیایەمان لەبیر بباتەوە، بەوەی کۆمەڵێ مانای دیکەی جوانکاری و هونەریی پێببەخشێت، جیاواز لەو مانایانەی واقیع پێی بەخشیوە، بەڵکو نووسەرانی ئەو ئەدەبە هەمان مانا زانراوەکانی واقیع بەکاردەهێننەوە و لەبۆنە نیشتیمانییەکانیشدا داوا دەکەن شەرممان بشکێت و زۆر لەوەش روونتر و زیاتر ئاوڕ لەئەنفال بدەینەوە. من دەکرێت لێرەدا هەمان ئەو گوتەیە بڵێمەوە، کە پێشتر بە(سایتی دەنگەکان)م گوتووە، ئەویش ئەوەیە، کە "ئەوەی ناهێڵێت ئەنفال و هەر رووداوێکی دیکەی مێژوویی بسوێتەوە، ئەو وتار و لێکۆڵینەوانەن، کە لەگۆڤار و رۆژنامەکاندا بڵاودەکرێنەوە و باس لەگەورەیی ئەو تێکستانە دەکەن".

ڕەخنەی حەفتاکان و هەشتاکان بەو هەموو سادەیی و ساکارییەی خۆیانەوە جۆرێك ناتەباییان لەگەڵ تێکستدا دەردەخست، بەڵام لەنەوەدەکانەوە ئەو دوانە پەیمانی ئاشتییان مۆر کردووە و سەرپێچی لەبەندەکانی ئەو پەیمانەش ناکەن. هاوکات بیرمان نەچێت ئەو ئەدەبەی حەفتاکان و هەشتاکانیش جۆرێك دژایەتییان لەگەڵ واقیعی خۆیاندا دەهێنایە گۆڕێ. لەپرسیارێکی (ئیدریس عەلی) لەگۆڤاری "ئاییندە"دا لەوە دواوم. (دووربین)ی (محەمەد فەریق حەسەن) نموونەیەکی زۆر دیاری ئەدەبی ئەو سەردەمەیە، کە مامەڵەیەکی هونەرییانە و ئیستاتیکییانەی بێوێنەی لەگەڵ واقیعدا کردووە. هەر لەبەر ئەوەشە لەگەڵ بەسەرچوونی واقیعی واقیعەکەشدا، بەڵام واقیعی چیرۆکەکە هێشتا هەر ماوە، چونکە چیرۆکنووس واقیعێکی جیاوازتر و گەورەتری لەواقیعی واقیع خولقاندووە. دەتوانین بڵێین ئەدەبی ئێمە لەنەوەدەکانەوە بە(محەمەد فەریق حەسەن) خۆشیەوە دژایەتیی لەگەڵ واقیعدا دروستنەکردووە و رەخنەش لەگەڵ هیچیان. ناڵێم هیچ تێکستێکی جیاوازمان نییە، بەڵام ئەوەیان باڵادەستە. ئەو ستایلە لەئەدەبی ئەنفال بەگشتی و لەچیرۆك و رۆمانەکانیدا بەتایبەتی زۆر زەق دەردەکەوێت. نووسەر و نارەتەر، کە خۆیان دوو دەنگی سەربەخۆن و هەمیشەش بەسەربەخۆیی کار دەکەن، کەچی لای ئێمە هەردووکیان دەبنە یەك دەنگ و لایەنگری بێچەندوچوونی کارەکتەری سەرەکیی و هەموو ئەو کارەکتەرانەی دیکەشن، کە دەکەونە بەرەی کارەکتەری سەرەکییەوە. ئەنجام هەر سێ دەنگە جیاواز و سەربەخۆکە دەبنە یەك. لێرەوەیە خەیاڵ بەتەواوی دەکەوێتە ژێر دەستەڵاتی واقیعەوە. هەر ئەمە ئاسانکارییەکی گەورە بۆ نووسەر فەراهەم دەکات، بەوەی واقیع لەرێگای زمانی خۆیەوە زۆر ئۆتۆماتیکییانە هەموو رووداوە زانراوەکانی خۆی بەنووسەر دەبەخشێت و گێڕانەوەکەشی بۆ مسۆگەر دەکات. ئەو کارەکتەرە لەبەرانبەر دەستەڵاتەکانی باوکی ماڵ و باوکی قوتابخانە و باوکەکانی دیکەدا زۆر بیگوناە نیشاندەدرێت و لەنزمترین ئاستی زماندا خەمەکانی خۆیمان بۆ هەڵدەڕێژێت. بیۆگرافیای ئەو کارەکتەرە هەمان مێژووی نەتەوەکەیەتی، کە تەنها چەوساوەتەوە و دوورە لەهەموو خراپەکارییەك. هیچ یەکێ لەو گوناهانە ناکەونە ئەستۆی خۆیەوە. بەمانایەکی دیکە نووسەر لەرێگای زمانەوە کارەکتەر لەناو خەیاڵدا ناخولقێنێت، بەڵکو سووك و ئاسان لەناو مێژووی زارەکییدا دەیگوازێتەوە. لێرەوەیە ئەو کارەکتەرە هەر لەسەرەتاوە مەحکومە بەوەی ملکەچی واقیعێکی دیاریکراو بێت، کە پێشتر لەسەرچاوەکانی راگەیاندنەوە ئێمە چارەنووسەکەیمان بۆ ئاشکرا بووە. بۆ نموونە ئێمە هەرکە لەچەند لاپەڕەی یەکەمدا فڕۆکەکان دەبینین، دەزانین ئەوانە گازی کیمیاوی دەرشێنن. ئەو زیلە سەربازییانە خەڵکی بێتاوانیان تێدەکرێن و بەرەو شوێنێکی نادیار دەبردرێن. هەموو کەرەسەکانی ئەو نووسەرە کاریان پێدەکات، ئاشکران و هەموو جووڵەیەکیشیان لەژێر رکێفی مێژوویەکی زانراو دایە. ئەوەی نەیهێشتووە ئەو ئەدەبە وەکو ئەدەبی شاخ و ئەدەبی سەردەمی شۆڕشی چەکداری لەناو ئایدۆلۆژیادا بخوێندرێتەوە، ئەوەیە، کە نووسەرانی ئەو ئەدەبە زۆر دیماگۆژییانە بۆ گۆڤار و تیڤیەکان دەدوێن. بەهەندێك زاراوەی قەبە قەبەی وەکو باوکسالاری و سیکۆلاریزم و نامووسپەرستی و شتی دیکە چاوبەستمان دەکەن.

نووسەری ئێمە کاتێك دێت لەناو ئەدەبی زارەکییەوە باس لەئەنفال دەکات، ئەوا خەیاڵی ئەو نووسەرە پێش ئەوەی بکەوێتە کار، دیاریکراوە. ئاڕاستەکانی نیشانکراون. لێرەشدا بۆ خوێندنەوەی ئەو ئەدەبە پرینسیپەکانی واقیع کراونەتە مەحەك. هەتا ئەو ئەدەبە زیاتر واقیعی بەرجەستە کردبێتەوە، ئەوەندە لای ئەو خوێندنەوەیە بایەخی پەیدا کردووە و زیاتر پەسەند کراوە. بەهەمان ئەندازەش گومان لەسەر پیرۆزیی ئەو تێکستانە کەمتر و کەمتر بوونەتەوە. بمانەوێت و نەمانەوێت ئەو ئەدەبە بەحوکمی ئەوەی یادەوەریی کۆی ئێمەی بەرجەستە کردووە، خاوەنی خوێنەری خۆیەتی و لەبازاڕی چاپەمەنییش رەواجی هەیە. هەر ئەو رەواجەش، کە دوور و نزیك پەیوەندیی بەقووڵیی ئەو ئەدەبەوە نییە، جۆرێك دەستەڵاتی بەرهەمهێناوە. بەکورتی ئەو ئەدەبە نەك زیاترین هەوڵی داوە پیرۆزیی بەرهەمبهێنێت، بەڵکو دواجار هەر خۆی ویستوویەتی ببێتە پیرۆز بەرانبەر بەگڵاو. ئەو ئەدەبە هەرچەند هەوڵی دابێت فریومان بدات، بەوەی گوایە سەربەخۆ لەئایدۆلۆژیا هەڵدەسووڕێت، بەڵام لەوەدا لەگەڵ ئایدۆلۆژیا تێکدەکاتەوە، کاتێك ئەویش وەکو ئایدۆلۆژیا بەرەو (ڕای گشتی) ئاڕاستە دەکرێت. ئەوەی ئێمە بەناوی رەخنە لەدوای راپەڕینەوە خوێندوومانەتەوە و بەزمانێکی سادە و رەوان بەشان و باڵای ئەو نوسەرەیاندا هەڵداوە، بەشی هەر زۆریان (ڕای گشتی)ین. ئەگەر گوتاری ئەنفال پیرۆزیی خۆی لەناو ئاین و مێژووی ئایندا بەدەستهێنابێت، ئەوا ئەو ئەدەبە بەشێوەیەکی دیکە پیرۆزیی خۆی لەناو ئەو (ڕای گشتی)یەدا بەدەستهێناوە. ئەو گوتارە ناڕاستەوخۆ پێمان دەڵێت هەڵوەشاندنەوەم، سەرکوتکردنی دەنگی نەتەوەیەکی برینداری ئەنفالکراوە. وەك هاوکات پێمان بڵێت مانەوە و پیرۆزراگرتنم، ئەرکێکی نەتەوەیی و نیشتیمانییە. لێرەوەیە ئێمە رووبەڕووی هێزێکی دیکەی پیرۆزیی دەبینەوە. وەکو (پیر بۆردیۆ) باوەڕی وایە (ڕای گشتی) لەلایەن ئایدۆلۆژیاوە بەمەبەستی بەدەستهێنانی رەوایەتی پشتی پێدەبەسترێت. ئەو ئەدەبە زیاتر لەسەر ئاستی میللییدا خوێندراوەتەوە. لەگەڵ ئەوەشدا ئەو خوێندنەوەیە بەمەبەستی فریودان پەنای بۆ بەکارهێنانەوەی چەمکە رەخنەییەکان بردووە، بەڵام بەهیچ شێوەیەك نەیتوانیوە ئەو بەرگە میللییەی خۆی بشارێتەوە، چونکە لەلایەك بەسادەیی کاری کردووە و لەلایەکی دیکە هەر لەسەرەتاوە تەبایی خۆی لەگەڵ

ئەو تێکستەدا نیشان داوە. پێش هەموو ئەوانەش ئەو تێکستەی مەبەستی بووە ئیشی لەسەر بکات، هەڵگری هیچ نهێنییەك نییە و ناتوانێت هیچ کۆنتاکتێك لەگەڵ رەخنەدا بکات. ئەو خوێندنەوانە رۆڵی کۆمەڵێك پاسەوان دەبینن لەدەوری ئەو تێکستانەدا. هەتا ژمارەی ئەو پاسەوانانە زۆرتر بن، دەستەڵاتی ئەو تێکستانە گەورەتر دەبن و لەئاستی رەخنەی جدییدا زیاتر بەرگریی لەمانەوەی خۆیان دەکەن. هەر رەخنەیەك لەو تێکستانە، مانای بەگژداچوونەوەی (ڕای گشتی)یە و خۆی لەتەنیایی و لەبەرەی کەمایەتییدا دەبینێتەوە. لێرەوەیە بەشێوەیەك لەشێوەکان ئەدەب لای ئێمە لەجیاتی تواناکانی خۆی لەئاستەکانی هونەر و ئیستاتیکادا وەربگرێت، لەهێزە کۆمەڵایەتییەکانی وەردەگرێت. بۆیە نووسینی ئێمە ئەوەندەی ئاوەڵناو بەرهەمدەهێنێت، چارەکی ئەوە رۆشنبیریی بەرهەم ناهێنیت. ئەو ئاوەڵناوانەش دەبنە سەرمایەیەکی رەمزی و خاوەنەکانیان لەهەموو رەخنەیەك بەدوور دەگرن. ئاسان نییە بەنووسەرێکی بەناوبانگ بڵێی رۆمانەکەی، یان شیعرەکەی لاوازە. یان بڵێی ئەو نووسەرە بەناوبانگە هیچ لەچەمکی ئەنفال تێنەگەیشتووە، مادام ئەو رۆمانەی یان شیعرەکەی ژمارەیەکی زۆر نووسەر لەبارەیانەوە نووسیوە. ئەو دەستەڵاتە بەردەوام کۆمەڵێك تێکستی داهێنەرانە سەرکوت دەکات تەنها لەبەرئەوەی بەو ئاراستەیەی واقیع کاریان نەکردووە. کاتێك ژمارەی خوێندنەوەکان دەکرێنە مەحەك بۆ گەورەیی و بچووکیی تێکستەکان، تەنها هەندێك ئاوەڵناوی وەکو "نووسەری گەورە" و "رووناکبیری بەتوانا" و "داهێنەری بەناوبانگ" و شتی دیکەی لەو بابەتە بەدەستەوە دێن، بەڵام هەر ئەو پیاوە مەزنانە ناتوانن بەقەدەر خوێنەرێکی زۆر ئاسایی فیکر بەرهەمبهێنن. بۆ نموونە نووسەرمان هەیە هەموو ئەدەبەکەی خۆی لەسەر ئەنفال و رووداوە زەقەکانی دیکەی مێژوو دامەزراندووە، کەچی کاتێك دەم دەکاتەوە، دەبینی ئەو هەر لەبنەڕەتەوە نەیزانیوە ئەنفال چییە و مێژوو چییە. تا ئێستاش ئەو نووسەرە وایزانیوە ئەدەبی ئەنفال ئەوەیە، کە وشەی ئەنفالی تێدا بەکار هاتووە، بۆیە کۆمەڵێك ناوت بۆ ریز دەکات و پێت دەڵێت ئەوانەن نووسەرانی ئەنفال.

ڕێبین هەردی

هیچ کارەساتێك گرنگی پێنادرێت گەر ئەو نەتەوەیەی کە کارەساتەکەی بەسەردا هاتووە خۆی گرنگی پێنەدات. ئێمە دەبێ بەر لەهەرکەس لەخۆمان بپرسین ئایا لەبەرامبەر ئەنفالدا بێدەنگ نەبووین؟ ئایا هەستمان بەقوڵایی ئەو کارەساتە کردووە؟ بەرلەوەی بەرۆکی خەڵکی دی و لایەنی دی بگرین، نابێت لەخۆمان بپرسین ئەی ئێمە چیمان بۆ ئەنفال کردووە؟

ڕێبین هەردی

پرسیار: ئەگەر بهاتایە ئەنفال لەوڵاتێکی ئیسلامیدا ڕوویندەدایەو هەروەها مانایەکی ئیسلامیشی پێنەدرایە، پێتانوابوو ئەنفال بتوانرایە نوقمی بێدەنگییەکی وابکرێت، هەم لەلایان وڵاتانی دراوسێوە تا دەگاتە هەموو وڵاتە ئیسلامییەکانی دنیا، ئەوسا وڵاتانی ئەوروپاش؟

ڕێبین هەردی: گەلێك کارەسات لەناو کۆمەڵگا ئیسلامیەکاندا ڕویداوەو لەگەڵ ئەوەشدا توانراوە ڕەهەندێکی جیهانیی پێبدرێت. هەر لەم مێژووەی ئێستادا قڕکردنی ئەرمەنەکان لەلایەن عوسمانییەکانەوە گرنگییەکی جیهانی وەرگرتووە. ئەوەی لەدارفۆردا ڕوودەدات بووە بەشتێکی جیهانیی و بەردەوام بەشێکی گرنگی سەردێڕی هەواڵەکانی داگیرکردووە.

تاوانکردن بەناوی دینەوە شتێکی تازە نییەو هیچکاتێکیش ئەم ناوە نەیتوانیووە سەرپۆشێك بۆ تاوانەکە دروستبکات. تاوانەکە چ پەیوەندییەکی بەدینەوە نییە تا ڕێگربێت لەناساندنی وەك تاوانێك. ئەم قسەیە لەکاتێکدا ڕاست دەبوو کە خەڵکی بڕوایان بەوەکردبێت چ لەشکری بەعس لەشکرێکی دینییەو چ کوردەکانیش کافرن. وەلحاڵ جگە لەشۆفێنستە عەرەبەکان کەسێك نییە گومان لەموسڵمانبوونی کورد بکات تا ئەوەی قبوڵبێت کە ئەنفال هێرشێکی دینییەو دەبێت پشتگیری لێبکرێت.

زیاد لەهۆیەك هەیە وایکردووە ئەنفال چ لەکاتی ڕوودانی و چ دوای ڕوودانیشی ئەو کاردانەوەیە دروستنەکات کە لەئاستی قەبارەی کارەساتەکەدا بێت: ئەوەمان لەیادبێت ئەنفال لەکاتێکدا ڕوویدا کە بەعس لەهەرە بەهێزترین کاتەکانی خۆیدا بوو. بەعس وڵاتێکی وا شاراوەو دوور لەڕاگەیاندن و هەواڵی دروستکردبوو، کەتەنانەت شارەکانی عێراقیش هەواڵی شارێکی دیيان نەدەزانی. عێراق بۆ زۆر کەس وڵاتێکی داخراو و نەزانراو و نەناسراو بوو. ئەو سەردەمە هێشتا ئەم لێشاوی گۆڕانە خێرایەی لەتەکنەلۆژیای پەیوەندیدا ڕویدابوو، ئەم ناوچەیەی نەگرتبۆوە. نەتۆڕەکانی ئەنتەرنێت و نەکەناڵە ئاسمانییەکان بەو شێوەیە بڵاونەبووبوونەوە. وێنەی ئەنفال نەگیراو لەدۆخێکدا ڕوویدا کە ناوچەکە ئەم تەوژمی فرەیی ئامێرەکانی پەیوەندی بەخۆیەوە نەبینی بوو. لەیادمان بێت تەنانەت لەعێراقی بەعسدا ئامێری تایپ بەیەکێك لەشتە قەدەغەکان دەزانراو لەهەرماڵێکدا ئەم ئامێرە بگیرایە، ماڵەکە تووشی زیندانیی و ئەشکەنجەی جۆراوجۆر دەبوون. بەعس سیاسەتێکی ڕاگەیاندنی پەیڕەو دەکرد کە جگە لەدەنگی خۆی و هەواڵەکانی خۆی، ڕێگەی بەدزەکردنی هەواڵێکی ڕاستەقینەی وڵات نەدەدا. بەگشتیی دەمەوێت بڵێم ڕاستی بەهۆی سیاسەتی داخراوی بەعسەوە بۆجیهانی دەرەوە نەزانراو بوو. تەنانەت ڕۆشنبیرێکی وەك ئیدوارد سەعید سەرەتا کۆی ئەو قسانەی لەسەر تاوانەکانی بەعس دەکرا بەناڕاست دەزانی و تەنها پاش ڕووخانی ڕژێم و دەرکەوتنی گۆڕە بەکۆمەڵەکان دانی بەوەدا نا کە لەمبارەیەوە هەڵەی کردووەو ئەو ڕاستیانەی نەزانیوە.

ئەمە جگە لەوەی بەعس لەکاتێکدا تاوانی ئەنفالی ئەنجامدا کە زووربەی وڵاتە ڕۆژئاواییەکان و تەنانەت دەوڵەتە ئیسلامیەکان، ئێران و ڕاگرتنی ئەو تەوژمە شۆڕشگێڕانەیەی لەشۆڕشی ئێرانەوە دەیویست پەل بۆ دەوربەری بهاوێژێت، بەمەترسی یەکەم دەزانی و بەعسیشیان وەك بەربەستێك لەبەردەم ئەم تەوژمەدا تەماشا دەکرد. ئەم هەلومەرجە سیاسییە وایکردبوو زووربەی دەوڵەتەکانی ناوچەکەو ڕۆژئاوا گوێیان لەو ڕاگەیاندنانە نەبێت کە بزووتنەوە نەیارەکانی بەعس لەملاولا پەخشیاندەکرد.

بەڵام پاش ڕووخانی ڕژێم و ئاشکرابوونی تاوانەکانی، ئەم هاوکێشەیە گۆڕا. هەر ئەوەندە بەسە بڵێین کێ دادگایی تاونبارانی ئەنفالی کردو توندترین سزای بەسەردا دان؟ دادگای عێراقی بەدادوەرە عەرەب و داواکاری گشتیی عەرەبە موسڵمانەکانی عێراقەوە نەبوو کە حوکمی لەسێدارەدانی بۆ تاوانبارانی ئەنفال دەرکرد؟ کەوابوو ئەو قسەیە بەوردبین نابینم کە بێدەنگی لەئەنفال و ئەو گرنگیپێنەدانە، هۆکاری دینی لەپشتەوە بێت.

تەماشاکە ! هیچ کارەساتێك گرنگی پێنادرێت گەر ئەو نەتەوەیەی کە کارەساتەکەی بەسەردا هاتووە خۆی گرنگی پێنـەدات. ئێمـە دەبـیّ بـەر لەهەرکـەس لەخۆمان بپرسین ئایا لەبەرامبەر ئەنفالدا بێدەنگ نەبووین؟ ئایا هەسـتمان بـەقوڵایی ئـەو کارەسـاتە کـردووە ؟ بەرلـەوەی بـەرۆکی خـەڵکی دی و لایـەنی دی بگرین، نابێت لەخۆمان بپرسین ئەی ئێمە چیمان بۆ ئەنفال کردووە ؟ ئایا ئەرکی کێیە ئەنفال بکاتە بەشێك لـەیادەوەری جیهـانیی..کـورد خـۆی یـان گـەلانی دی؟ ئایا بەڕاست ئەنفال بەشێك لەیادەوەری ئێمـەی دروسـتکردووە ؟ دوو دەیـە بەسـەر ئەنفالـدا دەڕوات و تائێسـتاش ئێمـە سـەرژمێرییەکی کوژراوەکانمـان لانییە. لەدوای کەوتنی سەدامیشەوە هەوڵێکی ئەوتۆمان بۆ دۆزینەوەی گۆڕە بەکۆمەڵەکانیان نەداوە..بگرە لەدادگای ئەنفالدا کە بۆ یەکەمجارە قوربانییەکان قسە دەکەن، هەوڵێکمان بۆ تۆمارکردنی ئەو ئازارو ئەشکەنجانە نەداوە کە قوربانییەکانی ئەنفال بەزمانی خۆیان دەیانگێڕایەوە.

پرسیار: ئەو هۆکارانە چین کـە ئـەنفال لەهۆشـیارییەکی سیاسـیی سـادەوە کـە تـەنها لەیادکردنـەوەی سـەرپێیانەی سـاڵانەدا قەتیسـبووە دەگوازێتـەوە بۆهۆشیارییەکی کەلتووریی، لەو بێدەنگییەی کە خاوەنی قسەنییە دەگوازێتەوە بۆ بیرکردنەوەیەك بەدەنگی بەرز؟

هەروەها ئەم بێدەنگییە چەند پەیوەندی بەکورد خۆیەوە هەیە، هەم لەئاستی بەرپرسیارییەتی کۆمەڵگای کـوردی بـۆ ئـەنفال و هـەم لەئاسـتی دەسـەڵاتی کوردی خۆیدا؟

ڕێبین هەردی: لـەو کەسـانەم بـڕوام بـەوە نییـە هـۆی بێـدەنگبوون لەئـەنفال دەگەڕێتـەوە بۆئـەوەی کوردەکـان خۆیـان بەشـێوەی جیـاواز بەشـدارییان لەپرۆسەی ئەنفالدا کردووە. هەمیشەو هەموو کات و لەهەموو کۆمەڵگایەکدا کەسانێك هەن کە هاوکاری تاوانی ڕژێمە سیاسییەکانیان کردووەو هەرگیزیش ئـەم بەشدارییە نەبۆتە هۆی ئەوەی خەڵکی لەو تاوانانە بێدەنگ بێـت. بگـرە پێموایـە ئـەمجۆرە بەشـدارییەیە ڕووی دڕندانـەو ترسـناکی کارەسـاتەکە دەردەخـات. ترسناکترین کارەسـاتەکان ئـەو کارەسـاتانەن کـە ڕژێمـە دیکتـاتۆرو دڵڕەقـەکان خـەڵکی ناچـاردەکەن دژی خۆیـان جـەنگ بکـەن. کارەسـات ئەوکاتـە قـوڵتر دەردەکەوێت کە ڕژێمەکان هێندە توقێنەرو ترسناکن کە خەڵك ناچاردەکەن کەسوکارو هاوڕێ و هاوڵاتیانی خۆیان بکوژن.

کەوابوو مەسەلەکە پەیوەندی بەم لایەنەوە نییە. دەبێت پرسیارەکە بەشـێوەیەکی دی بکـەین، کـە ئـەویش ئەوەیـە چ کاتێـك کارەسـاتێك وەك کارەسـات لەبەردەم کۆمەڵگایەکدا ئامادە دەبێت و بەشێکی گرنگ لەهوشیاری ئەخلاقیی و سیاسیی و کۆمەڵایەتی پێکدەهێنێت. لەچ کاتێکدا کارەسـاتێکی وەك ئـەنفال بەشداری لەدروستکردنی خەیاڵ و هوشیاری مرۆڤی ئێمەدا دەکات؟. سەرەتاترین وەڵام ئەوەیـە، هـیچ کاتێـك کارەسـاتێك وەك کارەسـات نابینرێـت گـەر ئـەو کارەساتە نەبوو بێت بەبەشێك لەڕابردوو. من چەندانجار لەشوێنێکی دیدا گوتوومە ئەوەی کارەساتێك دروستدەکات و دەیکاتە بەشێك لەزاکیرەی مرۆڤی ئێمە خودی ڕووداوەکە نییە، بەڵکو ئەو گێڕاناوانەیە کە لەڕووداوەکەوە پێماندەگات. بەسەرهاتی ئەوکەسانەیە کە لەکارەساتەکەدا ژیان و تـاڵی و ناخۆشـییەکانیان بینی. بەڵام ئەمەش هەموو شتێك نییە، بەڵکو لەگەڵ ئەمەشدا دەبێت ئارەزووی بیستنێك هەبێت کە لەگەڵ گێڕانەوەکاندا بژی و توانای بیستنی هەبێت. هیچ یەك لەمانەش ڕوونادات گەر خودی کارەساتەکە نەبووبێتە بەشێك لەڕابردوو. کارەساتێکیش نابێتە بەشێك لەڕابردوو گەر ئەو کۆمەڵگایـە دۆخـی کارەسـاتاوی بەجێنەهێشتبێت و لایەنیکەمی بەئارامیی و هێمنی نەژی.

لەدوای ڕاپەڕینەوە کۆمەڵگای ئێمە دۆخی کارەساتی بەجێنەهێشت. لەلایەك هێشتا سەدام حسێن و ڕژێمی بەعس لەسـەرکاربوون و هـەرجارەو هەڕەشـەی جۆراوجۆریان لەکوردستان دەکردو بەمەش خـەڵك هەمیشـە لـەدۆخێکی دڵەڕاوکێـدا دەژیـان، لەلایـەکی دیشـەوەو پـاش ماوەیـەك شـەڕی نـاوخۆ هەڵگیرسـا، بەهەموو ئەو برینە قوڵانەوە کە بەجێیهێشت. ئەم دۆخە وایکرد کوردستان و هاوڵاتیانی کوردستان هەرگیز ئەو دۆخی ئارامییە نەژین کە بتوانن ئاوڕ لـەڕابردوو بدەنەوەو بزانن چی تیا ڕوویداوە. مرۆڤ توانای ئاوڕدانەوەی لەڕابردوو نابێت، گەر لەئێسـتاو داهـاتووی دڵنیـا نـەبێت. دەمـەوێت بڵـێم تـەنها کاتێـك دەتـوانین هەست بەو میحنەت و کارەسات و تاوانانـە بکـەین کـە خـەڵکی لـەڕابردوودا تیـای ژیـاون کـە خۆمـان ئـەو دۆخـەمان بەجێهێشـتبێت. ژیـانێکی ئاسـودەو دوور لەدڵەڕاوکیّ بژین کە تیاییدا بەڕاستی هەست بەلەزەتی ژیـان بکـەین. بەبێهەسـتکردن بەلـەزەتی ژیـان، ئەسـتەمە لەمیحنـەتی ئـەو کەسـانە تێبگـەین کـە لێـی مەحرومکران. وەلحاڵ لەکوردستانی دوای ڕاپەڕیندا ئەم دۆخە ئارام و ئاسودەیە هێشتا بەدەست نەهاتووە.

بەدەربڕینێکی دی وەك لەشوێنێکی دیدا گوتوومە ئەنفال هێشتا ڕووداوێکە تێنەپەڕییوەو نەبۆتە بەشێك لەزاکیرەی کوردی. ئەم ڕووداوە گەرچی لەمێژوودا ڕوویداوە، بەڵام تاهەنووکەش لەهوشیاری مرۆڤی ئێمـەدا بەتـەواوی ڕووینـەداوە. هـەموو ئەمانـە وایکـردووە ئـەنفال پـتر لەهوشـیاری نوخبەیـەکی سیاسـیی و ڕۆشنبیریدا ئامادەی هەبێت و نەبووبێتە بەشێك لەخەیاڵ و هوشیاری مرۆڤی ئێمە.

ثرسيار: ئەو پێشنیازە تایبەتیانەی ئێوە چین، بۆ ئەوەی ئەنفال وەك کارەساتێکی سیاسیی مێژوویی لەیادوەری ئینسانی کوردا بەچەشنێك بمێنێتـەوە کە هەمیشە جێی ئاوڕدانەوەو قسەکردنبێت لەسەری لەلایەن ئەو نەوانەی کە لەدواڕۆژی کۆمەڵگەی ئێمەدان؟

رَيبين هةردي: گرنگترین شت ئەوەیە جاریّ هەموو ئەم شتانە لەبیربکەین. کردنی ئـەنفال بەبەشـێك لـەیادەوری پێویسـتی بەسیاسـەتێکی جیـاواز لـەو سیاسـەتی ڕاگەیاندنـە هەیـە کـە هێـزە سیاسـییەکانی کوردسـتان پەیڕەویدەکـەن. کێشـەکە پەیوەنـدی بەیادکردنـەوەی سـاڵانەو ئاهـەنگی پرسـەو نمایشـی دیکۆمێنتەکانی کارەسـاتەکەوە نییـە وەك ڕاگەیانـدنی ڕەسمیـی تێیگەیشـتووە. دواشـت پێویسـتمان پێبێـت ئـەو ڕۆحـی پرسـەیەیە کـە لەسـاڵیادی ئەنفالـدا ڕاگەیاندنی فەرمیی داگیردەکات. بەڵکو کارێکی ستراتیژیترو زیندوترمان پێویستە تا ئەو ڕۆحی هاودەردییە زیندووبکەینەوە کە رابردوو بەئێسـتاو داهـاتووەوە گرێدەدات.

ئەو دۆخە سیاسییە پڕکارەساتەی کوردستان لەناوەڕاستی سەدەی ڕابردووەوە لەناویدا دەژی، تەنها کارەساتی سیاسیی نەبوون و تێپـەڕین، بـەڵکو ئـەو هەورازو نشێوانە کاریگەری سایکۆلۆجی جیاوازی بەجێهێشتووە کە بۆتە هۆی وێرانبوونی ژیانی ڕۆحـی مرۆڤـی ئێمـە. کۆمەڵگایـەك ژیـانی بـەردەوام پـڕ بـووە

لەچیرۆکی جەنگ و خیانەت و ناپاکی و کوشتنی بەکۆمەڵ، ئەستەمە بتوانێت بەبێ کۆمەڵێك کێشەی سایکۆلۆجی لەم ئەزموونە تاڵە بێتەدەرێ. لەهەمووی ترسناکتر لەدەستدانی توانای هاودەردییە. کاتێك مرۆڤەکان خۆیان هەست بەمەترسی لەسەر ژیان و داهاتووی خۆیان بکەن، ئەستەمە بتوانن هەست بەهاودەردیی لەگەڵ کەسانی دیدا بکەن.

ئەمە جگە لەوەی ئەم مێژووە سیاسییە پڕبوو لەناکۆکی ناوخۆیی کە چەندانجار هێزە سیاسییە جیاوازەکانی بەرەو شەڕی ناوخۆ بەهەموو پێشهاتە کارەساتئامێزەکانییەوە راکێشا. کە شەڕی ناوخۆش هات هێزەکان بۆ دژایەتی یەك هەموو سنورەکان ڕێگەپێدراو و چاوەڕوانکراویان تێپەڕاندو گەیشتنە ئاستێك لەدژایەتی کە هیچ بەهایەکی نەتەوەیی و نیشتیمانی تیا رەچاو نەکرا. ئەم دژایەتییە لەئاستی سیاسییەو دابەزیە ناو خانە کۆمەڵایەتییەکان و خەڵکی کوردستانی بەجۆرێکی کوشەندە لەناوەوە پارچە چارچە کرد. هەستی ئینتیما بۆ نەتەوە لەبەردەم هەستی ئینتیما بۆ حزبە سیاسییەکاندا پاشەکشێی کردو هەموو ئەمانەش یەکپارچەیی کۆمەڵگای ئێمەی خستۆتە مەترسییەکی راستەقینەوە. ئەزموونی شەڕی ناوخۆ راستییەکی تاڵی بۆ سەلماندین: کۆمەڵگای ئێمە زۆر دڵڕەقترە لەڕووبەروبوونەوەی نەیاری ناوخۆدا پتر لەڕووبەروبوونەوە لەگەڵ دوژمندا.

هەموو ئەم هەلومەرجە کۆمەڵگایەکی ناتەباو ناڕێك و دوور لەیەکی دروستکردووە کە لایەنیکەمی پەیوەندی لەنێوانیدا نییە. کۆمەڵگایەکیش هەنووکەی پڕ بێت لەم هەموو دابڕان و رق و دوورییە، ئەستەمە توانای هەستکردن بەکارەساتێکی رابردوو کۆی بکاتەوە. کەوابوو بەر لەهەر شتێك پێویستمان بەبنیاتنانەوەی ئەم مرۆڤە هەیە. پێویستمان بەکۆتایهێنان بەم دابەشبوون و دژایەتی و پارچە پارچە بوونە هەیە کە لایەنیکەمی هاودەردی لەنێوان بەشەکانیدا نییە. کارێك کە دەبێت بیکەین پەیوەندی بەبنیاتنانی ئێستاوە هەیە لەسەر نەخشەیەکی تەواو جیاواز لەو نەخشەیەی ململانێی سیاسیی و جەنگ و کوشتار دروستیکردووە. پێویستمان بەگێڕانەوەی متمانەی مرۆڤی ئێمە هەیە بۆ ژیان و داهاتوو.. پێویستمان بەدروستکردنی ژیانێکی ئارام و هێمن و تەبایە کە کەس تیاییدا ئارەزووی مردنی ئەویدی نەکات کە لەوناچێت یان هەڵبژاردنێکی دی هەیە. هیچ یەك لەم شتانەش روونادەن گەر کۆتایی بەم سیستمە حیزبۆکراتییە نەیەت کە کۆمەڵگای ئێمەی وەك کۆمەڵێك دوژمنی سیاسیی لەبەرامبەر یەکدا داناوە.

گەر دەمانەوێت ئەنفال بەشێك بێت لەخەیاڵی مرۆڤی ئێمە پێویستە هەلومەرجێکی سیاسیی و کۆمەڵایەتی بخولقێنرێت کە لایەنیکەمی خوشنوودی و بەختەوەریی و دادپەروەری بەمرۆڤەکانی ببەخشێت. تا ژیانی رۆحی ئەم کۆمەڵگایە کە جەنگ و کشوتارو ناپاکیی وێرانیکردووە، رێك نەکەینەوە، ئەستەمە بتوانین داوای لێبکەین ئەنفال بەشێك لەزاکیرەی پێکبهێنێت. هەرچی جوانکردنی ئێستاو بەنرخکردنی ژیان و سەروەری بەختەوەری، نەك پرسەی ساڵانەو یادی سیاسییانە، ئەو ستراتیژەیە کە دەبێت پەیرەوبکرێت تاکو ئومێدمان بەڕۆژێك بێت کەبەڕاستی ئەنفال ئەم کۆمەڵگایە لەناوەوە دەجوڵێنێت.

پرسیار: ئایا ئەدەبی کوردی بەتەعریفە جیاوازەکانی ئێوەوە بۆ ئەدەب چەند بەرپرسیارە لەبەردەم بیرنەکردنەوە لەئەنفال؟

ڕێبین هەردی: کاتێك ئەنفال نەبووبێتە بەشێك لەیادەوری مرۆڤی ئێمە، چۆن دەتوانێت ببێت بەبەشێك لەئەدەب. ئەدەبی ئێمە هەرگیز لەکێشەو گرفتە ئاڵۆزەکانی کۆمەڵگای ئێمەوە دوور نەبووەو پەیوەندییەکی تەنگاوتەنگی بەو هەلومەرجە سیاسیی و کۆمەڵایەتییەوە هەبووە کە لەناویدا ژیاوە. سەردەمێك ئەدەب چەکی بەرگری خەڵکی کورد بوو لەزمان و شوناسی خۆی لەلایەك و سەکۆی هاندانی گیانی بەرگری بوو لەبەردەم دوژمناندا لەلایەکی دیەوە. لەدوای راپەڕینیشەوە کە وا چاوەڕواندەکرا ئەنفال بەشێکی گرنگ لەخەیاڵی هونەری ئەدەبی کوردی پێکبهێنێت و ئاوڕی لێبداتەوە، نووسەرانی ئێمە رووبەڕووی ململانێیەکی حیزبیی توند بوونەوە کە بەشەڕی ناوخۆ گەیشت. گەر بگەڕێیتەوە بۆ ئەوکاتە دەبینیت زووربەی کارە ئەدەبییەکانی ئەو ماوەیە بەشێوەیەك لەشێوەکان پەیوەندی بەشەڕی ناوخۆوە هەبووە. شێرکۆ بێکەس کە بەر لەراپەڕین دەربەندی پەپوولەی وەك پانۆرامای یەکگرتووی ئازارەکانی کورد نوسیبوو، لەدوای راپەڕین "خاچ و مارو رۆژژمێری شاعیرێکی نووسی" کە سەر لەبەری دادگایکردنی ئەو دژایەتی و کەرتبوونە ناوەکییە بوو کە کوردستانی خستبووە بەر گەورەترین مەترسی. تەنانەت ئەدەبی شێرزاد حەسەن کە تا بەر لەڕاپەڕین لەسەر تاکەکەس و حەزو ئارەزووەکانی کاریدەکردو بەمەش دەنگێکی تایبەتی بۆ خۆی دروستکردبوو، لەدوای راپەڕینەوە زۆرینەی چیرۆکەکانی بەشێوەیەك لەشێوەکان پەیوەندییان بەم ناکۆکی و دژایەتیانەوە هەبوو..حەسارو سەگەکانی باوکم، کەڵەکێوی و ئاسکە کچان بەشێوەیەك لەشێوەکان چیرۆکی ناتەبایی و نایەکانگیریی کۆمەڵگای کوردیان لەدوای راپەڕینەوە دەگێڕایەوە. بەختیار عەلی لەهەردوو رۆمانی ئێوارەی پەروانەو دواهەمین هەناری دنیا–دا ئەم ناکۆکیەی کردبووە شانۆی هەردوو رۆمانەکەی کە پاڵەوانەکانی دۆخێکی تراژیدی دەژیان و بەکارەساتیش کۆتاییان پێدەهات.

رەنگە هەنوکەو ئێستا کە دادگای سەدام حسێن و دارو دەستەکەی لەسەر رووداوەکانی ئەنفال تەواو بووە، ئێمە بۆ یەکەمجارە بتوانین گوێبیستی ئەو چیرۆك و بەسەرهاتانە بین کە بەشداربووانی کارەساتەکە دەیگێڕنەوە. ئێستا خەریکە بەڕاستی گوێمان لەبەسەرهاتەکانی ئەنفال دەبێت و لەهەقیقەتی کارەساتەکە تێدەگەین. پڕ ئاشکرایە لەدۆخێکدا کە هێشتا ئەنفالەکان خۆیان نەکەوتوونەتە قسەو هەموو بەسەرهاتەکانی خۆیان نەگێڕاوەتەوە، ناتوانین قسە لەکارەساتەکە خۆی بکەین، چ بگات بەوەی قسە لەکاردانەوەی لەسەر ئەدەب. بۆ ئەوەی ئەم راستییەش ببینین هەرئەوەندە بەسە بڵێین رووداوەکە لەسەر رۆژژمێری مێژووی دەگەڕێتەوە بۆ کۆتایی هەشتاکان، بەڵام دەرکەوتنی راستەقینەی لەئەدەبدا دەگەڕێتەوە بۆ 2004 و 2006 بەتایبەتی هەر دوو بەرهەمی گۆڕستانی چراکانی شێرکۆ بێکەس و شاری مۆسیقارە سپییەکانی بەختیار عەلی–دا. واتە پاش پتر لە15 ساڵ لەڕوودانی کارەساتەکە. بەدیاریکراویش دوای کۆتایهاتنی شەڕی ناوخۆو کەوتنی رژێمی بەعس. ئەمە ئەو راستییە دەسەلمێنێت کە پێشتر نووسیم: کۆمەڵگایەك بۆ ئەوەی بتوانێت لەسەر کارەساتێکی رابردووی خۆی قسە بکات، دەبێت لایەنیکەم دۆخێك بژی کە خۆی دووربێت لەڕووداوی گەورەو ترسناکەوە. راستت بوێت ئەدەب تاکە رزگارکەری راستەقینەی مرۆڤە لەبێپەروایی و بێهودەیی. ئەدەبە وامانلێدەکات مرۆڤانەترو قوڵتر لەژیان و کارەساتەکانی بگەین. ئێستا دەبێت بۆ وەڵامەکانی سەرەوەم ئەم خاڵە زیاد بکەم، ئەنفال هەرگیز ناتوانێت ببێت بەبەشێك لەزاکیرەو خەیاڵی ئێمە گەر نەبێتە ئەدەب. کاریگەری شاری مۆسیقارە سپییەکان و

گۆڕستانی چراکان دەیانجار لەکاریگەری ئەو دۆکیۆمێنت و ساڵیادانەی پرسە گرنگترە کە بۆ ئەنفال ساز دەکرێت. کارەساتەکان بۆئەوەی کاریگەری لەسەر هوشیاری مرۆڤ بەجێبێڵن پێویستیان بەئەدەب دەیانجار زیاتر لەزانستی مێژوو هەیە، چونکە مێژوو دەتوانێت تەنها ساڵی تاوانەکەو رووبەرەکەی و هۆکانی و دەرئەنجامە سیاسییەکانی بڵێت، بەڵام تەنها ئەوە ئەدەبە ئەم راستیە مێژووییانە دەکاتە خوێن و ئێسقان و لەتراژیدیای پاڵەوانەکانیدا پیشانیدەدات. مێژوو بێرۆحە گەر ئەدەب بەرگی مرۆڤی راستەقینەی لەبەرنەکات و بەرووداو و بەسەرهاتە جۆراوجۆرو وردەکارییەکانی ژیاندا نەیبات. ئەمەش خۆی جیاوزای گێڕانەوەی مێژوو و ئەدەبە. لەکاتێکدا مێژوو سەردێڕە گەورەو دیارەکانی بۆ گرنگە، ئەدەب وردەکارییەکان و نمایشکردنەوەی رووداوەکەی لەپێچ و پەناکانی ژیاندا بۆ گرنگە. هیچ کارەساتێك ناتوانێت ببێتە کارەساتێك کە بەشێکی گرنگ لەخەیاڵ و هەستیاریی مرۆڤەکان پێکدەهێنێت، گەر نەبێتە ئەدەب و هونەر.

بەڵام هەرگیز ئەدەب ناتوانێت بەشێك نەبێت لەژیان و بەشێوەیەك لەشێوەکان کاری تێنەکات. نووسەران ناتوانن هەمیشە ئاوڕ لەدواوە بدەنەوە گەر ئێستایان پڕ بێت لەسەدان ناشرینی و ناپاکی و نادادپەرەریی. ئەدەبی ئێمە گەر کەم قسەی لەئەنفال کردووە، لەبەرئەوەیە سەرقاڵی ئەو میحنەتانەیە کە نەوەکانی ئەنفال لەهەنووکەدا تیای دەژین. کەوابوو بۆ ئەدەبیش هەمان ئەو قسەیە راستە کە پێشتر لەبارەی هۆکاری فەرامۆشکردنی ئەنفالەوە گوتمان.

پرسیار: ئایا ئاستی ئەو ترسە شاراوەیەی لای ئینسانی کورد هەیە بەرامبەر کوردبوونی خۆی، ترسێکە خاوەنی هێزیکی رۆشنبیری وایە کە بتوانێت لەبری تۆڵە خۆی بکات بەهێزێك کە هەڵگری لێبووردن بێت. ئایا ئەم هێزە چەند دەسەڵاتی کوردیی لێی بەرپرسیارەو چەندیش کۆمەڵگەی کوردی و رۆشنبیرەکانی بەرپرسیارن لەپیشاندانی؟

وەڵام: بیرۆکەی تۆڵە لای هیچ مرۆڤێك پاشەکشێ ناکات، گەر کۆمەڵێك دەزگا نەبن کە وای لێبکەن پێویستی بەبیرۆکەی تۆڵە نەبێت. بیرۆکەی تۆڵە نائومێدبوون یان نەبوونی ئەو دەزگایانەیە کە دەتوانن لایەنیکەمی رێکخستن و دادپەروەری بسەپێنن. ناتوانین بەئامۆژگاری و بیرۆکەی پەروەردە پاشەکشێ بەلۆژیکی تۆڵە بکەین. ناتوانین ستەملێکراوێك بەئامۆژگاری و بانگهێشتکردنی بۆ لێبوردن رابکێشین، لەکاتێکدا ستەمکار بەئازادانە دەژی و هیچ پرسیارێکی لێناکرێت. کێشەکە پەیوەندی بەکاری رۆشنبیری و کەمتەرخەمی رۆشنبیرانەوە نییە، بەڵکو پەیوەندی بەنەبوونی ئەو دەزگا رەسمیانەوە هەیە کە ئەرکی جێبەجێکردنی دادپەروەرییان لەسەر شانە. مرۆڤ ناتوانێت بەگیانێکی مەسیحیانە واز لەمافەکانی بێنێت و بڵێت من دەتوانم لەتاوانبارەکەم ببورم. بیرۆکەی لێبووردن تەنها لەکاتی بەهێزیدا مانای هەیە. مرۆڤێکی بێهێزو بێدەسەڵات ناتوانێت ببورێت و ئەوی مافەکەی خواردووە بەئازادانە بژی. گەر دەزگاگەلێکیش نەبن بتوانن ئەم مافەی بۆ وەربگرن، ناتوانێت واز لەبیرۆکەی تۆڵە بێنێت. کەوابوو زاڵبوونی بیرۆکەی تۆڵە پەیوەندییەکی تەنگاو تەنگی بەنائومێدبوون و بڕوانەبوون بەو دەزگایانەوە هەیە کە بڕیارە جێگەی وەرگرتنەوەی ماف بن. تا بێهێزیی و بێدەسەڵاتی خەڵکی ئێمە بەردەوام بێت و دەزگاگەلێکی رەسمیش نەبن بەڕاستی جێگەی وەرگرتنەوەی ماف بن، بیرۆکەی تۆڵە بەشێوەی جیاواز بەردەوام دەبێت. هەستکردن بەبێهێزیی و بێدەسەڵاتی خەڵکی ئێمەش، هێزە سیاسییەکان بەرلەهەر کەسێکی دی لێی بەرپرسیارن. خەڵکی ئێمە هەرگیز هەست بەبوونی خۆی لەهیچ شتێکدا ناکات. ئەو لەبەردەم ماشێنی حیزبدا هەمیشە خۆی بەلاواز بینیووەو هەرگیز هەستینەکردووە، دەنگ و رای ئەو لەوڵاتدا گرنگ و جێی بایەخە. وڵات بەدەست لێپرسراوانێکەوەیە کە لەژیانی ئەوەوە رۆژ بەڕۆژ زیاتر دووردەکەونەوەو هەستناکەن چیدی بەشێکن لێیان. نەچوونی خەڵکی بۆ سندوقەکانی دەنگدان بەئاشکرا ئەم هەستی لاوازیی و بێدەسەڵاتییە دەردەخات. خەڵك ناچێت بۆ دەنگدان، چونکە بڕوای وایە دەنگی ئەو هیچ نییەو حسابی بۆ ناکرێت. شتەکان لەنێوان بەرپرسیاراندا بەشکراون و ئەم هیچی لەسەر نییە جگە لەڕازیبوون. کە هەست بەلاوازیی و بێدەسەڵاتیش گەورەبوو، هەمیشە بیرۆکەی تۆڵە ئامادە دەبێت.

بێدەسەڵات و لاواز کە لێبورد لەڕاستیدا نەبوراوە، بەڵکو ترساوە، کە دەسەڵاتدارو بەهێزیش نەبورا، واتە شتێکی ئەخلاقی لەدەستداوە. خەڵکی ئێمە بۆ ئەوەی توانای لێبووردنی هەبێت، دەبێت هەست بەبەهێزیی و دەسەڵاتداریتی بکات و خۆی بەخاوەنی خۆی بزانێت. ئەوسا دەتوانێت رۆحی مرۆڤانە لەخۆیدا زیندوو بکاتەوەو بەئاسودەییەوە لەزەتی لێبووردن تاقیبکاتەوە.

پرسیار: بۆ دەبێت هەمیشە چاوەڕوانییەکی گەورە لەئەدەب بکرێت بۆ گێڕانەوەی کارەساتە گەورەکانی مرۆڤایەتی؟ ئەم هۆی چاوەڕوانییە لەکوێوە هاتووەو چۆن لای مرۆڤ دروستبووە؟

ئەی گەر وایە بۆ ئێمە لەئەدەبی کوردیدا بەرهەمی داهێنەرانە هەر زۆر کەمدەبینین لەبەردەم کارەساتێکی گەورەی وەك ئەنفالدا؟

رێبین هەردی: پرسیارەکە پێچەوانە بکەینەوە. ئایا جگە لەئەدەب و هونەر هیچ شتێکی دی دەتوانێت گوزارشت لەئەنفال بکات؟ زۆرینەی کارەساتەکانی دنیا بەپلەی یەکەم لەڕێگەی ئەدەبەوە گوزارشتیان لێدەکرێت، نەك لەڕێگەی هیچ شتێکی دیەوە. دەشێت زانستی مێژوو زانینی وردمان لەسەر رووداوەکەو کاتی روودانی و بکەرەکانی و جوگرافیای کارەساتەکەی تیا روودا، پێشکەش بکات، بەڵام مومکین نییە ئەو ئازارو ئەشکەنجە فەردی و تایبەتیانە وێنا بکات کە کەسە تایبەتەکان لەناویدا ژیان. مومکین نییە ئەو رۆحە پڕ ئازارو ئەو گریان و هاوارو ئەشکەنجانە دەربخات کە بەشداربووانی کارەساتەکە هەستیان پێکرد. زانستی مێژوو پێماندەڵێت کیمیایی چۆن و لەکوێ و لەلایەن کێوە بەکارهێنراو چ کەسانێکی بەرکەوت، بەڵام تەنها ئەدەبە دەتوانێت، بۆ نموونە لەکەسایەتییەکی منداڵی وەك سەریاسی سێهەمداو هەموو دانیشتووانی خەستەخانەکەی ناو دواهەمین هەناری دونیادا، وێنای ئەو کارەساتە رۆحیە بکات کە بریندارانی کیمیایی تووشی دەبن. مێژووی پێماندەڵێت ئەنفال کەی و لەڕێگەی چ لەشکرێکەوە دەستپێکردو چەند دێ و گوندو ناوچەی وێرانکرد، بەڵام تەنها ئەوە ئەدەبە لەڕێگەی بۆ نموونە کەسایەتییەکی وەك جەلادەتی کۆترو دالیا سەراجەدینەوە، دەتوانن ئەو دۆخە کارەساتاوییە مەعنەوییەمان پیشانبدات کە مرۆڤەکان بەسەریاندا دێت. دەشێت مێژوو ژمارەی کوژراوەکانمان پێبڵێت، بەڵام تەنها ئەوە لەگۆڕستانی چراکاندایە ئەو ژمارەیە لەژمارەیەکی حسابی رووتەوە، دەبێت بەژمارەیەك رۆح و گیانمان دەهەژێنێت. بەمانایەکی دی مێژوو رووداوەکانمان لەدەفتەرو ئەرشیفێکدا بۆ تۆماردەکات، بەڵام تەنیا ئەوە

ئەدەبە ئەو رووداوە لەڕۆحماندا، نەك لەناو پەڕەو ئەرشیفدا، بۆ تۆماردەكات. واتە ئەوە ئەدەبە مێژوو لەپێدراوێكی بابەتییەوە دەكات بەپێدراوێكی رۆحی كە كار لەسەر پێكهاتنی ئاسۆی هوشیاریمان دەكات. ئەوە ئەدەبە رێگە نادات مێژوو ببێت بەمێژوویەك بۆخۆی و دەیكات بەمێژوویەك بۆ ئێمەو رۆحی ئێمە. بێ ئەدەب و هونەر مێژوو پێدراوێكی بێگیان و رۆحە كە وەك وانەی قوتابخانە دەشێت لەبەری بكەین، بەڵام بێئەوەی ببێت بەبەشێك لەهوشیاریی و پێكهاتن و كامڵبوونی رۆحی ئێمە. مێژوو بۆئەوەی ببێت بەبەشێك لەپێكهێنەری هوشیاری مرۆڤ، هەمیشە پێویستی بەئەدەبە، بۆئەوەی بتوانێت لەڕۆژژمێرە بابەتییەكانی خۆیەوە، ببێت بەڕۆژژمێرێك لەناو گیان و هوشیاریی مرۆڤدا. ئایا ئێستا دەتوانین بڵێین كزیی زاكیرەی مێژووی كورد، بەشێكی دەگەڕێتەوە بۆئەوەی ئەم مێژووە بەهەموو رووداوە ناخۆشەكانییەوە هاودەمی ئەدەب و هونەرێك نەبووە كە خەیاڵ و ئاسۆی هوشیاریمان پێكبهێنێت؟ نازانم! بەڵام دەزانم هیچ كارەسات و رووداوێكی مێژوویی بەبێ ئەدەب و هونەر ناتوانێت رۆح و عەقڵیەتی ئەو مرۆڤانە بگۆڕێت كە ئەو مێژووە ژیان یان دەژین.

نەزەند بەگیخانی

تا کورد خۆی ساخ نەکاتەوەو سەنگەری خۆی دیاری نەکات لەو هاوکێشـەیەی نێوان زاڵ و ژێردەسـتە، ئـەوە ناتوانێـت ببێتـە داکۆکیکـاری ئـەنفال و ئەنفال بەرزبکاتەوە بۆ ئاستیوتارێکی جیهانیی بۆ ماف و ئازادیی کوردو هەموو ئەوانەی بەرەورووی جینۆساید دەبنەوە.

دەبێت ئەنفال ببێتە بنچینەیەکی مۆرالی–یاسایی بۆ داواکاریی کورد بۆ قەرەبووکردنەوەو دابنیکردنی مافی قوربانییەکان، نەك تەنها بۆ پـارە بەخشـینەوەو زیادکردنی حەزی خەرجکردن و ئارەزووی بێسـنوری بـەفیڕۆدان و دروسـتکردنی دیـاردەی مشـەخۆری کـە خەریکـە لـەکوردسـتان پەرەدەسـێنێت، بـەڵکو بـۆ شەرعیەتدان بەمافی کورد لەئازادیی و سەربەخۆیی و دروستکردنی دەوڵەت.

نەزەند بەگیخانی

پرسـیار: ئەگـەر بهاتایـە ئـەنفال لـەوڵاتێکی ئیسـلامیدا روووینەدایـەو هـەروەها مانایـەکی ئیسلامیشـی پێنەدرایـە، پێتـانوابوو ئـەنفال بتوانرایـە نـوقمی بێدەنگییەکی وابکرێت هەم لەلایان وڵاتانی دراوسێوە تا دەگاتە هەموو وڵاتە ئیسلامییەکانی دنیا، ئەوسا وڵاتانی ئەوروپاش.

نەزەند بەگیخانی: ئەم مەسەلەیە بەقەد ئەوەی پەیوەنـدی بەئیسـلامەوە هەیـە، پەیوەستیشـە بەعەقڵیـەتی عـەرەب و دەسـەڵاتی وڵاتـانی عەرەبیـەوە. نەبوونی گوتارێکی هاوسۆزی عەرەبی بۆ کێشەی کوردو جینۆسایدی ئەنفال مانای نەبوونی عەقلی ئازادیی عەرەبی و ئیسلامی دەگەیـەنێت، شکسـتی ئـازادیی تـاکی عـەرەب و موسـڵمان رادەگەیـەنێت کـە سیاسـەتی بێـدەنگیی پیـادە دەکـات. بۆئـەوەی کارەسـاتێکی وەکـو ئـەنفال بناسـرێت و مـەوداکانی بـەجیهان بناسێنرێن، دەبێت لەبازنەی بێدەنگی بێتەدەرەوەو بخرێتە ناو گوتاری سیاسی و گوتـاری تایبـەت بەجینۆسـایدو مـافی مـرۆڤ، واتـە بەجیهانـدا بڵاوبکرێتـەوە. ئەمەش کەسانی بەئاگاو رۆشنبیر دەبێت پێی هەڵبستن. زۆر کەم لەڕۆشنبیرانی عەرەب گەیشتونەتە ئەو ئاسـتەی کـە بتـوانن گوتـارێکی سـەربەخۆو عـەقڵانی دابڕێـژن لـەدەرەوەی گوتـاری رەسمیـی عـەرەبی و پـەنماو بەهەسـتی ئـاییني و نەتـەوەیی. نـەبوونی پاشـخانێکی ئێپیسـتۆمۆلۆژیی لـەدەرەوەی ئـاین و وابەستەبوون بەناسیۆنالیزمی عەرەبیەوە رێگایان نـەداوە بەڕۆشـنبیری عـەرەب گوتـارێکی پابەنـد بەڕاسـتی و مـاف و ئـازادیی خـۆیی و کەسـانی چەوسـاوەو مـافخوراو دابڕێـژێت و سیاسـەتی بێـدەنگی بشـکێنێت. ئـەو وابەسـتەیە بەدەسـەڵات و ناسـیۆنالیزمی عەرەبیـەوەو مـاف و ئـازادیی لەڕوانگـەی مەسـەلەی فەلەستینەوە دەبینێت. هەر دەسەڵات و ئایدیۆلۆژیەك پشتگیری لەمەسەلەی فەلەستین بکات، ئەگەر فاشی و دیکتاتۆریش بێت، بۆ رۆشنبری عەرەب دەبێتـە شوێنی ئیلهام و هیواو بەرەوڕووبوونەوەی دەسەڵاتی 'ئیمپریالی'.

لەم بارودۆخەدا ئایدیۆلۆگە ناسیۆنالیستە عەرەبەکان چەشنی دەسەڵاتداران مێژوویـەك دەنووسـنەوە، گوتارێـك دادەڕێـژن کـە بێلایـەن نییـە، رووداوەکـان لەگۆشەنیگای سیاسیی و خۆیانەوە دەخوێننەوەو تۆماردەکەن بۆ شەرعیەتدان بەخۆیان و بەبەردەوامیی خۆیان و ئایدیۆلۆژیاکەیان، بەناسیۆنالیزمی عەرەبی 'خاوەن پەیامێکی نەمر– ذات رسالة خالدة'. تۆمارکردنی ئەنفال کە دەربڕی فیکـری تۆتالیتـاری بـەعس و ئایـدیۆلۆژیای نەتـەوەیی عەرەبییـە لەبەرژەوەنـدی دەسەڵات و ناسیۆنالیستە عەرەبەکان و ریسالە نەمرەکەیاندا نییە. بۆیە لەگوتاری رۆشـنبیرانی عـەرەب و گوتـاری رەسمـی دەسـەڵاتدارانی عـەرەب بێـدەنگی لێدەکرێت. تا رۆشنبیری عەرەب تەجاوزی ئەو دەسـەڵاتەو ئایـدیۆلۆژیای ناسـیۆنالیزمی عـەرەبی نـەکات و سیاسـەتی بێدەنگی نەشـکێنێت، ئـەوە نـاتوانێـت لەسەنگەری دەرەوەی ئایدیۆلۆژیاو دەسەڵات خۆی بەرجەستە بکات و بەرگری لەخەبات و مێژووی ژێردەستەو مافخوراوان بکات و راسـتییەکان و رووداوەکـان لەگۆشەنیگایەکی دیکەوە تۆمار بکات بەجۆرێك کە ببێتە بەرگری لەماف و ئازادیی مرۆڤ. رۆشنبیری عەرەب، هەروەکو کەنعان مەکییە دەڵێت: دوو هەڵوێسـتی هەیە: یان بێدەنگ دەبێت یان کە دێتە گۆ بەبیانووی ئایدیۆلۆژیەوە حاشا لەکارەساتەکە دەکات.

ئەنفال لەلایەن دەسەڵاتدارێکی عەرەبیەوە پلانی بـۆ دانـراوەو جێبـەجێکراوە کـە لەخـەیاڵی گشـتیی عـەرەبی وەکـو پاڵـەوانێك لەقەڵەمـدەدرێت کـە گوایـە توانیویەتی بەرەورووی رۆژئاوا بێتەوە، لەم روانگەیـەوە ئەگـەر دەسـەڵات و رۆشـنبیری عـەرەب دان بەئـەنفال دابنـێن ئـەوە خۆیـان بـەو شـێوەیەی کـە هـەن

دەسڕنەوە. لەناو عەرەب کەسانی وەکو کەنعان مەکییە پێویستن کە وەکو رۆشنبیرێکی جەسوری عەرەب توانیویەتی تەجاوزی عەقڵیەتی زاڵی عەرەبی و ئیسلامی بکات و لەکاتی خۆیدا هاتە گۆو حەقیقەتی رژێمی بەعسی لە چەند گوتارێکی بێلایەن خستەڕوو. بەڵام چەند کەنعان مەکییە لەناو عەرەبدا هەیە؟ تەنانەت رۆشنبیرێکی گەورەی وەکو ئێدوارد سەعیدیش کە زۆر نووسەری کورد دەیپەرستن ئامادە نەبوو رژێمی بەعس تاوانبار بکات و رەخنەی لەنووسینەکانی مەکیە دەگرت و تاوانباری دەکرد بەوەی کە 'بەکرێگیراو' بێت. رۆشنبیری عەرەب بۆ کورد نایەنە گۆ، چونکە ئایدیۆلۆژیای ئەوان سەرەڕای نەتەوەپەرستی، بۆ هەڵسەنگاندنی مرۆڤ و نەتەوەکان بنچینەیەکی هایرارکی هەیە. لەناو خەیاڵی گشتیی عەرەبی، هەروەها هی تورك و فارسیش، کورد پایەو پلەیەکی نزمی هەیەو ئەو خۆی بۆ تەرخان ناکات و داکۆکی لێناکات. دامودەزگاکانی راگەیاندن و پەروەردەو کولتوری وڵاتانی عەرەبیش ئەو ئایدایۆلۆژیایە پیادە دەکەن. ئەنفال لەدەرەوەی مێژووی رەسمی عەرەبیدا ماوەتەوەو هەرواش دەمێنێتەوە، چونکە ئەو دەسەڵاتە سەر بەسیستمێکی دیموکراسی و مافپەروەر نییەو هەروەها لەبەرئەوەی لەجەمسەرەکەی دیکەی دەسەڵات کەسانی ئازادو داکۆکیکار لەمافی مرۆڤ و راستیی رووداوەکان کەمن تا بتوانن ئەو مێژووە رەسمییە زاڵە هەڵبوەشێننەوەو ناسیۆنالیزمی عەرەبی بخەنە ژێر پرسیارەوەو شەرعیەت بدەن بەماف. کوردیش ئەگەر ئیمڕۆ تەنها لەڕوانگەی دەسەڵاتەوە بڕوانێتە ئەنفال ئەوە ناتوانێت گوزارەیەکی راستەقینە، بەو شێوەیەی کە روویداوەو کورد تێیدا ژیاوە، لەو کارەساتە بکات.

دەربارەی بێدەنگیی رۆژئاوا، راستە رۆژئاوا لەکاتی ئەنفال و ژەهراویکردنی کورد بێدەنگیی پیادە کردووەو رووداوەکان لەمیدیا وەکو پێویست قسەیان لەسەر نەکراوە، ئەمەش پەیوەندی هەیە بەهەڵوێستی سیاسیی رۆژئاوا بەرامبەر بەسەدام حوسێن لەساڵانی هەشتادا (پێویستە بزانین کە میدیا لەهیچ شوێنێك لەسەدا سەد سەربەخۆ نییەو پابەندە بەسیاسەتەوە). ئەگەر قسەشی لەسەر کرابێت لەهەشتاکان ئەوە وەکو مەسەلەیەکی مرۆڤایەتی بووە نەك سیاسیی. هەروەکو بینیمان دوای داگیرکردنی کوێت لەلایەن سەدام حوسێنەوە، هەڵوێستی سیاسیی رۆژئاوا گۆڕاو ئەنفال خرایە ناو رۆژەڤی دەزگاکانی میدیاو رێکخراوەکانی مافی مرۆڤ و بووە مەوزوعی لێکۆڵینەوەو ریپۆرتاژی میدیای نووسراو و بیستراو.

پرسیار: ئەو هۆکارانە چین کە ئەنفال لەهۆشیارییەکی سیاسی سادەوە کە تەنها لەیادکردنەوەی سەرپێیانەی ساڵانەدا قەتیسبووە دەگوازێتەوە بۆهۆشیارییەکی کەلتوری، لەو بێدەنگییەی کە خاوەنی قسەنییە دەگوازێتەوە بۆ بیرکردنەوەیەك بەدەنگی بەرز. هەروەها ئەم بێدەنگییە چەند پەیوەندی بەکورد خۆیەوە هەیە، هەم لەئاستی بەرپرسیارییەتی کۆمەڵگای کوردی بۆ ئەنفال و هەم لەئاستی دەسەڵاتی کوردیی خۆیدا؟

نەزەند بەگیخانی: دەسەڵاتی کوردیی لەنێوان دەسەلاتی زاڵی عەرەبی– ئیسلامی و پۆزیسیۆنی خۆی وەکو بەشێك لەزاڵبوو–ژێردەستە لەحاڵەتێکی ئاڵۆزدایە بۆ گوزارەکردن و شەرعیەتدان بەخۆی لەلایەك و بەکارەساتێکی وەکو ئەنفالیش لەلایەکی دیکەوە. مەبەستم ئەوەیە: دەسەڵاتی کوردی دەبێت لەچ سەنگەرێکەوە بڕوانێتە ئەنفال؟ سەنگەری دەسەڵاتدارو حزبی کە رووداوەکان بەپێی بەرژەوەندی تایبەتی خۆی و بۆ شەرعیەتدان بەمانەوەی خۆی تۆمار بکات و تاوتوێیان لەگەڵدا بکات؟ یان سەنگەری زوڵملێکراو و مافخوراوەکان، سەنگەری خەڵك؟ گومانی تێدانییە کە گوزارەکردن لەئەنفال و تاوتوێی سیاسیی لەگەڵیدا دەبێت لەسەنگەری میللەتەوە بێت و دەسەڵاتیش مێژووی خەڵك و راستییەکان لەمەڕ ئەنفال وەکو روویانداوە تۆمار بکات و بەجیهانی بناسێنێت. تەنها لەم رێگایەوە دەسەڵاتی کوردیی بواری بۆ دەڕەخسێت هەم گوزارە لەماف و ئازادییەکانی خەڵك بکات و هەمیش شەرعیەت بدات بەداواکاریی خەڵکی کورد بۆ بەدەستهێنانی ماف و ئازادیی. بەڵام ئیمڕۆ دەسەڵاتی کورد لەبارێکی ئاساییدا نییەو زانین و تێگەییشتنی قووڵی پێویستە تا ئەنفال چەشنی هۆلۆکۆست لەگوتارێکدا جێگیر بکات کە ببێتە پرینسیپ بۆ داواکردنی ماف و ئازادیی نەك تەنها کورد، بەڵکو مرۆڤ لەسەر ئاستی جیهانی، هەروەکو چۆن ئیمڕۆ هۆلۆکۆست بۆتە بوارێك بۆ دەربڕین و بەرگریکردن لەپرینسیپەکانی مافی مرۆڤ و ئازادیی لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی. پێویستە دەسەڵاتی کوردی خۆی ساخ بکاتەوەو هەڵوێستی هەبێت و کارەساتی ئەنفال وەکو رووداوە بگێڕێتەوەو بیهێنێتە ناو رۆژەڤی سیاسیی نەتەوەیی خۆیەوە، نەك وەکو پارتی یان یەکێیتی، بەڵکو وەکو دەسەڵاتێکی نەتەوەیی مۆدێرن و مەدەنی بێت راستییەکان لەسەر ئاستی ناوەوە و دەرەوە دەربڕێت، هەڵەکان دیاری بکات و دانیان پێدابنێت، رۆڵی جاشەکان دیاری بکات و وەکو پێویست بیانداتە دادگا، دادگایەکی بێلایەن و سەربەخۆ لەدەرەوەی دەسەڵات و بەربەرەکانێی سیاسیی و حزبی. دەسەڵاتی عەرەبی–ئیسلامی و وڵاتانی رۆژئاواو زلهێز بخاتە ژێر پرسیارەوە، تا کورد خۆی ساخ نەکاتەوە و سەنگەری خۆی دیاری نەکات لەو هاوکێشەیەی نێوان زاڵ و ژێردەستە، ئەوا ناتوانێت ببێتە داکۆکیکاری ئەنفال و ئەنفال بەرز بکاتەوە بۆ ئاستی گوتارێکی جیهانیی بۆ ماف و ئازادیی کوردو هەموو ئەوانەی بەرەوڕووی جینۆساید دەبنەوە.

راستییەکان دەربارەی ئەنفال لەسەر ئاستی ناوخۆ و دەرەوە بەتەواوی نەزانراون" کێ گازی کیمیایی بەسەدام فرۆشت؟ بۆ جیهان بێدەنگ بوو لەو کاتانەی کورد وەکو مێش و مەگەز ژەهری پێدادەکرا؟ ئەو راستیانە کاتێك دەزانرێن کە دەسەڵاتێکی کوردیی مۆدێرن و خەمخۆریی گشتی بێت بەمتمانەو باوەڕەوە بێتەگۆ هەم بۆ دەربڕینی راستییەکان و هەم بۆ چەسپاندنی مافی کورد وەکو نەتەوە لایەنە پەیوەندیدارەکان بەبێ مساوەمە بخاتە ژێر پرسیارەوە. بەداخەوە ئیمڕۆ دەسەڵاتی کوردی لەو ئاستەدا نییە. دادگاکردنی سەرانی بەعس و بکەرەکانی ئەنفال کە دەبوایە ببێتە رووداوێکی گەورەو جیهانی بۆ ئاشکراکردن حەقیقەت و بۆ شەرعیەتدان بەداواکاری کورد لەئازادیی و سەربەخۆییبوون، هەروەکو بینیمان بچوککرایەوە بۆ ئاستێکی ئاسایی ناوخۆ و بێبایەخ لەپێناویی راگرتنی ئەوەی کە خۆیان پێیدەڵێن بالانسی سیاسیی لەعێراق (بالانسێك کە هەرگیز روونادات) و رازیکردنی ئەمریکا، هەروەها لەپێناوی

مساوەمەی نێوان یەکێیتی و پارتی. هەروەکو بینیمان لەدادگاکانی ئەنفالدا مساوەمەی نێوان یەکێیتی و پارتی گرنگتر بوو لەهەڵوێستێکی سیاسی و ئەخلاقی کوردی و بەرپرس لەبەرامبەر کارەساتەکە. مساوەمە لەسەر ئەوەی دادوەرو پارێزەرو شایەدحاڵ پارتی بن یان یەکێیتی! ئەمە سەنگی سیاسی مەسەلەکەی بچوکردەوە بۆ ئاستی ڕووداوێکی ئاسایی و بێبایەخ، دواتریش بەهۆی بارودۆخی مەزهەبی لەعێراق مەسەلەکە بچوککرایەوە بۆ ئاستی تۆڵەسەندنەوەو خوێن و سەرپەڕاندن، نەك بۆ دابینکردنی عەدالەت. ئەگەر هۆشیارییەکی سیاسیی نەتەوەیی بەهێزی لەپشت بوایە، دەبوایە دادگاییکردنی سەدام و عەلی کیمیایی ببێتە فاکتەرێك بۆ ئەوەی شایەدحاڵ و قوربانییەکان گوتارێك تۆمار بکەن کە ببێتە گوتاری نەتەوە، گوتاری کورد بۆ ماف و ئازادیی و سەربەخۆیی.

پرسیار: ئەو پێشنیارە تایبەتیانەی ئێوە چین، بۆ ئەوەی ئەنفال وەك کارەساتێکی سیاسی مێژوویی لەیادوەری ئینسانی کورددا بەچەشنێك بمێنێتەوە کە هەمیشە جێی ئاوڕدانەوەو قسەکردنبێت لەسەری لەلایەن ئەو نەوانەی کە لەدواڕۆژی کۆمەڵگەی ئێمەدان؟

نەزەند بەگیخانی: بۆ ئەوەی ئەنفال وەکو کارەساتێکی مێژوویی جێگیربێت، پێویستە لەسەر ئاستی تاك بگوازرێتەوە بۆ ئاستی گشتی و نەتەوەیی، واتە برەو بەکولتوری یادەوەری گشتی (collective memory) بدرێت و ئەنفال لەیادەوەری گشتیدا جێگیر بکرێت. دواتر دەبێت بزانین کە ئەنفال تاوانە دژی مرۆڤایەتی و دەبێت لەسنوری ئێتنیکی و نەتەوەیی کوردو جوگرافیای کوردستان بچێتە دەرەوەو ببێتە مەسەلەیەکی کۆسمۆپۆلیتان و بەجیهاندا بڵاوبکرێتەوە، واتە بکرێتە بنەمایەك بۆ لێکدانەوە و تێگەییشتن لەجینۆسایدو پاکتاوی ڕەگەزی لەسەرانسەری جیهان. پێویستە ئەنفال بهێنرێتە ئاستی هۆلۆکۆست و هۆلۆکۆست بەکاربهێنرێت بۆ تێگەییشتن و دیاریکردنی سیاسەتی جیهانی بەرامبەر بەکورد بەجۆرێك کە کاریگەریی هەبێت لەسەر مافی مرۆڤ و ئازادیی و دادوەری. کێ دەتوانێت ئەمە بکات؟ ئەمە ئیرادەیەکی بەهێزی سیاسیی پێویستە هاوتا لەگەڵ لۆبیەکی کوردی بەهێز لەوڵاتانی دونیا کە کێشەی کورد ببەنە پێشەوە.

دروستکردنی کولتوری یادەوەریی لەناو کورد و لەمەڕ ئەنفال زۆر گرنگ و پێویستە، چونکە لەگەڵ زەمەن شایەدحاڵەکانی ئەنفال نامێنن، بۆ ئەوەی ڕووداوەکە لەگەڵ شایەدحاڵەکان نەمرێت، دەبێت لەیادەوەری گشتیی کوردیدا جێگیربێت و هۆشیاریی مرۆڤی کوردی لەسەر هەڵچنرێت. ئەمەش واتە ئەنفال لەیادەوەری تاکەوە، تاکی قوربانی، بگوازرێتەوە بۆ یادەوەری گروپ، یادەوەری گشتی، هی نەتەوە. چونکە هەروەکو مۆریس هالبۆچ لەکتێبی 'دەربارەی یادەوەریی گشتی' دا دەڵێ: 'تاك کاتێك دەتوانێت یادەوەری بژێنێتەوە کە تەجاوزی سنوری ئەزموونی تایبەتیی خۆی بکات و لەناو ڕووانینی گروپ و خەیاڵی گشتیدا خۆی ببینێتەوە'[1]

دەبێت ئەزموونی قوربانییەکانی ئەنفال ببێتە ئەزموونی گشت، ڕابردووی تاکەکان ببێتە ڕابردووی هەموو نەتەوەی کوردو ڕووداو و کارەساتەکان ببنە کارەساتی هەمووان. ئەمەش واتە بنیاتنانەوەی ڕابردوو بەو ئامرازو زانیارییانەی کە لەئێستادا هەن و وەردەگیرێن. دیارە ئەمە پێویستی بەبەکارهێنانی سەرگوزەشتەو شایەدی و بەڵگەی ئەوانە هەیە کە ڕاستەوخۆ لەکارەساتەکەدا ژیاون بەدەر لەناڵانەوەو شین و واوەیلا کە دەسەڵات و میدیای کوردیی لەدەوری دەخولێتەوە. دەبێت ئەوەش بزانین کە بنیاتنانی یادەوەریی گشتی تەنها لەم کەرەستانە، واتە لەسەرگوزەشتەو شایەدی و بەڵگەی ئەوانەی کە ڕاستەوخۆ کارەساتەکە ژیاون پێك نایەت، بەڵکو پەیوەندیی ئەخلاقی و عاتیفی ئێمە لەگەڵ ڕابردوو هەروەها ئیرادەمان بۆ داڕشتن و تۆمارکردنی ئەو یادەوەرییە ڕۆڵی گرنگی تێدا دەبینێت. بێگومان یادەوەری گشتی جیایە لەمێژوو" مێژوو بریتییە لەتۆمارکردنی ڕووداوەکانی ڕابردوو و پەیوەستە بەڕابردووەوە، بەڵام یادەوەری گشتی ئەو ڕابردووە لەهۆشیاریی گروپ و لەئێستادا بەزیندوویی دەهێڵێتەوە. ئەمە پرۆسەیەکە کە دەبێت یادەوەری گشتی و تایبەتی و ئیرادەی سیاسیی پێکەوە کۆبکاتەوە، لێرەدا هەروەکو لەهەڵەبجە لەساڵی 2005دا بینیمان و ئێستاش دەیبینین گرژی و بەربەرەکانێ دروستدەبێت لە نێوان ئەوانەی کە ڕاستەوخۆ کارەساتەکە ژیاون (خەڵکی هەڵەبجە) ئەوانەی کە لەهۆشیاریاندا زیندووەو وەکو گروپ و گشت تاوتوێی لەگەڵدا دەکەن (هونەرمەندو نووسەر و شاعیر و ڕۆژنامەنووس و لێکۆڵەر، واتە ئینتەلیجنسیای کوردی) و هەروەها لەگەڵ دەسەڵاتدار.

باسکردن لەئەنفال و دروستکردنی کولتوری یادەوەری گشتیی دەبێت دوو ئاستی هەبێت: لەڕووی سایکۆلۆژی تاك و لەڕووی مێژوویی سیاسییەوە. لەڕووی سایکۆلۆژی و کۆمەڵایەتی و ئاستی تاکەوە قوربانیانی ئەنفال خراونەتە پەراوێزی کۆمەڵگەوەو تەنها لەیادی ئەنفالداو لەشین و پرسەدا باسیان دەکرێت. ئەو کوردەی کە خۆی کارەساتەکانی ئەنفال نەژیاوەو نەبینیوە، بێباکە بەرامبەر ئەنفال، لەوانەیە لەڕووی عاتیفیەوە کاتێك شایەتحاڵێك دەبینێت سەرگوزەشتەی خۆی دەگێڕێتەوە، بوروژێت، بەڵام ئەو ئەنفال بە قەزیەی خۆی نازانێت و هاوسۆزی و پشتگیریی بۆ قوربانیان وەکو پێویست نییە. ئەمەش بەپلەی یەکەم لەبەرئەوەیە کە دەسەڵاتی کوردی و ئینتەلیجنسیای کوردی هێزێکی ئیپیستۆمۆلۆژیی و هۆشیارییەکی سیاسی– نەتەوەیی پتەویان لەمەڕ ئەنفال نییەو کاریان بۆ نەکردووە.

دەسەڵاتی کوردی تائێستا مامەڵەی لەگەڵ ئەنفال لەسەر دوو ئاست بووە: ئاستی یادکردنەوە کە خۆی لەپرسەو شین و تەغتیەی میدیادا نواندووە لەگەڵ ئاستی ماددی و قەرەبووکردنەوە. بەڵام با لەخۆمان بپرسین ئایا یادکردنەوەی ئەنفال بۆ کێیە؟ کێ پێویستی بەیادی ئەنفال هەیە، قوربانییەکان یان مرۆڤی کورد بەگشتی؟ قوربانییەکان برینەکانی ئەنفالیان لەناو خۆیان هەڵگرتووەو ڕۆژانە لەگەڵیدا دەژین، ئەوان پێویستیان بەیاکردنەوە نییە، ئەو ڕۆژی

[1] .Halbwachs, Maurice, *On Collective Memory*, Chicago: University of Chicago Press, 1992.

یادکردنەوەیە دەبێت بۆ دروستکردنی هۆشیارییەکی سیاسیی کوردیی بێت لەبەرامبەر ئەنفال. کورد دەبێت یادی ئەنفال بکاتەوە وەکو کارەساتێکی مێژوویی کاریگەر لەسەر نەتەوەی کورد. دەبێت ڕووداوەکە لەڕووداوی تاکی قوربانییەوە بگوازرێتەوە بۆ ڕووداوی نەتەوەو ببێتە کولتور، کولتوری یادەوەری گشتی. ئەنفال و میکانیکیەتی کارەساتەکە دەبێت لەبەرنامەکانی خوێندن و پەروەردەو یاسادا جێگیربکرێت بۆ دروستکردنی شوناسێکی گشتی لەمەڕ ئەنفال.

لەسەر ئاستی ماتێریالی، دیارە قەرەبووکردنەوەی قوربانیان و چاککردنی بارودۆخی ژیانیان و پێشخستنی گوزەرانیان زۆر پێویست و گرنگە، بەڵام دەبێت هاوتا لەگەڵ ئەو بایەخە ماتێریاڵیە، خۆشگوزەرانی دەروونی و ڕۆحیش دابینبکرێت. واتە دەبێت قوربانیانی ئەنفال پشتگیریی دەروونییان بۆ دابین بکرێت و هاوکاری بکرێن بۆ سارێژکردنی برینە ڕۆحی و سایکۆلۆژییەکان کە بەتەنها بەپارە چارەسەر ناکرێن. ئەو فەراغە ڕۆحی و سایکۆلۆژییە بۆتە هۆی ئەوەی کە خەڵکێکی زۆر خۆی لەئایدیۆلۆژیای حزبە ئیسلامیەکاندا بدۆزێتەوەو بچێتە ژێر باڵی ئەوانەوە کە یاری بەهەست و سۆزیان دەکەن. جگە لەمانە، دەبێت ئەنفال ببێتە بنچینەیەکی مۆرالی–یاسایی بۆ داواکاریی کورد بۆ قەرەبووکردنەوەو دابنیکردنی مافی قوربانییەکان، نەك تەنها بۆ پارە بەخشینەوەو زیادکردنی حەزی خەرجکردن و ئارەزووی بێسنوری بەفیڕۆدان و دروستکردنی دیاردەی مشەخۆری کە خەریکە لەکوردستان پەرەدەسێنێت، بەڵکو بۆ شەرعیەتدان بەمافی کورد لەئازادیی و سەربەخۆیی و دروستکردنی دەوڵەت.

پرسیار: ئایا ئەدەبی کوردی بەتەعریفە جیاوازەکانی ئێوەوە بۆ ئەدەب چەند بەرپرسیارە لەبەردەم بیرنەکردنەوە لەئەنفال؟

نەزەند بەگیخانی: دروستکردنی کولتوری یادەوەریی گشتی ئەرکی هەموومانە، ڕاستە ئەرکی سەرەکی دەکەوێتە سەر دەسەڵاتی سیاسی بۆ دروستکردنی هۆشیارییەکی نەتەوەیی لەمەڕ ئەنفال و جێگیرکردنی لەبەرنامەکانی پەروەردەو فێرکردن و یاسادا، بەڵام تاکی کورد، بەتایبەتی ئەوەی کە هۆشیارەو درك بەڕاستییەکان دەکات و ئامرازی تۆمارکردن و گێڕانەوەی ڕووداوەکانی لەدەستە، مەبەستم هونەرمەندو نووسەرو شاعیرو ڕۆژنامەنووس و لێکۆلەرو ئەکادیمی کوردە کە من لێرە بەئینتەلیجنسیای کوردی ناوی دەبەم، ئەرکی زۆری دەکەوێتە ئەستۆ، بەتایبەتی لەسەر ئاستی جیهانی. ئەوەی شیعرێك یان تابلۆیەك دەریدەبڕێت کاریگەریی پتەوتری هەیە لەسەر خەیاڵی گشتی لەوتارێکی ڕۆژنامەنووسی و سیاسیی ڕووت لەمەڕ کارەساتەکە. ئەمە لێپرسراوییەتێکی مێژووییەو هەموومان دەگرێتەوە. دەربڕینێکی ڕاستەقینە لەڕووداوەکانی ئەنفال لەسەر ئاستی هونەریی و ئەدەبی واتە گواستنەوەی ڕووداوەکە لەتاکێکەوە بۆ گروپێك و دروستکردنی هۆشیاریی نەتەوەیی و نێونەتەوەیی بەرامبەر بەماف و ئازادیی مرۆڤی کورد بەتاك و نەتەوەوە. من لەڕێگای دیوانێکم، دیوانی زەنگوڵی وتن، کە ساڵی 2006 بەئینگلیزی بڵاوبۆوە، لەناکاو خۆم بینییەوە لەرادیۆی بی بی سی و پەرلەمانی بەریتانی و فێستیڤاڵە شیعرییە جیهانییەکان بوومە شایەتحاڵێکی جینۆساید، ئەمەش کاریگەری هەبوو لەسەر دروستکردنی هۆشیاریی لەمەیانی خەڵکێکی زۆری بیانی. ئەمە ئەرکی ئێمەیەو ئەگەر وەسیلەو ئامرازمان هەبێت و پێی هەڵنەسین، ئەوە نەك تەنها کەمتەرخەمین، بەڵکو تاوانباریشین.

بەداخەوە ئینتەلیجنسیای کوردی نەگەیشتۆتە ئاستی لێپرسراوی بەرامبەر بەئەنفال. ئینتەلیجنسیای کوردی لەحاڵەتی بەستن و نەجووڵان دایەو خەریکی دیاریکردنی شوناسی خۆیەتی لەبەرامبەر تورك و فارس و عەرەب، واتە لەبەرامبەر داگیرکەر خەریکی دیاریکردنی کوردبوون و کوردایەتییەو لەم پرۆسەیەشدا زۆر کەم ڕۆشنبیرمان هەن کە تەجاوزی عەقڵیەتی ئەی ڕەقیبیان کردبێت، واتە عەقڵیەتێکی پەنماو بەسۆزی کوردایەتی کە لەبەرامبەر ئەنفال و بەرەو دروستکردنی کولتوری یادەوەری گشتی لەمەڕ ئەنفال کاریگەر نییە. ئەگەر سەیری ئەم چەند ساڵەی ڕابردوو بکەین، دەبینین ئەو ماوەیەی کە زۆرترین بابەت لەلایەن کوردەوە لەسەر ئەنفال نووسرا ئەو کاتە بوو کە هەواڵی فرۆشتنی چەند ئافرەتێکی کورد بەمیسرو بەکارهێنانیان لەمەلهاکاندا بڵاوبۆوە. ئەمە هەواڵێکی دڵتەزێن بوو و دیارە من نکوڵی لەدڵسۆزیی نووسەرانی ئەو گوتارە ناکەم، بەڵام ئەو گوتارە پڕ بوو لەعاتیفەو توورەیی و ڕق و وشەی پەنما، کە دەربڕی کولتوری شەرەف و نامووس و هەستکردن بەئابڕووچوون بوو لەبەرامبەر ئەوەی کە ژنانی کورد فرۆشراون و ڕۆژانە تەعەددای سێکیسیان لێدەکرێت کە دەبێتە مایەی بێشەرەفی بۆ گروپ و نەتەوە. فرۆشتنی ئەو ژنانە وەکو هەر ڕووداوێکی دیکەی ئەنفال بەشێکە لەپرۆسەی جینۆسایدو ئەگەر فاکتەری کولتوری شەرەف نەبێت کاریگەرتر نییە لەچیرۆکی ئەو دایکەی کە لەزیندان چەند منداڵێکی لەبرسان دەمرن و یەکێك لەمنداڵەکانی پێش مردن داوای خەیار دەکات. دایکەکە دەڵێت: ئێستاش کە بۆنی خەیار دەکەم سەرم دێتەژان و دەکەوم. ئەو گوتارەی ئاماژەم بۆ کرد زیاتر خۆ بەتاڵکردنەوەیەوەو کوشتنی فیکرو عەقڵانییەتەو مەودای کولتوری شەرەفیش لەلای ئینتەلیجنسیای کورد دەگەیەنێت نەك بەتەنگەوەهاتن بۆ دابینکردنی ماف و دادوەری. ڕۆشنبیری کورد دەبێت بەخۆیدا بچێتەوەو خۆی لەو جۆرە گوتارە ڕزگار بکات. ئەمە لەلایەك، لەلایەکی دیکە، ئیمڕۆ ڕۆشنبیری کورد دابەشبووە: یان لایەنگیری تەواوی دەسەڵاتەو بەهەمانشێوەی دەسەڵات گوتاری خۆی لەمەڕ ئەنفال دادەڕێژێت و پاکانە بۆ سیاسەتی کوردی لەبەرامبەر ئەنفال دەکات و زیاتر خەریکی بەئەفسانەکردنی سەرکردەکانە نەك قەزیەی کورد، یان بەتەواوی دژی دەسەڵاتەو لەڕەخنەگرتندا بوار بۆ لێکدانەوەو دیالۆگ و خوێندنەوەیەکی ئۆبژێکتیڤانەی کۆمەلگەی کوردی ناهێڵێت و لەجەمسەرە توندەکانی هێرش و مۆنۆلۆگ تێناپەڕێت، لەنێوان ئەم دوو هەڵوێستەدا، من فەشەلی ئینتەلیجنسیای کوردی دەبینم.

پرسیار: ئایا ئاستی ئەو ترسە شاراوەیەی لای ئینسانی کورد هەیە بەرامبەر کوردبوونی خۆی، ترسێکە خاوەنی هێزیکی رۆشنبیریی وایە کە بتوانێت لەبری تۆڵە، خۆی بکات بەهێزێك کە هەڵگری لێبوردن بێت. ئایا ئەم هێزە چەند دەستەڵاتی کوردی لێی بەرپرسیارەو چەندیش کۆمەڵگەی کوردی و رۆشنبیرەکانی بەرپرسیارن لەپیشاندانی؟

نەزەند بەگیخانی: پێویستە لێکدانەوەمان بۆ ئەنفال لەهاوکێشەی هێزو دەسەڵات قەتیس نەمێنێت. ئێمە پێویستیمان بەهێزێکی مەعریفی کوردی هەیە، کە بتوانێت تەجاوزی ترس و هاوکێشەی هێزو دەسەڵات بکات و رووداوەکان وەکو خۆیان بهێنێتە گۆو لەداهێنانی هونەریی و ئەدەبی بەرجەستەیان بکات. ئەمەش پێویستی بە رۆشنبیرییەکی کوردیی فراوان و مەدەنی و چالاك هەیە کە گوتارێکی خاوەن دەسەڵات لەرووی زانینەوە دابڕێژێ تا ئەنفال نەك تەنها لەسنووری نەتەوەیی کوردو جوگرافیاو کوردستان بباتە دەرەوە، بەڵکو وەکو پرینسیپێك بیناسێنێت بۆ دابنینکردنی مافی مرۆڤ و ئازادیی و بیکات بەبنەما بۆ ناساندنی جینۆساید لەسەر ئاستی جیهانی. ئەوەی هۆلۆکۆستی گەیاندۆتە ئەو ئاستەی کە باسمانکرد زانین و دەسەڵاتی گوتارە هەم لەسەر ئاستی دەوڵەتی ئیسرائیل و هەم لەسەر ئاستی ئینتەلیجنسیای جوولەکە.

نووسەران تەنها هۆشیاری لەسەر ئەنفال دروستناکەن، بەڵکو مۆدێلی گوتارێکیش دادەهێنن بۆ قسەکردن لەسەر تاوانەکان، لەسەر قوربانییەکان، لەسەر پرۆسەکە بەگشتی و بکەرانی جینۆساید. ئەم کارە پێویستە لەداهێنانی تاکە کەس قەتیس نەکرێت و بکرێتە پرۆژەی لێکۆڵینەوەو دامەزراندنی سێنتەری تایبەت بەئەنفال و تیۆری جینۆساید نەك تەنها لەسەر ئاستی کوردو کوردستان، بەڵکو لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی. رۆشنبیری کورد ئەگەر نەتوانێت پرۆژەی وەك گۆڤاری هۆلۆکوست و لێکۆڵینەوەی جینۆساید دابمەزرێنێت، کە ئیمڕۆ یەکێکە لەگۆڤارە نایابەکانی تایبەت بەهۆلۆکۆست و جینۆساید کە پرۆفیسۆرو لێکۆڵەری جیهانی بەرێوەیدەبەن، ئەوا دەبێت کار بکات بۆ گەیاندنی دەنگی کورد بەو کەناڵانەو دارشتنی گوتار لەسەر ئەنفال تیایاندا.

کوردبوون وەکو ناسنامە حاڵەتێکی چەسپاو نییەو بەپێی ژینگەی سسیاسیی و کۆمەڵایەتی و رۆشنبیری لەجووڵەو گۆڕاندایە. ترس لەناسنامەی خۆمان بەڕای من پابەندە بەنەزانیی و داخراویی و ناشارەزایی لەجیهانی دەرەوە. زانین نزیکمان دەکاتەوە لەحەقیقەت و کلیلی دەرگای زۆربەی کێشەکانە، بەڵام زانینێکی مرۆڤانەو بێلایەن. ترس لەناو خودی سەربەزانین و تێگەییشتنی فراوان بۆ جیهان و دەوروبەر جێگای نابێتەوە، بەڵکو باوەڕبەخۆبوون و هەڵسەنگاندنی پۆزەتیڤ بۆ خودو شوێنی دەگرێتەوە کە یارمەتی تاك و گروپ دەدات خۆی بێت و بەبێ سڵەمینەوە گوتارێکی راست و دروست دابڕێژێ لەسەر خۆی و ئایدیاکانی لەڕەفتارو کردەوەکانیدا جێگیر بکات. تەجاوزکردنی رق و کینەو تووڕەیی وادەکەن کە لەگەڵ خۆمان ئاشتبینەوە. ئەم تووڕەییە زۆرجار لەهەستکردن بەنادادوەریی و بێدەسەڵاتییەوە دێت، هەروەها لەهەستکردن بەکەمیی و نەتوانین و تێگەییشتنی پێویستمان بۆ واقیعی دەوروبەرمان. ترس و رق و بەربەرەکانێ رێگرن لەبەردەم لێبوردەیی و بەخشین و رێگا خۆشدەکەن بۆ تۆڵەسەندنەوەو بێباکیی کە خزمەت نە بەخۆمان وەکو تاك و نەتەوە نە بەقەزیەکەش کە ئەنفالە دەگەیەنێت. لێبوردن و بەخشین پرۆسەیە دەبێت چەشنی پرۆژەیەك کاری لەسەر بکرێت، هۆش و بیرکردنەوەی لەسەر رابهێنرێت، هەروەکو دەلای لاما دەڵێت، دەبێت عەقڵی لەسەر رابهێنین. کولتوری لێبوردن و بەخشین لەلای کورد وەکو پێویست کاری لەسەر نەکراوە، بەداخەوە کولتوری تۆڵەسەندنەوەو توندوتیژیی و خوێن و شەرەف زیاتر برەوی هەیە. ئەمەش لەوانەیە مەبەستە کاتی و بچوکەکانمان تێر بکات، بەڵام نامانگەیەنێتە ئامانجی گەورە چ لەسەر ئاستی تاك و چ لەسەر ئاستی نەتەوە.

کۆتایی

کازیوە ساڵەح

گەر لەئاییندا بۆ مەرگدۆستیی بگەڕێین، پێویستە لەمەسەلەی ئەنفالدا تەنها بگەڕێننەوە بۆ ئاینی ئیسلام، چونکە ئیسلام ئایینی هەموو داگیرکەرانی کورد بووە.

گەر چەمکی رۆشنبیریی چەمکێکی کارا بوایە لەناو کۆمەڵی کورددا، چەمکی تۆڵەکردنەوە لاواز دەبوو.

کازیوە ساڵەح

پرسیار: ئەگەر بهاتایە ئەنفال لەوڵاتێکی ئیسلامیدا روویندایەو هەروەها مانایەکی ئیسلامیشی پێنەدرایە، پێتانوابوو ئەنفال بتوانرایە نوقمی بێدەنگییەکی وابکرێت، هەم لەلایان وڵاتانی دراوسێوە تا دەگاتە هەموو وڵاتە ئیسلامییەکانی دنیا، ئەوسا وڵاتانی ئەوروپاش.

کازیوە ساڵەح: ئەگەر ئەو تاوانە گەورەی بەعس لەئەنفالدا بەرامبەر کورد ئەنجامی دا بەتاوانی میکافیلیەت و کەسێتی سەدامیش بەمیکافلیەزمی ناوزەد بکەین، ئەو کەسێتییەی لەسەردەمی شکسپیردا بۆ تاوانباران هاتە نێو چەمکە فکرییەکانەوەو دواتر شکسپیر لە" ماکبێت "دا بەرجەستەی کرد، ئەوا هەموو دەقە ئەدەبی و فکرییەکان بۆمان دەردەخەن کە میکافیلیەت، سادیەت و نیکرۆفیلیزم سێ چەمکن گوزارشت لەخوێنڕشتن و مەرگ دۆستی دەکەن، لەسەردەمی ستالین و هیتلەردا گەشەیان کرد و کەوتنە بەر بیستی خەڵك، بەڵام تەنها وەکو سێ کارەکتەری سیاسی نا، بەڵکو وەکو سێ نەخۆشی دەروونیی زۆر سەختیش کە لەزانستی دەروونیدا چارەسەریان سانا نییە. ئێمە کاتێك ئەو چەمکانە گرێدەدەینەوە بەئەنفالەوە، پێویستە بەدوای سێ کایە بگەڕێین بۆ ئەو چەمکانە، ئەوانیش کایەی (ئایینیی، مێژوویی، کەلتووریی و باری دەروونیی لای کوردو داگیرکەرانی).

یەکەم: گەر لەئایندا بۆ مەرگ دۆستی بگەڕێین، پێویستە لەمەسەلەی ئەنفالدا تەنها بگەڕێننەوە بۆ ئاینی ئیسلام، چونکە ئیسلام ئایینی هەموو داگیرکەرانی کورد بووە، بەعەرەب و فارس و تورکەوە. بوونیادی ئایینی ئیسلام تەژیٚ بەرێچکەی خوێنڕشتن و توندو تیژیی و مەرگدۆستی، چەمکی ئەنفال کە لەقورئانەوە وەرگیراوە، ئەوەی لەئەنفالی سەردەمی ئیسلامدا بەرامبەر ناحەزانی ئیسلامی عەرەبیدا کراوە، زۆر جیاوازی نەبووە لەئەنفالی سەردەمی سەدامی عەرەبی لەڕووی میکانیزم و ئامانج و ڕەوایەتیدانەوە. بۆ ئەوەی وەکو مرۆڤە نەریتییەکان بەسۆزەوە لەئایین نەڕوانین و بزانین ئایا ئایینی ئیسلام ئاینێکە ڕەوایەتیدەرە بەمەرگدۆستی یان مرۆڤ دۆستی، پێویستە لەخۆمان بپرسین، ئایا ئایینێکە زیاتر والایە بەڕووی گفتوگۆ بۆ تێگەشتن لەمانای ئاین وەکو چاکسازیی کۆمەڵایەتی، یان پێوەرێکی سنووردانانە بۆ نەهێشتنی گفتوگۆو لێتێنەگەشتنی، کە باری دووەم لەپێناوی ئاشکرانەکردنی باری یەکەمدا بەرجەستە بووە، ڕاستییەکی حاشاهەڵنەگرە کە ئایینی ئیسلام تاکە ئایینێکە هیچ بواری گفتوگۆو ڕەخنەو شیتەڵکردن نادات لەپێناوی نەدۆڕانی ناوەرۆکدا، ئەو ترسەش کاتێك دێتە ئاکام، کە ناوەڕۆك بەختەوەری و ژیان دۆستی بۆ مرۆڤەکان لەهەناودا هەڵنەگرتبێت، ئەوەش بێبەهایی مرۆڤ دەکات لەنێو خودی ئایینەکەدا، ڕەوایەتییە بەمەرگدۆستی.

دووەم: مێژووی عەرەب مێژووی فتوحاتی ئیسلامییە، ئەو فتوحاتەی خوێنی هەموو ناموسڵمانێك و ناعەرەبێکیان تێدا رشت، ئەو فتوحاتەی بەشمشێرو خەنجەر بەهای ملی مرۆڤایەتیان پێوا. ئەو خەنجەرو شمشێرانەی هەتا ئێستاش سەرکردەکانی عەرەب کە بەنوێترین چەك و تەکنەلۆژی سەردەم شەڕدەکەن، بەڵام دیارییەکانی دەستیان بۆ یەکتری هەر خەنجەرو شمشێرە، پشتی سەرەوەیان و لای وێنەکانی خۆیانەوە ئەگەر وێنەی شمشێرو خەنجەری تێدا نەبێت، ئەوا چەند دانەیەکی ڕاستەقینە بەدیوارەکەیانەوە وەکو ڕەمزی عەقڵییەت و شارستانییەت عەرەب هەڵواسیوەو پاراستوویانە. مێژووی کوشتن و جینۆسیادو خوێنڕشتن لەکرسۆماتیاندا جێگیربووە، مێژوویان لەسەر هاوکێشەی مەرگدۆستی خۆی داڕشتووە، سەرەتا لەمیانەی تاڵانکردنی تیرەکانەوە لەناو یەکتردا

چەسپی، بەهێزی ئەو تیرانە لاوازیانی داگیردەکردو ژن ومندالّ و سەروەت و سامانیانی بۆ خۆی قۆرخدەکردوەو لەناویاندا قورەیشەکان بەهێزتربوون و ئەوانی دییان تالاّندەکرد، هەتا پرۆسەی تالانگەری خۆیان پەرەپێدا بۆ تالان "ئەنفال" کردنی ئەو کاروانانەی لەهیندە شمەکیان دەهێنا بۆ میسرو سوریاو فەلەستین، واتە چەتەی بازگەکان بوون، لەوێوە بازرگانیکردنی ژن و منداڵیان داهێنا تا ئاستێك کە بازرگانێك عەرەب قەرزاداری یەکێکی بەهێزتریان دەبوو، ژن و منداڵی خۆی داوە لەبری قەرزەکە، ئەو دۆخە بەپەیدابوونی ئایینی ئیسلام پەرەیسەند بوو بەباندی چەتەگەری گەورە بۆ هەموو تالانکردن و ئەتکردنێك ژنان و مندالان بەهانەیەکی ئایینیان بۆ دۆزیوەتەوە وەکو شەرعیەتپێدان، وەکو ئەو تالانییەی نێوان شاری مەککەو تاییف و بەسەردەستەیی عەبدوڵلای کوڕی جەحش، وەکو چەند وشترو باری وشتر پێستەی خۆشکراویان لەتیرەی قورەیش زەوتکردو وەکو سیستمی تالانی نێوان تیرەکان و بەشی بەهێز لای لاوازتر پێنجیەکیان دا بەموحەمەدی پێغەمبەری عەرەب. پاش ئەو تالانییەو لەتالانی بەنی قەعقاعەوە، ئیتر ماف خۆی بەفەرمی لەتالانییەکاندا دەچەسپێنێت بەبەهانەی ئایەتی " فاعلموا انما غنمتم من شی` فان لله خمسه ولقربی والیتامی والمساکین وابن السبیل" دیارە ئەمە تەنها بۆ ئەو تالانیانە بوون کە لەشەڕە بەدەست دەهاتن و تالانە ئەندەفیدۆلییەکانی ناو تیرەکان تەنها بۆ کەسی تالانکار بوو، هەر ئەو تالانییە تاکرەوانە شەڕی نێوان قەوامیەکانی بەحرێن و بەسرەی بەرپاکرد، سەدان جۆری دی تالانی سیستمی باوەڕپێکراو کارپێکراوی ئەو سەردەمەیان بووە. ئەوان لەنێو خودی خۆشیاندا هەر هێمایەك بۆنی شارستانییەتی لێهاتبێت وردو خاشیان کردووە، ئەوەی هەتا ئەمرۆ عەرەب شانازی پێوە دەکات ئەو شارستانییەتە مێژووییە لەمیسردا بەجێماوە، بەلاّم لەڕاستیدا ئەوە شارستانییەتی فیرعەونییەو بەهیچ شێوەیەك مۆرکی عەرەبی پێوە نییە، تەنانەت کاتێك کەوتنە خاپوورکردنی ئەو شارستانییەتە، لەو کاتەدا گەورەترین کتێبخانە لەمیسردا هەبوو کە ژمارەی دە هەزار کتێبی تێدا بوو، ئەو کات عومەری کوڕی خەتاب فەرمانی دا بەسووتانی هەموو کتێبەکان و کتێبخانەکە، لەوەلاّمی پرسیارکارانیشدا دەلّێت ئایە ئەو دەهەزار کتێبەی لەو کتێبخانەدایە هیچیان لەقورئان بەنرخترن، بێگومان بەعەقلّی ئەوان نەخێر، کەواتە ئێمە خاوەنی بەنرخترین کتێبین لەگێتیدا و نابێت کتێبی دی هەبێت جگە لەقورئان. لێرەوە دەبینین لەناوبردنی هەموو بەهایەکی جوان و خوێنڕشتن لەمێژوو ژیانی عەرەب و گەلانی تری دژە کوردیشدا مێژووی شانازیی بەرهەمهێنانەوەیە.

سێیەم: دەروونی موسلّمانانی داگیرکاری کورد. عەرەب و بەعس دەروونی قەبیلگەری و چادر نشین بوون، ئەو هۆشیارییە لاوازەش بەپرەنسیپی شمشێرو خەنجەرو عەرەبسالاری پرچەك و سازکراوە، عەرەب کە توانیویەتی سەرجەم شەڕە دۆڕاو و براوەکانی بکات، ئەوەش لەو هێزەوە سەرچاوەی گرتووە، کە پێیوابووە ئەو باشترین نەتەوەی جیهانە، چونکە ئایینەکەی دوا ئایینە، لەهەموو ئایینەکانی دی متمانەپێکراوترە، کەواتە دواجار سەرجەم نەتەوەکانی جیهان دەبن بەئیسلام و ئیسلام بوونیش واتای عەرەببوون دەکات، چونکە ئیسلام بەزمانی عەرەبییە، ئەو خۆ بەهەند زانینە توانیوێتی رۆحی شەڕانگێزییان بەسەر نەتەواکانی تردا زالّ بکات، هەر ئەو کەلتوورو دەروونە نالەبارەش وای لێکردوون هەمیشە لەشەڕدا بن، لەگەلّ رۆژهەلاّت و رۆژئاوا، ئیسرائیل و ئەمەریکاو خۆیاندا. جگە لەوەی عەقلّی نەتەوە پەرستی هەندێجار ئایینەکەشی پێ وەلا ناون، تاڕادەیەك عەرەب هەرگیز نالّێن ئیسلامی عەرەبی هەمیشە گووتوویانە عەرەبی ئیسلامی، واتە نەتەوەیان بەر لەئایینەکەشیان خستووە. هەردوو جەمسەری نەتەوەو ئایین رووبەرێکی فراوانی سیستمی بەڕێوەبردن و رەوشتی لەناوچەکەدا داگیرکردوە، بەلاّم ئایا کورد وەکو نەتەوەیەکی ژێردەست تەنها بەسەریدا سەپاوە یاخود خۆشی هەمیشە ئامادەی وەرگرتنی بووە؟

پێموایە لەبنەمادا ئێمە وەکو کورد میللەتێکین یادوەریمان کالّەو ناسۆرەکانی خۆمان زۆر زوو لەیاددەکەین و بەسانایش دەستبەرداری ئازارەکانمان دەبین، دەکرێت لەبەر ئەوەی کوشتن و ناسۆر بەشێکی بەرفراوانی مێژووی ئێمەی داگیر کردووە لەڕووی مامەلّەی دەروونناسییەوە، ئەوا فاکتەرێکی ئاسایی بێت، بەلاّم لەڕووی کۆمەلّناسی و نەتەوەیی و سیاسیشەوە کورد خۆی کەمتەرخەمبووە لەوەی خۆی بناسێنێت و بەسیاسەتی کۆن و نوێوە بەرهەمهێنەرەوەی فاشیزمی نەتەوەی و دیینی بووە بۆ عەرەب، ئایینی ئیسلام و گەر شارستانییەتێك دروستکرابێت لەناو عەرەبدا لەسەردەمی سەلاّحەدینی ئەیوبیدا بوو، ئەو عەرەب و ئایینی عەرەبی رزگارکردو لەخاکی عەرەبدا خوێندنگەو زانکۆو نەخۆشخانەی کردووەو شوناسی خۆی لەیادکرد، ئەو سیاسەتە لەلایەن دەسەلاّتدارانی کوردەوە لەو رۆژگارەوە هەتا ئەمرۆ هەر بەردەوامبووەو بەرهەمهاتووەتەوە، دەسەلاّتدارانی کورد ئەوەندە سەرسامی نەتەوەو ئایینی عەرەب بوون، سەرجەم رووبەرو چەمکەکانی کەلتووری کوردی سیخناخ بوو بەکەلتووری عەرەبی، کورد هێندە سەرسامی کەلتووری عەرەبی بووە، نازانێت کامە کەلتووری خۆیەتی، کارەساتە هەلگرانی ئایینی رەسەنی کورد کە ئێزیدییەکانن بەدەستی خودی کورد کوژراون، ئەتك کراون، لەخاکی خۆیان وەدەرنراون و زۆر پەرچەکرداری نەشیاوی دی، کارەساتە تەنانەت ئەو لاوانەش کە لەئایینی ئیسلام لادەدن و دەچنە سەر ئاینێکی دی، لەبری هەلّبژاردنی ئایینی رەسەنی خۆیان، دەچنە سەر ئایینەکانی دی، ئەمەش لەنەبوونی عەقلّی بەڕێوەبردن و نەبوونی گوتاری سیاسییەوە سەرچاوەی گرتووە. ئێمە تەنها میللەتێکی بێ دراوسێین، تا بەکەلتووری دراوسیەکانمان سەرسام بین، بەزۆر خۆمان دەکەین بەدراوسێی داگیرکارانمان، لەکاتێکدا ئێمە خاوەن مالّین ئەوان هاتوون لێیان داگیرکردووین و سیستمی دەرەبەگ و جوتیاریان بەسەردا پراکتیك کردووین، کەی ویستوویان لەسەر خاك و مالّ و کشتوکالّی خۆمان وەدەریان ناوین، کەچی هەر بەزۆر خۆمان پێوە لکاندوون و خۆمان ناوناوە بەشێك لەئەوان. لەمێژووی کورددا یەك جار پارچەیەکی کە باشووری کوردستانە توانی تەنها ببێت بەدراوسێی عێراق نەك بەشێك لەعێراق، دەسەلاّتدارانی کورد ئەو بەشە میراتەشیان تێکەلّکردوەو لەگەلّ سوونەو شیعە بووینەوە بەبراو هەولّەکانمان خرایە نێو بۆتەی برایەتی کوردو عەرەبێکەوە، کە کورد بەزۆر ئامادەباشیی برایی بۆ دەردەبڕێت و نەیانتوانی لەئەزموونی تەنانەت سەدامی فاشیش بەهرەمەند بن، کاتێك ولاّتێکی زلهێزی وەکو ئەمەریکا بەکاریهێنا، بۆ بەرژەوەندییەکانی خۆی، بەو عەقلّە قەبیلەگەرییەشەوە، چونکە هەستە نەتەوەییەکەی لەپشتەوە بوو، توانی حزبی بەعسی نەك هەر لێ بەهرەمەند بکات، بەلّکو بیگەیەنێت بەلووتکەش، هەموو دەسەلاّتی عەرەبی بکات بەدەسەلاّتی بەعس، غروری خۆشی لێی تێکنەدایە بەهەلّەکردن لەدەستێوەردانی بەرژەوەندی ئەمەریکا، ئەو ئامانجەی هەیبوو بۆ ژێر رکێڤ خستنی دوورگەی عەرەبی دەهاتە

دی. کورد هەمان هەلی بۆ رەخسا نەك بەهرەمەند نەبوو لێی، بەڵکو ئەوەشی بەخەبات و خوێنی هەزاران هاتە ئاکام برایەوە بۆتەی شمشێرو خەنجەرو ملبڕینی سەدەی بیست و یەکی عەرەب. ئەمە لەکاڵ فامیەوە نەبوو بۆ نەخوێندوەی کارەساتەکان، لەو گووتارە لاواز و هەستە کاڵەوە بوو، کە داواکان هەمیشە دەبەنەوە بەر دەستکەوتە سیاسیی و ئابوورییەکان، ئەمە تەنها باروودۆخی سیستمی بەڕێوەبردن و ئەخلاقی کورد نەبووە، بەرامبەر پرۆژە نەتەوەیی و نیشتمانییەکانی، بەڵکو لەمێژووی کورددا سەکردە هەبووە چاوی کوڕە دوازدە ساڵانەکەی خۆی دەرهانیوە بۆ ئەوەی گەورە بوو جێگەی نەگرێتەوە، ئەوەی ئەمڕۆ روودەدات چاو دەرهێنانی میللەتێکە، چاو دەرهێنان گشتییە لەپێناوی دەستکەوتی گروپێك و چاوی گروپێك.

ئێمە گەر بمانەوێت بەهای ئەنفال بپارێزین، پێویستە رووبەرەکانی گوتاری سەبەخۆو تاکی ئازادبکرێت بەپێوەری کومەڵی ئازاد، پێویستە بەدەیان دەزگا کاریان رزگارکردنی مرۆڤ بێت لەکۆدەکانی ئایینی، کەلتووری عەرەب، گەڕانەوەی کەرامەتی تاك، هەروەها زیندووکردنەوەو ناساندنەوەی کەلتووری کوردی، هەر کەلتوور گوتاری نیشتمانی نەتەوەی لای تاك بەهێز دەکات، لێرەشەوە بۆ شوناسی مرۆڤ بوونی خۆی دەڕوانێت کە دواجار شوناسی ئەنفالیشی پێ دەپارێزێت، ناکرێت میللەتێك هەتا ئێستا بەشووناسی داگیرکەرانی بسوڕێتەوەو رەهەندە مرۆیی و خودییەکانی خۆی لەسەر بەرهەمبهێنێت و داوای پاراستنی شوناسی ئەنفالی لێ بکەیت.

پرسیار: ئەو هۆکارانە چین کە ئەنفال لەهۆشیارییەکی سیاسی سادەوە کە تەنها لەیادکردنەوەی سەرپێیانەی ساڵانەدا قەتیسبووە دەگوازێتەوە بۆهۆشیارییەکی کەلتووری، لەو بێدەنگییەی کە خاوەنی قسەنییە دەگوازێتەوە بۆ بیرکردنەوەیەك بەدەنگی بەرز.هەروەها ئەم بێدەنگییە چەند پەیوەندی بەکورد خۆیەوە هەیە، هەم لەئاستی بەرپرسیارییەتی کۆمەڵگای کوردی بۆ ئەنفال و هەم لەئاستی دەسەڵاتی کوردی خۆیدا؟

کازیوە ساڵەح: پێموانییە ئەنفال هۆشیارییەکی سیاسیشی بەبەر بڕابێت، ئەو ساڵانە یادکردنەوەیە، هۆشیاریی سیاسی نییە، بەڵکو هۆشیاریی میللیگەراییە، کورد وەکو نەرێتێکی میللی چۆن کەسێك لەماڵەکەیدا دەمرێت ساڵانەی بۆ دەکات، دەچێت بۆ سەرقەبران، ئەنفالیش بەهەمان هۆشیاریی یادی دەکرێتەوە، ئێمە لەبنەمادا خاوەنی گوتاری سیاسی بەهێز نین هەتا خاوەنی هۆشیاریی سیاسی بین، هۆشیاریی سیاسی ئێمە هۆشیارییەکی میللی و دەستەو سانە لەئاست هۆشیاریی سیاسی تەکنەلۆژیی وستراتیژی سیاسیی و بیری بڕیاردەرو بڕیاری زانستیانە، خوازیاربووم یادکردنەوەی ئەنفال لەسەرچاوەی هۆشیاریی سیاسییەوە سەرچاوەی گرتبایە، دیارە ئەو کات ستراتیژی درێژ خایەن و پلانی لەباریان بۆ ناساندن و قەرەبووکردنەوەی ئەنفال و هێشتنەوەی بەزیندوییەتی لەیادەوەری نەوەی داهاتوودا دەهێشتەوە، یادەکانی سەرپێیانە نەدەبوون، بەڵام نە ئەوەیان کردووە نە دەشبێت بەغەم، چونکە ئەوان هەر لەسەرەتاوە دڵنیان لەوەی جەستەی هەلا هەلاو شکەتی رۆشنبیریی کوردی هەڵگری مەعریفەی بەرهەمهێنان نییە. ئەوەی مەعریفەی کەلەپوور و کەلتووری کورد زیندوو بکاتەوە، لەوانەیە بپرسیت کەلتووری و کەلپووری کورد پەیوەندی چییە بەئەنفالەوە، بەڵام پەیوەندی بەسەرخان و ژێر خانی رۆشنبیریی و شارستانییەتی ئێمەوە هەیە، تا ئێستا شارستانییەت و کەلتووری خۆمان نەناسیوەو بەشارستانییەتی بەدەوی و کەلتووری داگیرکەرانەوە دەمانەوێت بونیادی سەرخانییەکی مەعریفی بنێین لەئاستی کارەساتە باڵاکانماندا، لەکاتێکدا ئێمە کە خاوەنی شارستانییەتی میزۆپۆتامیاو میدیاو خاوەنی زەپۆشە ئایینی و رێبازەکانی زەردەشتی و ئێزیدی و کاکەیی و حەقەین، خاوەنی ئیمارەتەکانین کە کۆمەڵێك کەلەپووریان بەرهەمهێناوەو شارستانییەتیان بەجێهێشتووە، پێویستبوو کەلتوورمانی پێوە گرێبدرێت، شارستانییەتمانی لەسەر بونیاد بنێین، بەڵام نەك هەرهەژاری زانیارین دەربارەیان، بەڵکو هێندە سەرسامی کەلتووری داگیرکەرانمان بووین، کەلتوورە راستەقینەکەی خۆمان بەبێگانە دەزانین، ئەوەی خۆشمان کردووەتە گیرفانی بێگانەوە. هەر میللەتێکیش خاوەنی کەلتووری خۆی نەبوو، خاوەنی کایەی کۆمەڵایەتی دروست و گرێبەندی کۆمەڵایەتی نوێش نابێت. لەنێو ئەو ژاوە ژاوی کەلتووری عەرەبی و ئایینی ئیسلامی و مامەڵەکردنی کورد لەگەڵ پێشکەوتنی تەکنەلۆژی وجیهانی ئنفۆرماستی بەعەقڵ و مۆڕاڵی میللییەوە، فەرامۆشکردنی مۆڕاڵ و رەوشتی راستەقینەی مرۆڤانەمان بەرهەمدەهێنێت، کاتێکیش مۆڕاڵ فەرامۆشکرا، بەرگری نامێنێت، کە بەرگریش نەما پیرۆزیی نامێنێت، ئەمڕۆ ئێمە گەیشتووین بەئاستی بێبەهاکردنی پیرۆزییەکانمان و داخلیسان لەواتای مۆراڵ، نەك تەنها سەبارەت بەئەنفال وەکو کارەساتێکی هەمیشە زیندوو، بەڵکو هەموو کایە کۆمەڵایەتییەکانمان پێویستی بەشۆڕشی مۆڕاڵی هەیە.

ئەمەو سەرباری هەژاریی و ناهۆشیاریی ئێمە لەچەمکی خود هۆشیاریدا، خود هۆشیاریی لەهەموو روانگەکانەوە، ئەرمەنییەکان تەنها سێ ملیۆنن، بوون بەخاوەنی دەوڵەتی خۆیان، نەك تەنها لەبەرئەوەی روسیا هاوکاری کردن، لەبەر ئەوەی هۆشیاریی خود هۆشیاریی سیاسی، رۆشنبیریی، زمانەوانی و ئابوورییان هەبوو، ژمارەی ئەرمەنییەکان لەدەرەوەی ولات زۆر لەکوردەکان کەمترن، بەڵام گەر لەبنەمای هەر ناودارێکی جیهانی لوبنانی بپرسین بەڕەچەڵەك ئەرمەنین، بازرگانە گەورەکان ئەرمەنین، عەقڵێکی بازرگانی زۆر سیستماتکیان هەیە، لەبوارەکانی زانست و زمانەوانیدا بەتەواوی جێگەی خۆیان کردووەتەوە، ئەوەش سیمای نەتەوەی هۆشیارە هەوڵدەدات زۆرترین زمانە بەهێزو زیندووەکانی جیهان بزانێت، خۆشی تەرجەمە بکات بۆ زمانە زیندووەکان، جگە لەیەکگرتوویی و خۆشەویستییان لەناو یەکدا، لەڕووی سیاسی و دبلۆماتیشەوە، هەتا ئەمڕۆ کە گفتوو گۆیان لەگەڵ تورکیا دەبێت دەیبەنە ولاتانی رۆژئاوا، بەتایبەت ولاتانی هاوپەیمانی خۆیان و زۆربەی کات هێزێکی لەخۆیان بەهێزتر دەکەن بەگەواهیدەری گفتوگۆ چارەنووسسازەکان، ئەوەشمان بیرنەچێت، ئەوان توانیان بەپشتگیری روسیا ببن دەوڵەت، هەموومان بارودۆخی خودی روسیاو مێژوویان دەزانین چۆن بووە، بەڵام ئەوان بەرژەوەندییان بەئەرمەنییەکان هەبوو دژی تورکیا، ئەمانیشی بۆ مانەوەو سەربەخۆیی خۆیان بەکاریانهێنان، بەڵام کورد لەبەرئەوەی خاوەنی گووتاری سیاسی جێگر نییە، نەیتوانی بەرژەوەندی ئەمەریکاو بەریتانیا بەبەرژەوەندی خۆی بشکێنێتەوە. لەلایەکی دی ئەرمەنییەکان تەنها نەتەوەیەکی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستن کە بەعەقڵێکی کراوە

تێکەڵاوی جیهانی ڕۆژئاواو ڕۆژهەڵات بوون، هەر ئەو کرانەوەش کردنەوەی دەرگای فاکتەرەکانی دیشی بۆ ئاسانکردوون. هەموو ئەو فاکتەرانەش کاریگەریی گرنگیان هەیە بۆ بەهای نەتەوەیەك و بەهای کارەساتەکانی لەنێو جیهانی دەرەوەو مەحفەلە نێودەوڵەتییەکاندا، بەڵام کورد خاوەنی ئەو خەسڵەتانە نییە، نموونەیەکی ئاساییت بۆ دەهێنمەوە، زۆربەی کتێبخانەکانی ئەم شارەم بینیوە، هەموو کتێبخانەیەك ڕەفەی تایبەتی هەیە بۆ نەتەوە جیاوازەکان، هەموو نەتەوەکان بەشی خۆیان هەیە لەسەرجەم کتێبخانەکاندا، ئەرمەنییەکان بەو ژمارە کەمەیانەوە لەهەموو کتێبخانەیەکدا بەشی جیاکراوەیان هەیەو بەسەدان کتێبیان لەو کتێبخانانەدا داناوە، کورد تەنها لەکتێبخانەی گەورەی شاردا پازدە تا بیست کتێبێکی هەیە، خۆم سێ ساڵ بەر لەئێستا کتێبم بەهەمان کتێبخانە پێشکەشکردووە، ئەمساڵ دوو دانەیان خراوەتە سەر ڕەفەی کتێبە کوردییەکان، کە لێیان دەپرسیت بۆ هێندە دواکەوت پێت دەڵێن ئەو کەسە کوردەی کە کارمان بۆ دەکات و پێویستە ڕەزامەندیی بنوێنێت لەسەر دانانی کتێبەکەو کاتێکی زۆری دەوێت، ئەمە لەکاتێکدا فەرمانبەری نەتەوەکانی تر تەنها لەماوەی کەمتر لەهەفتە ڕاپۆرتی خۆی دەنێرێت و چەندین کتێب دەخاتە نێو کتێبخانەکەوە، هەروەها بۆ نەبوومی کتێبی کوردیش ڕەخنەیان ئەوەبوو کە خوێنەری کوردیان نییە، دەیانەوێت ئەوانەشی لەوێدان لایبەرن، بۆ ئەوەی جێگای کتێبی تریان لێنەگرێت، بۆیە زۆر جار ناچارم ئەو کتێبە کوردییانە کە چەند جارم خوێندونەتەوە بەناوی خوێندنەوە لەو کتێبخانەیە وەربگرم و پاش چەند ڕۆژێك بیانگەڕێنمەوە بۆ ئەوەی ئەو تەنها ڕەفە بچووکەش لەکورد وەرنەگرنەوە. ئەوە بارودۆخ و ڕەوشت و عەقڵی خود هۆشیاریی کوردە بەراوورد بە نەتەوەکانی تر، ساکارترین ئەرك کە بردن و داواکردنی کتێبە ئەگەر نەشیخوێنێتەوە تەنها وەکو جێگیرکردن و پاراستنی سەرمایەیەکی نەتەوەیی و کەلتووری خۆی لەنێو کەلتووری جیهاندا، بەڵام ئەو هەستانەمان زۆر لەوە لاوازترە ڕێگە پیشاندەرمان بێت بۆ خۆ چەسپاندن و جێگەبوونەوە. ئەو هەست هەژارییەش ناتوانێت لەئاستی کارەساتە گەورەکاندا ڕێچکە شکێن بێت. مرۆڤ بۆ ئەوەی خاوەنی هۆشیاریی کەلتووری بێت، پێویستە خاوەنی هۆشیاریی ئازادیش بێت، بەواتای دەرچوو لەگۆشەگیریی، کە پرۆژەی خوود خۆشویستنی بۆ دەگێڕێنێتەوە، خوود خۆشویستنیش بەشێکی لەپاراستنی ئازادییە تاکییەکاندا فەراهەم دێت، بەشەکەی دی لەبینینی جیهاندا بەزیندوویی، لەگەشبینی بەوەی کۆهەوڵ دەتوانێت بەشە مردووەکان زیندوو بکاتەوە، یان لانی کەم دەتوانێت بەشە زیندووەکان بەزیندوویی بهێڵێتەوە، مرۆڤی ڕاست لەسەرەتادا بەهەست خۆی ئازاد دەکات، کوشتنی هەر فاکتەرێك لەفاکتەرە گەورەو بچووکەکانی ژیان بەهەموو چەمك و پرەنسیپەکانەوە واتای کۆیلەیی دەکات، مرۆڤی کۆیلەیە، کۆیلە نازانێت هیچ بژیەنێتەوە، کۆیلە ناتوانێت ئازاد بێت، مرۆڤ ئەگەر جەستەو زمانیشی ئازاد نەبوو عەقڵ و ڕۆحی ئازاد بوو لەهەموو شت کەمتر بیر لەمردن دەکاتەوە، دانایشی لەبیرکردنەوەدایە لەژیان و زیندووکردنەوەی بەشە مردووەکان نەك مردن، بەڵام کۆمەڵی ئێمە لەو دانایەو هەلومەرجەکانی بێبەرییە.

پرسیار: ئەو پێشنیارە تایبەتیانەی ئێوە چین، بۆ ئەوەی ئەنفال وەك کارەساتێکی سیاسی مێژوویی لەیادوەری ئینسانی کوردا بەچەشنێك بمێنێتەوە، کە هەمیشە جێی ئاوڕدانەوەو قسەکردنبێت لەسەری لەلایەن ئەو نەوانەی کە لەدواڕۆژی کۆمەڵگەی ئێمەدان؟

کازیوە ساڵەح: یەکەم پێشنیارم پابەندە بەگۆڕینی پەروەردەی نیشتمانی ئێمە کە تا ئێستا پەروەردەیەکی سیاسییە، پەروەردەیەکی ژیاریی و کۆمەڵایەتی نییە، هەر کاتێکیش سیاسەت بەهایەکی خستە ژێر ڕەحمەتی خۆییەوە، ئیتر کۆی ژیان دەبێت بەنمایشێکی کۆمیدی، کۆمیدیایەك جیاواز، کۆمیدیایەك دەتوانێت پێکەنین و گریان کۆبکاتەوە. ترسناکترین کۆدیش کە عەقڵ و هزری ئێمەی داماڵیوە لەوەزیفە مرۆیی و شارستانییەکانی، سیاسییەکانیشمان سیاسەتی ڕامکردن و دەستەمۆکردنی دیدەبینی کۆمەڵی کردووە بەئامانج، بەئاراستەیەك کاری لەسەر کردووە کۆی کەسیەتی داڕێژراوی خواستێکی سیاسییانەی و تاکی کورد بووە بەو بوونەوەرە سیاسییانەی لەسەر جەستەی ڕزیوی سیاسەتی کوردی جگە لەشوناس و پێناسی سیاسی، یان بوونەوەرە سیاسییەکان، هەڵگری شوناسی مۆدێرنی مرۆڤانە نین. جگە لەوەی هیچ پرۆسەیەکی سیاسی کوردی کۆن و نوێ ئەو ڕەوتە دیموکراتییەی بەخۆوە نەبینیوە، هاوڵاتیش بکرێت بەبەشێك لەپرسی بەڕێوەبردن و پنتە ژیاریی و ژیانییەکان، هەتا هەست بەبەرپرسیارییەتی بکات و بەرگریکردن لەبەرانبەر لای ببێت بەمۆراڵ. ئەو سیاسەتسالارییەش تەنها ئەزموونی دوای ڕاپەڕینی لەقاڵب بەر تەسکیدا نەخنکاندووە، بەڵکو درێژکراوەی ئەزموونی لەمێژینەی کوردە لەو بوارەدا، ئەزموونێك هێندە کورتیهێناوە هەمیشە دەرئەنجامەکانی کەڕەتی سفر کردووین، جگە لەنابەرپرسیارییەتی هێندەی ئومێد بەرهەمنەهێناوە ئەو دەرئەنجامەش هاوکێشەیەکی نەزانراو نەبووە لای نەتەوە چەوسێنەرەکانی کوردو هاوکارییەکی باشی پلانە دژەکانی کردوون. لەسیاسەتی جیهانیشدا هەروایە بۆ ئەوەی شارەزای ئاوەزو هزری میللەتێك بین، پێویستە شارەزای فەلسەفەی فەرمانڕوایی سەرکردەکانی بین، ئەوە میللەتە ڕێگەی پراکتیکی ئەو جۆرە ئایدۆلۆژییەی دەدات. جیرار دولۆدەل پرۆفیسۆر لەزانکۆی بیربینیانی فەرەنسی و پسپۆڕی بواری سیاسەتی ئەمەریکا پێیوایە "ناتوانرێت جیاوازی بخرێتە نێوان فەلسفەی ئەمەریکی و ئایدۆلۆژی ئەمەریکی، بۆ ئەوەی سیاسەتی سەرکردەکانی ئەمەریکا بزانین پێویستە ئەو فەلسەفەو پاڵنەرە قوڵانەیان بزانین کە دەیانجولێنێت، هەروەها نۆرمی کردار و پڕچەکردارییان" .کردارو پەرچەکردار ئەو دوو فاکتەرەن چارەسەری کێشە ئۆرگانییەکان دیاریدەکەن، جگە لەدیاریکردنی نەزمی ژیانی هاوڵاتیان لەگەڵ ڕووداو ئەرێی و نەرێیەکانی ڕۆژانەیاندا. فەلسەفەی سیاسی کورد ئایدۆلۆژیای فەندەمنتاڵی هۆزە، کردارو پەرچەکردارەکان تەنها لەئاستی سەرەك هۆزدا قەتیس دەمێنێت و هاوڵاتی بواری پەرچەکرداری نەدراوە تا لەمیانەیەوە ببێت بەخاوەنی مۆراڵی ئەرك، هەتا ئێستا لەنێوان حکومەت و هاوڵاتیدا ئەرك وماف دەستنیشان نەکراوە، بڕیاری چارەنووسساز تەنها تەنها لەژێر خێمە سەرك هۆزەوە دەدرێت، ئەو فاکتەرانە هاوڵاتی تووشی سستی بیرکردنەوە لەمەسەلە چارەنووسسازەکان کردووە، تووشی خەمساردی کردووە لەئەرکە مۆراڵییەکانی و پاڵی بەخەیاڵی ئەو دەسەڵاتدارەوە داوەتەوە کە لەبری ئەویش بڕیاردەدات و بەرپرسییەکان ئەگەر پێ بزانێت لەئەستۆ دەگرێت، ئەوەش پەرچەکردارێکی ئاساییە، کە هاوڵاتی

لەدەرەوەی پرسە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکان بووە لەدەرەوەی بەرپرسیارەتیش دەبێت، ئەوەی ئەو پرسانەی تەنها لەبۆتەی ئایدۆلۆژی خۆیدا تواندووەتەوەو رووبەرێکی دی بۆ پرسە مرۆییەکان نەهێشتووەتەوە. ئەگەر توانیمان ئەو گۆڕانکاری لەمۆراڵی مامەڵەو مۆراڵی نیشتیمانیماندا بکەین بەراورد بەو دەستەوسانی و چەق بەستنەی لەقسەی نەرێتی و یادکردنەوەی کاڵ و میللی بۆ کارەساتی زیندوو چی لەهەناودا هەڵنەگرتووە بۆ بەشێکی گرنگی یادەوەری و بیروباوەڕو ئەخلاقی هەموو تاکێك، ئەو مۆراڵە لەچەند تەوەرێکدا خۆی دەبینێتەوە، لەوانە

1– چەمکی ئەنفال لەڕەهەندی بەزییەوە بگوێزرێتەوە بۆ رەهەندی رێز: مەبەستم لەڕەهەندی بەزەیی ئەو میکانیزمە سۆزدارییەیە کە رۆژانە رۆحی پاشماوەکانی ئەنفالی پێ ملەما دەکرێت، بەسێبەری وشە قورس و نەرێتییەکان دەیانهەژێنن و ئەوانیش جارێکی دی بەشێوەی جیاواز لەناخی خۆیاندا بەرهەمی دەهێننەوە. ئەو بەرهەمهێنانەوەی ئەوان هەمیشە خۆیان بەقوربانیی بزانن و حکایەتی بەزەیی هێنەر بن نەك شانازیی هێنەر، داستانی درۆزەکردنی سۆز بن نەك دەستەبەرکردنی ماف، نموونەی مرۆڤی ساویلکەو نەزانی لادێ بن و نەویتر لەچەمکەکانی شاریی و شارییبوون، نەك مرۆڤی شۆڕشگێڕو پارێزەری شار. ئەو سێ چەمکە، بەزەیی و سۆزو لادێی بوون لەنەستی مرۆی رزگاربوو لەئەنفال و کارەساتی ئەنفالدا کراون بەتایتڵی سەرجەم کارەساتەکەو لەیادکردنەوەوە هەتا ناساندنی وەکو کارەساتێکی مێژوویی و ستراتیژی سیاسی و مرۆیی، هەمووی تائێستا خۆی لەو سێ خاڵەدا بینیوەتەوە، ئەوەش کارەساتی گەورەتری لەبەردەم زیندووهێشتنەوەی ئەنفال دروستکردووە.

2– ئەنفال بکرێت بەئەرکێکی ئەخلاقێکی سەپێندراو نەك داواکراو:

ناکرێت چاوەڕوانی ئەوە بکەین یان داوا لەخەڵك بکەین ئەرکی ئەخلاقی بەرامبەر ئەنفال تێدابێت، ئەوەشی بۆ بکەین بەمێژوویەکی پرشنگدار، بەڵکو دەبێت بکرێت بەئەخلاقی هەموو تاکێك و بەسەریدا بسەپێت وەکو مەرجی ژیان و مرۆڤ بوون، ئەویش لەچەندین رێگەوە هەندێکیان خۆی لەڕێگەی بەمێژوو سەپاندنەوە دەبینێتەوە، وەکو ئەوەی بکرێت بەسەبجێکتی خوێندن لەهەموو قۆناخەکانی خوێندندا لەسەرەتاییەوە هەتا زانکۆ و بەپێی قۆناغ و تەمەنەکان گرێبەندی بکرێت، ببێت بەشێك لەژیانی زانستی. وەکو شوناسیش بکرێت بەتاقیکردنەوە بەنووسین و بەزمان بۆ ئەو کەسانەی کورد نین و دەیانەوێت لەماوەی 2 ساڵ زیاتر لەکوردستاندا بژین، بوکلێتێکی تایبەت دەربارەی ئەنفال دروستبکرێت و هەر کەسێکی بێگانە یان تەنانەت ئەو منداڵە کوردانەی لەڕۆژئاوا لەدایکبوون دەیانەوێت بێنەوە کوردستان بژین ئەو بابەتەیان بدرێتێ و ماوەیەکی دیاریکراویان بۆ دابنرێت تاقیکردنەوەی بەنووسین و بەقسەکردن تێدا بکەن، واتە ئەنفال بکرێت بەتاقیکردنەوەی کوردبوون و لەووڵاتی کورددا مانەوە بۆ کورد بۆ بێگانە، ئەگەر دەرچوون ئەوجا مافی مانەوەیان لەکوردسانندا هەبێت. لەڕێگەی کەناڵەکانی راگەیاندنەووە بایەخی تەواوی پێبدرێت و نەخرێت نێو یەك رۆژی رۆژمێری یادەوەرییەوە ساڵانەوەو هیچی دی، بەڵکو یان کەناڵێکی تایبەت بەو مەسەلەیە بکرێتەوە، یاخود هەر یەك لەتەلەفزیۆنەکان هەفتەی رۆژێك بۆ ئەو مەبەستە تەرخان بکەن، گرنگ نییە ئەگەر یەك بەرنامەش بێت و هەفتەی رۆژێك لەتەلەفزیۆنەکانەوە نمایش بکرێتەوە، زۆر گرنگە خەڵك ناچار بکەییت گوێ لەئەنفال بگرێت، لیی بڕوانێت، ئەگەر خۆشی نەیخواست بکرێت بەبەشێك لەکاتی و ناچار بکرێت ئەنفال بەشێك لەکاتی بگرێت، لەوانەیە بڵێت ئەوە سیستمێکی دیموکراتی نییە، بەڵام ئەگەر سەیری سیستمی جیهانیش بکەیت خاوەنی ئەنفالیش نین، تەنها خاوەنی دانی مافی پەنابەرین بۆ بەستنەوەی هەستی پەنابەر بەووڵاتەکانیەوە وەکو هەستی هاوڵاتی ئەسڵی بەشێوەیەك لەشێوەکان پابەندی ئەو جۆرە پرۆگرامەن.

کردنەوەی دەیان ماڵپەڕو گرووپ و تۆڕی ئینتەرنێتی بەو مەبەستە، من لەوە سەغڵەت نابم ئەگەر سەدان رێکخراو بەناوی ئەنفال بکرێتەوە، گەرچی هەندێکیان تەنها بۆ پارە پەیداکردن و هەشە بۆ هەڵوێست تۆمارکردن، هەشە بۆ ناو دەرکردن لەو بوارە نزیك بووەتەوە، بەڵام زۆر گرنگە لەوە سەغڵەت نەبین کە ژمارەی رێکخراوەکان نەك هەر زۆربن، بەڵکو هەموو تاکەکانی کورد لەچواچێوەی رێکخراوە جیاوازەکانی ئەنفال جێگە بکرێتەوەو وابکرێت هەموو کورد سەرقاڵ، بەشدارو کارابێت لەچەمکێکی ئەنفالدا.

3– گۆڕینی کلێشەی ئەنفال لەقسەی سەر زارەکییەوە بۆ فیلمی دۆکۆمێنتاری:

ئەوەی تائێستا دەربارەی ئەنفال دەگوترێت، زیاتر قسەی سۆزداین، نەك لێکۆڵینەوەی ئەکادیمی، زیاتر سۆز وروژاندنە، نەك پیشاندانێکی واقعی کە لەهەموو وشەیەك زیاتر کاریگەری دەبێت، بەتایبەت لەسەر دەرەوەی کوردستان هەروەها دەبێت بە بەڵگەی مێژوویی و سەرچاوەی مێژوویی بۆ داهاتوو.

4– گۆڕینی لەحکایەتەوە بۆ کارەسات:

خەریکە ئەنفال لەهزری خەڵکدا دەبێت بەحکایەتێکی سواو، حکایەتێکی تراژیدی، کە نایەوێت دووبارە گوێی لێبگرێت بۆ ئەوەی هەموو ئازارەکانی خۆی بیر نەهێنێتەوەو حکایەتێك تەنها حکایەتخوان گوێگرو بێژەرە، ئەمەش تەنها لەبێ دەربەستی خەڵکەوە فەراهەم نەهاتووە، لەنەمانی متمانە بەدەسەڵات و بەڕێوەبردن لەناوچەکەداو متمانە بەخشینی ئەوان بەئەنفالچییەکان و نەبوونی خوێندنەوەی دروست بۆ ئەو کارەساتە بەئاستێك کاریگەری لەلای بەرامبەر جێبهێڵێت. جگە لەنەفرەت لەخوود کردن، ئەو کاتەی مرۆڤ لەخۆی دەپرسێت قوربانیم بۆ کێ دا، کێ بردییەوە و کێ دۆڕانی، کۆدەکانی نیشتمان و شۆڕش دەکەونە بازنەی گوومانەوە، گوومان نەفرەت بەرهەمدەهێنێت، نەفرەتیش رووداوی لۆژیك دەکات بەخەیاڵی و حکایەت.

5– هێڵکێشانێکی هونەرییانەی سیاسی بۆ یەکگرتنی ئەرکە ئەخلاقییەکانی کورد:

ئەنفال هەر تەنها لەکوشندەیی و هەژاریی بەڕێوەبردنی دەسەڵاتی کوردیدا گورزی کوشندەی بەر نەکەوتووە، رۆحی جوداخوازیی و ئەتك و خۆبەبەرپرسیار نەزانیش گەورەترین گورزی بەر ئەنفال و چەمکەکانی دی کوشتن و قڕکردن و شەهید داوە، لەقسەکردن و رەفتاری تاکی کورد بڕوانە هەتا ئێستاش بەبەشەکانی کوردستانی عێراق، ئێران، تورکیا و سوریا، نەك باشور، باکور، رۆهەڵات و رۆژئاوای کوردستان. هەتا ئێستا هەر پارچەیەك بەجیاوازی بەرگری لەخەباتی خۆی دەکات و یەك دەنگی نەبڕاوە بەبەر کارەساتەکانمان، ژمارەیەکی زۆری بەشەکانی دی کوردستان بەباشی ئاگایان لەکارەساتی ئەنفال نییە، هەر وەکو چۆن ژمارەیەکی بەشەکەی ئێمەش ئاگایان لەکارەساتەکانی ئەوان نییە، کە باس لەکارەساتەکان دەکەن تەنها باس لەکارەساتی ئەو بەشەی خۆیان دەکەن و لەئەجندەی کاریاندا ئەنفالیان دانەڕشتووە، تا ئێستا غەمێکی گشتگیر نییە بۆ لایەنی زمانەوانی و تێگەشتنمان لەیەك، هەژارترین میللەت لەڕووی فەرهەنگی و سیاسیەوە، هەژارییان ناگات بەئاستێك نەتوانن چەند خولێکی زمانەوانیان هەبێت بۆ دیالکتیکە جیاوازەکان و فێر بوون و تێگەشتن لەیەکتری، تائێستا لەو بەشەی کوردستانی ئەنفالکراویشدا مەسەلەی جیاوازی نێوان سۆرانی و کرمانجی رەواجی هەیە، بەیەك چاو سەیری ئەنفالکراوەکان و لەئەنفال رزگار کراوەکان ناکرێت. ئەوانەش تەنها خەمساردی بەرهەم نەهێناوە، بێبەهابوونی مرۆڤ و بێبەهابوونی کوردیشی بەرهەمهێناوە، ناکرێت ئێمە خۆمان بەها بۆ خۆمان دانەنێین و داوای بەها لەبەرامبەر بکەین.

6– گواستنەوەی رزگاربووانی ئەنفال لەدەرەوە بۆ ناوەوەی کایە کۆمەڵایەتییەکان: کەسی لەئەنفال رزگار بوو لەنێو کۆمەڵی کوررداو لەژێر سایەی بەڕێوەبردنی کوردیدا خەڵکانێکی پەراوێزخراوی کۆمەڵایەتین لەهەموو رووەکانەوە، رۆشنبیری، فەرهەنگی، خوێندەواری، هاوکاری و گوزەرانی رۆژانە، ژیانی هاوسەری و هەبوونی رەچەڵەك و کایە خزمەتگوزارییەکان و ..هتد. هەر یەك لەو خاڵانە مرۆڤی رزگاربووی ئەنفالی لەمرۆڤێکی کۆمەڵایەتییەوە گواستووەتەوە بۆ مرۆڤێکی گۆشەگیرو پەراوێز، ئەوەش خوێندنەوەی دەروونی کۆمەڵایەتی و سیاسی زۆر هەڵدەگرێت لەم دیدارەدا باسناکرێت، بەڵام دەکرێت ئاماژە بەوە بکەین، ئێمە کورد بەگشتی و دەسەڵاتدارانی کورد بەتایبەتی ئەگەر بەها بۆ رزگاربووانی ئەنفال دانەنێت، چۆن دەتوانێت بەها بۆ کارەساتەکە دابنێت و بیکات بەکارەساتێکی زیندوو، لەکاتێکدا لەبێبەهاییان لەنێو کایە کۆمەڵایەتی و ژیانییەکاندا زۆر لەئەنفال بەجێماوو تەنانەت ئامادەیی ئەوەی نەماوە لەدیدارێکدا باس لەتراژیدیای خۆی بکات، چونکە چیدی ئامادە نییە تەنها ئامرازی ئەدڤەرتایز و راگەیاندن بێت. لەبەرژەوەندی کەس و دەزگاو راگەیاندنە جیاوازەکان بەکاربهێنرێت، بێ رەچاوکردنی بەرژەوەندیی خۆی.

7– هەبوونی دەزگای کارا بەو کارەساتە:

دەزانین کۆمەڵێك دەزگای حکومیی و حزبیی بەناوی جۆربەجۆر و پاشگری ئەنفال کراونەتەوە، بەڵام لەڕاستیدا بەو ئامانجە کار ناکەن، یاخود دەتوانین بڵێین، لەکاتێکدا پێویستە ٪100 ئامانجی کارکردنیان ئەنفال بێت، ٪20 ئامانجیان بۆ ئەنفال تەرخان کردوەو ٪80 بۆ کاری بەرژەوەندیخوازی حزبیی و لایەنکاریی و کەسیی بەکارهێناوە (ئەم نموونە رێکخراوی چاك ناگرێتەوە)، لەلایەکی دی ئەوەی زۆر گرنگە لەمەسەلەی ئەنفالدا کۆکردنەوەی کەسانی لێکۆڵیارەو نووسەرانی ئەو بارەیە لەژێر یەك چەتردا، ئەویش چەتری دەزگایەکی لێکۆڵینەوەی سەربەخۆیە بۆ هەموو کوردێك و دەستەبەرکردنی پێداویستییەکانی لێکۆڵیار بۆ خۆتەرخانکردن بۆ لێکۆڵینەوەو بەدواداچوون سەبارەت بەئەنفال.

8– یەکخستنی کارەکان لەناوەوەو دەرەوەی کوردستان: پتەوکردنی پەیوەندی ئەوانەی ناو کوردستان بەوانەی دەرەوە، لەو رێگەیەوە هەوڵدان بۆ بەجیهانیکردنی ئەنفال، ئەوەیان زیاتر بەوانەی دەرەوەی کوردستان دەکرێت، بە بەستنەوەیان لەگەڵ فاکتەرە زیندووەکانی ناو کوردستان. ناکرێت خەڵك بەبەپێی کات و تەنها بەهۆی پاڵنەری دەروونی خۆی لەئەنفال بکۆڵێتەوە، پێویستە ئەو کەسانە ژیانیان دابین بکرێت و تەرخانبکرێن بۆ ئەو مەسەلانە.

9– کۆکردنەوەی هەموو ئەو بەرهەمانەی لەسەر ئەنفال نووسراون: دانانیان لەسەر رەفەی تایبەت بەو مەسەلەیە لەهەموو کتێبخانەکانی جیهاندا، جا نازانم لەکتێبخانەکانی کوردستان خۆیدا تا چەند ئەوە کراوە، هەروەها دانانیان لەماڵپەڕی تایبەت بەمەسەلەی ئەنفال.

10– تەرخانکردنی بوودجەی تایبەت بۆ وەرگێڕان:

وەرگێڕان شوناسی هەر نەتەوەیەك دەکات لەجیهانداو دەرگایەکە بۆ جیهانی ناساندن، تەرخانکردنی بوودجەی تایبەت بۆ وەرگێڕانی سەرجەم ئەو نووسراوانەی لەسەر ئەنفال نووسراون بۆ زمانە زیندووەکانی جیهان. بەشێکە لەپرۆسەی بەزیندوو هێشتنەوەو بەجیهانیکردنی.

11– کردنەوەی مۆزەخانە لەهەموو شارە گەورەکانی کوردستان و دەرەوە:

لەپارچەکانی دی کوردستانیش، ئەوانەی مۆڵەتیان دەدەن، هەروەها جیهانی رۆژئاواش، دیارە رۆژئاوا مۆڵەتی ئەوە دەدات ئەگەر دەسەڵاتی کوردی مۆڵەت بەخۆی بدات کار بۆ ئەو مەسەلەیە بکات، یان لایەنی کەم هەوڵدان بۆ دابڕینی بەشێك گەرچی بچووکیش بێت لەمۆزەخانە نێو دەوڵەتییەکان. جوولەکەکان یەکێك لەو خاڵانەی لەمەسەلەی جینۆسایدی خۆیاندا بایەخیان پێدا مۆزەخانە بوو، لەزۆربەی وڵاتانی رۆژئاوادا مۆزەخانەی تایبەتیان بەو کارەساتەی خۆیان کردووەتەوە، ئەوە مێژووکردن و زیندوو هێشتنەوە دەگەیەنێت.

12– هەبوونی دەزگای ئەرشیفی تایبەت:

دروستکردنی ئەرشیف و ئەرشیفکردنی هەموو ئەو دۆکۆمێنتانەی ژێر چنگ کەوتوون لەگەڵ هەموو ئەو کارانەی بۆ ئەنفالکراون، نەشاردنەوەیان لەنووسەرو لێکۆڵیار، هەتا ئێستا تەنها هەندێك بەڵگەنامەی کەم دەستی خەڵکانی حزبی ناو دەزگاکا دەکەون و بابەتێکی بەدڵی دەزگا لەسەر دەنووسن، نەك لەئاستی کارەساتەکەدا، ئەوانەی ویستبێتیان لەئاستی کارەساتەکەدا کار بکەن دژایەتی کراون و نەیانهێشتووە کارەکانیان مەیسەر ببێت.

13– دارشتنەوەی ئەنفالە لەنێو بەیتە میللییەکان و شیعرە کلاسیکییەکاندا.

وەکو دەزانین رێژەیەکی ئێجگار زۆری لەئەنفال بەجێماوەکان و کوردیش بەگشتی نەخوێندەوار و بەتەمەنەکانن، لاوەکانمان زۆربەی شەهیدو ئەنفالکراون، سروشتی کوردەواریشە شەیداییەکی زۆر لەمرۆڤی کورددا بەدیدەکرێت بۆ شیعر، بەتایبەت شیعرە کلاسیکییەکان، هەر ئەو شیعرانەش هاوشانی فاکتەرەکانی دی رۆڵی گەورەیان بینیوە لەزیندووڕاگرتن و هەڵگیرسانی هەمیشەی شۆڕش و کوردایەتیکردن لەنێو ریزی نەخوێندەواران و بەساڵاچوانی کورد، لەگەڵ هەموو کارەسات و نەخوێندەواری و نەبوونییەکانیشدا زۆربەی بەساڵاچووانی کورد بەدەیان بەیت شیعری سەبارەت بەو دیاردەو رووداو و کارەسات و شۆڕش و رەمزە نیشتمانییەکانی کورد دەزانێت و زۆر جار دەیکات بەوەڵامی ئەو پرسیارانەی سەبارەت بەو رووداو و دیاردانە رووبەڕووی دەبنەوە. ئەو هەڵویستەش لەجەهل و نەزانینی بەساڵاچوانەوە نەهاتووە، بەڵکو بەپێچەوانەی هۆز–مۆدێرنەکانی ئەمڕۆ، لەڕێزگرتنیان بۆ خوێندەواری و خوێندەواران و بیری شۆڕشگێڕی شاعیران بووە لەو وتەو شیعرانەی کە گوزارشتکەر بووە لەسۆزو دەربڕین و بیری شۆڕشگێڕیی ئەوان. لەم روانگەیەوە دارشتنەوەی ئەنفال لەبەیتە میللیەکاندا ئەرکی هەموو دڵسۆزێکی ئەو کارەساتەیە ئەو توانایە لەخۆیاندا دەبینن، کەرەستەیەکی ساکارو دوور لەتەم و مژی سەردەم بۆ ئەو چینەی ناو ئەنفال بەرهەمبهێنێت و بۆ چینی بەساڵاچووان بەگشتی کە لەدەرەوەی هەموو بایەخێکی مرۆیین و ئەوەشی لەدەستی ئێمەدایە بەرهەمهێنانی ئەو فاکتەرەیە کە بەیەکێك لەفاکتەرە رۆحیەکانی ئەوان دەژمێردرێت.

هەموو ئەوانەی باسمان کرد، نەکردنیان دەکەوێتە سەر ترسی دەسەڵاتی کوردی لەڕاماڵینی پەردەی ساختەو دەرکەوتنی رووی راستەقینەی رووداوەکان، دەسەڵاتێك نەیتوانیبێت بێگوناهی خۆی لەکارەساتەکاندا نیشانبدات، هەوڵنادات بۆ زیندوو هێشتنەوەی، بەڵکو هەوڵدەدات قودسیەتی کارەساتەکە بەشێوەیەك بشوێنێت کە جەللادو قوربانی، ئەنفالکراو و ئەنفالچی، شۆڕشگێڕو جاش، ئەتککراو و ئەتککار، دڵسۆزو گەندەڵ یەك واتاو یەك بەهایان هەبێت، ئێمە پێویستە زۆر دڵنیابین لەوەی ئەگەر ئەو دەسەڵاتە لەگوناهی ئەنفالدا تێوە نەگلابێت، کردنی ئەو فاکتەرانەی باسمان کردوون زۆر ئاسانن و کوردیش ئەوەندەی خەڵکی بەتواناو دڵسۆزی تێدایە ئەو ئەرکەی پێ بسپێردرێت، بەڵام هەوڵدان بۆ شێواندنی توانای ئەوانەش خۆ بەختانەو سەربەخۆیانە کار لەسەر ئەو کارەساتە دەکەن، رووخاندنی سەرخان و ژێر خانی پیرۆزییەکانی کوردەو نیشانەی پرسیار دەباتە بەردەم زۆر فاکتەرو پنت.

پرسیار: ئایا ئەدەبی کوردی بەتەعریفە جیاوازەکانی ئێوەوە بۆ ئەدەب چەند بەرپرسیارە لەبەردەم بیرنەکردنەوە لەئەنفال؟

کازیوە ساڵەح: ئەم پرسیارە رووبەڕووی کۆمەڵێك ئیشکالیەت و هێمای دیمان دەکاتەوە، لەوانە واقعی ئەدەبی کوردی لەڕابردوو ئێستادا، گومانی هەبوونی رۆشنبیری راستەقینە، مەبەستم رۆشنبیری داهێنەرو نەحەپەساو بەئەدەبی بێگانە.

با سەرەتا ئەوە بڵێین کە ئەدەب بەرپرسیارییەتی زۆر گەورەی نەکەوتووەتە سەر شان لەمەسەلەی بیرکردنەوە لەئەنفال، ئەدەب کە رۆمان و چیرۆك و شیعر دەکات، زۆر جار مرۆڤ دەخەنەوە بەر رێژنەی سۆزو لاواندنەوە، لەوێشەوە حیکایەتخوانی، پێویستمان بەوەیە ئەنفال لەحکایەت و سەرگوزشتەی سۆزدارییانە دەربێنین بۆ جیهانی لۆژیك و مێژوو، مێژوو وەکو کرۆنۆلۆژیاو وەکو فێکشنیش، ئێمەش ئەدەبی مێژوویمان ئەگەر هەشبێت مردوو و لاوازە، خاوەنی ئەدەبی مێژووی نین، سەرباری ئەوەی ئەمڕۆ ئەدەبی بەرگری لەجیهاندا رەواجی نەماوە، تەنانەت ئەگەر جارێکی دی مەکسیم گۆرکی چیرۆکێکی دی وەکو دایك، یان دایکی لەڕۆژگاری ئەمڕۆدا بنووسیبایە ئەو کاریگەرییەی نەدەبوو کە کاتی خۆی لەسەر چین و توێژەکانی خەڵکی داینا و رۆحی بەرگری و بەرخودانی کردە دۆستی مرۆڤ.

دیسان بیرمان نەچێت ئەدەبی کوردی سەردەمە مێژووییەکانی خۆی سروشتیانە نەبڕیوەو ئێمە ناتوانین پۆلێنیان بکەین، چونکە هەموو سەردەمەکانمان تێکەڵکراوە، هەروەها ئاسان نییە ئەدەبی میللی، ریالستیك، بەرگری و مێژووی و فەنتازی و ...تد لێك جوودا بکەینەوە، وەکو سەردەمی تایبەتیش پۆلێنیان بکەین لەمێژووی ئەدەبی کوردیدا.

ئەدەبی رۆماننووسی گرنگترین و هەناسەدرێژترین کاراکترە بۆ گوزارشتکردن لەکارەساتە گەورەکان، بەڵام ئێمە لەو بوارەشدا زۆر لاوازین، ئەگەر ئەدەبی گێڕانەوە، واتە رۆماننووسین کۆنترین ئەدەبە لەنێو مێژووی جیهانداو پاشان لقەکانی دی ئەدەب هاتوونەتە ئاراوە، ئەوا ئەدەبی رۆمانووسی لەنێو کورردا زۆر نوێیەو تەنانەت لەپاش راپەڕین خەریکە هەندێك ئەو بوارە گەشە دەکات و خەڵکانێك توانای خۆیان لەو بوارەدا تاقی دەکەنەوە، ئەمە جگە لەوەی رۆماننووسین کات تەرخانکردن و بیر تەرخانکردنێکی باشی دەوێت، رۆماننووسەکانی رۆژئاوا ساڵی رۆمانێك دەنووسن و ئەو ساڵە بەداهاتی ئەو رۆمانە دەژین و کاتەکەیان تەرخاندەکەن بۆ رۆمانێکی دی، بەچەندین شتی جیاوازو لاوەکییەوە سەرقاڵ نابن کە تووشی گرفتی دابڕان و بیر ئاڵۆزیی بکات، بەڵام نووسەری کورد نە خۆی بەهادارەو نە بەرهەمەکەی، دەتوانم بڵێم نووسەری کورد لەمرۆڤایەتی و مرۆڤبوونی خۆیەوەیە دەنووسێت، دەنا ناکرێت نووسەرێك تەنانەت بۆ کورتە چیرۆکێکیش ئەوەندە درەنگ بتوانێت بچێتەوە سەری زنجیرەی بیری تێك چووبێت و نەزانێت بەچ ئامانجێك سەرەتای دامەزراندووە. ئێمە تەنها دەتوانین گلەیی لەنووسەر بکەین، بەبێئەوەی لەبارودۆخی خودی نووسەرو بارودۆخی چاپکردن و خوێنەر بپرسین. لەمانەش هەمووی گرنگتر کاریگەری دەسەڵات و سیاسەتی کوردیە لەسەر دارشتنەوەی کەسیەتی تاکی کورد بەنووسەرانیشەوە، بەئاشکرا ئەوانەی بەشێوەی راستەقینە کار بۆ ئەنفال دەکەن، دژایەتی دەکرێن و پەردەیەکی ئایدۆلۆژی و بەرژەوەندخوازانە بەسەرمەسەلەی ئەنفالدا دادراوەتەوە، هەڵدانەوەشی ئاشکراکردنی دەستی نهێنی دی، بۆیە

نووسەرە دەزگایەکان و نووسەری ئایدۆلۆژی پەرەست نایەوێت بایەخ بەئەنفال بدات و بەرژەوەندی خۆی لەپێناوی بەرژەوەندی گشتیدا بخاتە مەترسییەوە. جگە لەوەی خودی تاکی کورد بەهەموو چین و توێژەکانییەوە.

لەلایەکی دی سەرسامی نووسەری کورد بەئەدەبی عەرەبی و فارسی دەتوانین بکەین بەخاڵێکی دی، لەو خاڵانەی هەمیشە پەنای بۆ بابەتێك بردووە لەڕوانگەی ئەو دوو ئەدەبەوە، ئەوانیش خۆیان کارەساتەکەیان بەسەر کورد هێناوەو بۆیە نەهاتوون گوزارشتی لێ بکەن و خۆشیان خاوەنی ئەو جۆرە کارەساتە نین، هەتا خاوەنی چامە ئەدەبی بن و کوردیش وەکو هەمیشە بکەوێتە ژێر کاریگەرییان و گوزارشتی ئەدەبیانە مێژووی کارەساتەکانی بنووسێتەوە، خۆ ئەگەر کورد میللەتێکی ئنیگلیزییزان بوایە، ئەوا بەسەدان رۆمان و بابەتی ئەدەبی گەورەی لەسەر جەنگی یەکەم و دووەمی جیهانیی و ئاکارەکانی هیتلەرو ستالین لەبەردەستدا بوو، دەکرا ببن بەپاڵنەرێك بۆ لەدایکبوونی ئەدەبێکی گوزارشتکار لەکارەساتە گەورەکانمان.

ئەگەری پەیوەندی نێوان رۆشنبیرو دەسەڵات، رۆشنبیرو رۆشنبیریی—ش ئەگەرێکی زۆر بەهێزی لاوازکردنی ئەنفالە لەپرۆسەی نووسیندا. لەگەڵ ئەوەی جەدەلی نێوان رۆشنبیرو دەسەڵات هەتا ئێستا یەکێك بووە لەئالیەتەکانی کارکردنی رۆشنبیر، لەگەڵ ئەوەشدا رۆشنبیری کورد نەیتوانیوە لەدەرەوەی کەسە عەوامەکان بێت و کەسیەتی نەکەوێتە ژێر کاریگەری داڕشتنەوەی سیاسی و خاوەنی پرۆژەو تایبەتمەندی بێت لەدەرەوەی کاریگەری حزبە سیاسییەکان، لێرەوە جۆری پەیوەندی دەگۆڕێت بەپەیوەندی نێوان رۆشنبیرو حزب، نەك رۆشنبیرو دەسەڵات. رۆشنبیر هەڵگری مەعریفەیەو مەعریفەش وەکو فرنسیس بیکون دەڵێت: " خۆی لەخۆیدا دەسەڵاتە "، ئەوەش لەوڵاتانی دیموکراسیدا لۆژیکە، رۆشنبیرو هونەرمەندێکی خاوەن جەماوەر لەدەسەڵاتدارێك زیاتر خەڵك دەکەوێتە ژێر کاریگەری بۆچوون و داواکانییەوەو دەسەڵاتیش وەکو هێزی بەرانبەر لێی دەڕوانێت، چونکە دەسەڵاتی رۆشنبیری لاوازتر نییە لەدەسەڵاتی سیاسی، هەر ئەو دەسەڵاتە رۆشنبیرییەش لەژێر کاریگەری تیۆرە کۆمەڵایەتی و سیاسی فەلسەفییەکانی زانایان و رۆشنبیرەکانیان شۆڕشەکانی رۆژئاوا گەشتن بەلوتکە و گۆڕانکاریی بابەتیان بەرجەستە کرد، بەڵام لای ئێمە تێکەڵاوبوونی پێناسی فێرخوازەو رۆشنبیرو نەبوونی هێڵێکی مەعریفی جیاکەرەوە، مملەکەتێك رۆشنبیری بێدەستمایەی فکری و دەرەوەی کایەی رۆشنبیری بەرهەمهێناوە، جۆرە مرۆڤێك ئەو هێڵە سوورە نەبینێت کە وەزیفەی رۆشنبیر لەنێوان رۆشنبیرو دەسەڵات یان حزبدا دەیکێشێت، ئەویش درککردنە بەقەیرانەکانی کۆمەڵەکەی، کە درکیشی پێکرد هەستکردن بەلێپسراوێتی تا ئاستی وتەکەی سارتەر کە دەڵێت: " لەهەر کوێ ستەم هەبوو ئێمەی نووسەران لێی بەرپرسیارین "، ئەو هەست بەبەرپرسیارەێتی پێشتر باسمان لێکرد رۆشنبیر نەك هەر لەبۆتەیدا تواوەتەوە، باوەڕی تەواویشی بەوەیە وەکو بوونەوەرێکی سیاسی مامەڵەی لەگەڵ بکرێت و مامەڵە دەکات، رۆشنبیرێك لەدەسەڵاتداران زیاتر غەمی جەماوەر کۆکردنەوەیەتی، لەوان زیاتر چەواشەکاری بەکاردەهێنێت بۆ راکێشان و کۆکردنەوەی خەڵك، رۆشنبیرێکی دەوێت لەگەڵ دەسەڵات هاوشان و هاوگوتار بێت، لای جەماوەرەوە بەهاو تارمایی دەسەڵاتی هەبێت، لە قسەکردندا رەخنەگر نەبێت، دبلۆمات بێت و دڵی سەرجەم جەماوەر رازی بکات، وەکو ئەوەی چاوەڕوانی سەرکردایەتی داهاتوو بێت کە لەدەستی رۆشنبیراندا بێت نەك سیاسەتمەداران. بەهەرحاڵ بەدەگمەن رۆشنبیری ئایدیاڵمان هەیە، کە خۆی بۆ رەخنەگرتن و راڤەکردنی کێشە کۆمەڵایەتی و سیاسی و مرۆڤایەتییەکانەوە قاڵ کردبێت لەوەزیفەی خۆی دانەبڕابێت. پەرتەوازەیی وەزیفەی سەرەکی رۆشنبیر راستەقینەکانیش لەنێو تێفکرین و راستکردنەوەی ئەو هەموو ناهەموارییەی وەزیفە نوێ جیاوازەکانی جیهانی رۆشنبیری کوردی دروستیکردووە وای کردووە، ئەنفال بەختی کەمتری بەربکەوێت، ئەمڕۆ هیچ هەنگاوێکی سیاسی و کۆمەڵایەتی و رۆشنبیری رەوتی دروستی خۆی ناگرێت کە دەرئەنجام پێویستی بەواعیزو رەخنەگر نەبێت و تێفکرین بەلای لەدایکبوونی جیهانبینێکی نوێدا بڕوات، هەنوکە باردۆخێکی نیوە بەمەبەست دروستکراو نیوە بەناچاری وایکردووە، رۆشنبیرە ئایدیاڵەکان فریای راڤەکردنی ئەو هەموو پاسیڤە نوێیانە نەکەون، رووبەڕووی کۆمەڵەکەیان دەبێتەوەو بەرنامە رێژییەکیان لەوەزیفەی خۆیاندا پێ نەکرێت .

لە ئەگەرێکی لاوازتردا دەکرێت هەندێك لەنووسەرانیشمان هێندە کارەساتەکە کاریگەری لەسەر دانابن، ئەوەشی لەسەر ئەنفال هەیانە بڵاوینەکەنەوە، باڵای بەرهەمی ئەدەبی و نووسین و خودی پێنووسیش نەوی تر ببینن لەباڵای زراڤ و مەزنی ئەنفال، خۆم یەکێکم لەوانەی بەهەموو شێوەیەك و توانایەك پەلاماری ئەو مەسەلەیەم داوە لەنامە نووسین و پەیوەندیکردن بەدەسەڵاتدارانی هەر وڵاتێك تێیدا ژیابێتم بەمەبەستی بایەخدان، تێگەیاندیان لەو جینۆسایدەی بەسەر کورد هاتووە هەتا نووسین، بەشی دوو کتێب لێکۆڵینەوەو وتارم دەربارەی ئەنفال هەیە، چیرۆك و شیعرو دیداری رۆژنامەوانی (تەنانەت دیدارە رۆژنامەوانییەکانم لەپێناوی ئەنفال تیشك خستنە سەر ئەنفال و هەڵەبجە ئەنجامداون، نەك بەمەبەستی کاری رۆژنامەوانی) و ساڵی پاریش نۆڤڵێکم دەربارەی ئەنفال نووسیوە، لەگەڵ هاندانی هاوڕێیانیشمدا نەمتوانیوە بەچاپیان بگەیەنم و کەمیشم لێ بڵاوکردوونەتەوە، بەڵام ئەوانەشی بڵاوکراونەتەوە بەسەر خوێنەردا تێپەڕیوەو پێی نەزانیوە لەجیهانی کوردیدا بایەخی پێنەدراوە، بۆ نموونە چیرۆکی " کێ کوشتنەکەی ئاشکرا کرد " پاڵەوانی سەرەکی سەگێکە، ئەو سەگە لەهەموو کارەکتەرەکانی ناو چیرۆکەکە بەهەستترو مرۆخوازترو دۆستخوازترە، ئەو سەگە، سەگێکی لەئەنفال بەجێماوە، بۆیە کراوە بەسەگێکی ئەفسانەیی. هەمان چیرۆك کراوە بەئینگلیزی، یەکێك لەمامۆستاکانی کلاسی یازدە ساڵی پار کردی بەبابەتی کلاسەکەی، لەشیکردنەوەی کارەکتەرەکاندا خێرا ئەوەی پرسی تۆ دەڵێیت ئەو سەگە لەلادێکان بەجێماوە، جێهێشتن، کۆچکردنی بەکۆمەڵی ئەو شوێنە دەکات، دەنا دەکرێت سەگێك لەکاروان، لەڕێگە لەسەفەردا بەجێبمێنێت، بەڵام لەلادێدا بەجێنامێنێت وندەبێت، پاشان باسی کارەساتی ئەنفالم بۆ کرد، چۆن هەموو شتێك ئەنفالکراوە، لەلادێیەکیش تەنها سەگێك بەجێماوەو ئەنفال نەکراوە، لێرەوە ناڵێم چەند سەرسام بوو، بەڵام دەڵێم هەتا ئێستا هیچ کوردێك درکی بەوە نەکردووە ئەو سەگە لەئەنفال بەجێماوە، هەندێجار بەگوومانم لەوەی لەناو کورددا خوێنەر هەبێت ئەو کارەساتە ئەوە دەگەیەنێت، کە خوێنەری کورد زیاتر خوێنەری چێژ وەرگرن نەك خوێنەری رەخەگر یان راڤەکار. دیسان واتای ئەوەیە، ئێمە خاوەنی رەخنەی ئەدەبی نین و رەخنەگری ئەدەبیمان لەپەنجەی یەك دەست تێناپەڕێت، لەوانەیە ئەگەر شتێکیش دەربارەی ئەنفال نووسرابێت نەگەشتبێت بەخوێنەر، چونکە هەتا ئێستا هیچ رەخنەگرێکی ئەدەبی نەهاتووە

لێکۆڵینەوەیەك تەرخان بکات بەو بەرهەمانەی تەنها لەسەر ئەنفال نووسراون. لەو رووەوە تەنها ئەدەب لاواز نییە، هونەریش بەگشتی لاوازە، نەیتوانیوە شوناسێکی جیاوازتری لەئاستی دەربڕینی وشەی ئەدەبی پێبێت بۆ شوناسی ئەنفال.

پرسیار: ئایا ئاستی ئەو ترسە شاراوەیەی لای ئینسانی کورد هەیە بەرامبەر کوردبوونی خۆی، ترسێکە خاوەنی هێزیکی رۆشنبیری وایە کە بتوانێت لەبری تۆڵە، خۆی بکات بەهێزێك کە هەڵگری لێبوردن بێت، ئایا ئەم هێزە چەند دەستەڵاتی کوردی لێی بەرپرسیارەوو چەندیش کۆمەڵگەی کوردی و رۆشنبیرەکانی بەرپرسیارن لەپیشاندانی؟

کازیوە ساڵەح: ئەو ترسەی لای مرۆڤی کورد هەیە ترسێکی رەوایە، ناڕەوایەتی لەنەدۆزینەوەی گرێکوێرەکانیدا کە خودی ترس لەئایندەی کۆمەڵگا چارەسەری دەکات، کۆمەڵی دوای شەڕگەکان و کۆمەڵی پاشماوەی پاکتاوکردن، هەمیشە لەترس و گوماندا دەژی، ترس لەئاینده، ترس لەدووبارەبوونەوەی رابردوو و گوومان لەدڵسۆزی بەرامبەر، گوومان لەئینتیما، گوومان لەداهاتوویەکی بەختەوەر، چونکە پاکتاوکردن پرۆژەی دەرەوەی ویژدان و دژە ویژدانە، بۆیە گرنگترین ئامراز بۆ ئاسوودەی ئەو کۆمەڵە متمانەبوونە بەویژدانی بەرامبەر، بەرامبەری کوردیش بەهەر چواردەوردا دوژمنەکانییەتی کە تەنها مایەی ترسن، لەناوەوەش دەسەڵاتدارەکانییەتی کە مایەی گوومانن.

کۆمەڵی پاشماوەی جینووساید ترسی مامەڵەکردنی بازرگانی پێوەکردنیش دەبێت بەترسێکی ناوخۆییانەی دی، بۆ رەواندنەوەی ئەو ترسانە جگە لەدابینکردنی هەموو ئەو خاڵانەی لەپرسیاری سێیەمدا ریزمان کرد، کە جۆرێك لەمتمانە دەگەڕێنێتەوە، پێویستیمان بەپرۆژەی خۆشەویستی هەیە بۆ رەوینەوەی ئەو ترسە، کورد یەکێکە لەو کۆمەڵانەی ناحەزانی توانی زۆر بەئاسانی بیکات بەدژە خۆی و دژە خوود، مێژووی رابردوو لەهەبوونی ژمارەی ئەو هەموو جاش و خۆفرۆش و بەدەستەوەدان و دەنگ لێدانە ئەو راستییەمان بۆ دەسەلمێنێت، متمانە نەبوونی تاکی کورد بەخود لەو فاکتەرانەوە سەرچاوەی گرت، هیچ پێکهاتەیەکی فکری دروستیش لەئارادا نەبووە بۆ هێورکردنەوەی ئەو ترسە، پێچەوانەش ئەو ترسە پاش راپەڕین پەرەی سەند بۆ فۆبیا، واتە دەرەوەی ترسێکی ئاسایی، شەڕە یەك لەدوای یەکەکانی هێزە سیاسیەکانی کورد رێژەی ترسیان بەرزکردەوە تا ئاستی رقئەستووریی تۆڵەکردنەوە، تۆڵەکردنەوە لەخود هەتا تۆڵەکردنەوە لەبەرامبەر، ئەو هەستە ئەمرۆ گەیشتووە بەلووتکە زۆر ئاساییە کەسێك ئەوی دی بکوژێت، یان خۆی بکوژێت، ئەمە بەشێکی دەرئەنجامی ئەو نەزانییە بوو دەسەڵاتداران بەکاریانهێنا لەبەڕێوەبردنی کۆمەڵی کوردیدا، ئەوانەی دوێنی نەدەترسان و خاوەنی ئەو هێزە رۆشنبرییە بوون کە باسی دەکەیت، ئەمڕۆ لەکۆمەڵی رکەبەرو تۆڵەخوازو مەرگدۆست دەترسێت، مەرگدۆستی رووی لەهەر کۆمەڵێك کرد رووبەڕووی کارەساتی گەورەو مەترسیداری دەکاتەوە، ترسی ئەمڕۆی بەشێکی کودرستان ترس نییە لەکورد بوون، ترسە لەعەقڵ و دەروونی مەرگخوازیی کورد، بەهەموو چەمك واتاکانییەوە، نەك تەنها مەرگی جەستەیی، پێموایە بەهۆی جیاوازی هەندێك بارودۆخی زمانەوانی و خوێندنەوەو هەندێك بارودۆخی دی سیاسی کوردی باشووری کوردستان کەم ترستر بوون لەکوردبوونی خۆیان و شەرمۆکانە گوزارشتیان لیٚ نەکردووە، هەر ئەوەش وایکردووە قوربانی گەورەش بدات و جینۆساید بکرێت، بەڵام خەباتگێڕانی کۆمەڵایەتی و سیاسی بەشەکانی دی کوردستان ئەرکێکی قورستر لەمەسەلەی ئەو ترس رەوێنەوەدا چاوەڕوانیان دەکات، بەتایبەت ئەو ترسە گەشتووە بەئاستی خۆ بەکەمزانی، ژمارەیەکی بەرچاویان " هونەرمەندو نووسەرو هاوولاتی" تەنانەت لەولاتانی دەرەوەش نەك لەناوخۆدا، ئەوەندەی خۆیان بەئێرانی، تورکی و سووری دەناسێنن ئەوەندە بەکوردو کوردستانی خۆیان ناناسێنن، ئەوەندە خۆیان خزاندووەتە دەزگا ئێرانی و تورکی و عەرەبییەکانەوە بۆ کارکردن و چالاکی ئەوەندە ئاگای لەڕەوەندەکەی خۆی نییە، ئەمەش لەدوا رۆژدا کارەساتی گەورەتری لێدەکەوێتەوە. دیارە هەموو بەشەکانی کوردستان کارەسات و چەوساندنەوەکانیان زۆر نزیك و چوون یەك بووە، بەڵام ئەو جۆرە جینۆسایدەی باشوور لەمێژووی جیهاندا کەموێنەیە، کارەساتیش ئەوەیە بەشەکانی دی خۆیان لەدەرەوەی ئەو چوارچێوەیە ببینن و نەیکەن بەشوناسی خۆیان، چونکە واتای ئەوەیە ئەو کارکردنەی دوژمنانمان لەسەر سایکۆلۆژیەتی تاکی کورد کردویەتی بەتەواوی جێگیربووەو کاری خۆی کردووە.

دەمێنێتەوە سەر چەمکی رۆشنبیریی و تۆڵەکردنەوە کە لەم تەوەرەدا وروژاندووتە، چەمکی رۆشنبیریی چەمکێکی زۆر لەوە بەرفراوانترو باڵاترە لەوەی لەکۆمەڵێکی کشتووکاڵیدا کە زۆرینە نەخوێندەوارن بیکەن بەشوناس کام شوناسیش، ئەو شوناسەی چارەسەری گرفتە سایکۆلۆژییەکانی پیٚ بکەن، زۆر جار سەرم سووڕدەمێنێت خەڵکانێك بەخۆیان دەڵێن رۆشنبیر، لەناو کایە کۆمەڵایەتییەکانی کورردا چەمکی رۆشنبیر، بیریارو فێرکار یان فێرخواز تێکەڵاوکراوە، زۆر بەئاسانی کەسێکی لەزانکۆ دەرچوو بەخۆی دەڵێت رۆشنبیر، کە پێویستە بڵێت فێرخواز، یان یەکێکی خوێندەوار دەڵێت من نووسەر نیم بەڵام رۆشنبیرم، لەناو کوردا چونکە خوێندەواریی زۆر لاوازە، خوێندەواریان بەڕۆشنبیر ناوزەد کردوەوەو تائێستاش هەر وایە، رۆشنبیر ئەو کەسەیە کە توانای مەعریفی و فکری لەئاستیکدایە دەتوانێت خوێندنەوەی جیاوازی بۆ پنتە جیاوازەکانی ژیان هەبێت و دەتوانێت کاریگەری لەسەر کایە کۆمەڵایەتییەکان دابنێت، واتە رۆشنبیریی ئایدیاڵ، لەکاتێکدا ژمارەیەکی باشی نووسەران لەپەراوێزی رۆشنبیریدان، لەناو رۆشنبیرانیشدا رۆشنبیریی بەرهەمهێنەرو رۆشنبیری ئیستهلاکی هەیە، کۆمەڵی ئێمە زیاتر خاوەنی چەمکی دووەمە، ئەگەر خاوەنی ئەو رۆشنبیرییە بەرهەمهێنەرە بوایە ترسەکەی نەدەگەشت بەڕادەی مەرگدۆستی و نکوولیکردن لەشوناس. ئێمە خاوەنی دیوەخانی خێڵەکیانەین لەبری سالۆنی رۆشنبیری و ئەدەبی، خۆ ناکرێت ئەو سەرلێشێوانەی لەماڵپەڕو بڵاوکراوەکان و زۆری ژمارەی بەناو وتارەکاندا دەیبینین بەحاڵەتی رۆشنبیریی ناوزەد بکەین.

دیارە ئەگەر چەمکی رۆشنبیری چەمکێکی کارا بوایە لەناو کۆمەڵی کورددا، چەمکی تۆڵەکردنەوە لاواز دەبوو، ئەو رقئەستوورییە لەبێدەسەڵاتییەوە فەراهەم هاتووە، ئەو بێدەسەڵاتییەی بەهۆی لاوازی رۆشنبیرییەوە سەرجەم تایبەتمەندییەکان و چارەنووس و بەرژەوەندییەکانی پێشکەش بەدەسەڵاتێك کردووە کە لەو ترسەی ئەو ناکۆڵێتەوە، ئەو ترسەی وایکرد ئەوی هاوڵاتی دەنگی بۆ بدات، خۆی بۆ بەخت بکات و بیگەیەنێت بەپۆستەکان، ئەو ترسە بێئەنجام دەرچوو، ئەمرۆ گۆڕا بەرك و تۆڵەو نەفرەت، بەڵام بەرامبەر بەکیٚ؟ ئەمرۆ تۆڵە لەڕۆشنبیری ئایدیاڵ دەکرێتەوە کە خۆی نەخزانووەتە ناو گێژاوی

میللیگەرایی و زەپۆشی عەریزە نووسینەوە، نارۆشنبیرو، سیستمی خێڵەکی تۆڵە لەبێدەسەڵاتەکان دەکاتەوە، نەك لەدەسەڵاتدارەکان، ئەمڕۆ تۆڵە لەوانە دەکرێتەوە کە پێیانوایە ڕێزگرتنی جاش و ئەنفالچییەکان ئەنفالکردنێکی دی دەژمێردرێت.

ئەگەر باسیش لەتۆڵەکردنەوەی ئەنفال بکەین، باوەڕم بەتۆڵەکردنەوەی کوشتن نییە، بەڵام باوەڕم بەبەخشین و دەسەڵاتداریەتیشیان نییە، بەپێچەوانەوە، پێویستە بژین، بەڵام ئەو جۆرە ژیان و بێبەهاییەی کە خۆیان مەرگ بەئاوات بخوازن، کە لای هەموو هاووڵاتییەکی بچەسپێت چەمکی خیانەت و وڵات فرۆشی چ واتایەکی قێزەونی هەیەو کەسانی وڵاتفرۆش چەند خەڵکێکی دەرەوەی بەهاو دەرەوەی مێژووی مرۆڤ بوون. لەکەنەدادا سزای لەسێدارەدان نییە، زیندانی تا هەتایی هەیە، یاخوود زیندانی درێژ خایەن بەپێی تاوانەکە، لەزیندانیشدا ئەشکەنجەو لێدان نییە، بەڵام ئەوانەی پێشێلی یاساییان کردووەو زیندان کراون گەرچی تاوانەکەشیان نەگات بەتاوانی کوشتن و سیخوڕی بەجۆرێك سزای دەروونی نەك فیزیکی دەدرێن کە مەرگ بەئاواتبخوازن و هەندێجاریش خۆیان داوای بەمەرگ سپاردنیان بکەن، ساکارترین سزا بوونەوەرییەك هەیە کە بۆنێکی ئێجگار ناخۆش بڵاودەکاتەوە، بەڕادەیەك مرۆڤ بەرگەی پێنج چرکەی ئەو بۆنە ناگرێت، سزای هەندێك لەزیندانییەکان بردنی ئەو گیانەوەرەیە بۆ ناو ژووری زیندانییەکە، ئەگەر چرکەیەك بمێنێتەوە هەفتەیەك بۆنەکەی بنبڕ نابێت، ئەمە کووشتنی راستەقیەنەیە، من پێمخۆشبوو سەدامیش لەسێدارە نەدرێت، هەتا رزین رۆژانە لەڕووی سایکۆلۆژییەوە بکوژرایە، ئەمە لەڕووی رەکەبەرێتییەوە دەنابرم، لەڕووی زانستی و کۆمەڵایەتییەوە باوەڕم پێیەتی، مرۆڤی مەرگدۆست سەرکردەبێت یان هاووڵاتی لەمەرگی بەپەلە ناترسێت، لەمەرگی هێواش دەترسێت، لەمەرگی سرووشتی دەترسێت، لای ئەو بکوژ بێت یان کوژراو مێژووە، پاڵەوانێتییە، گووناهە تاوانبار بکرێت بەپاڵەوان. لەڕووی کۆمەڵایەتیشەوە، ئەگەر ئەو جۆرە سزا سایکۆلۆژییانە نەبرێنە ناو زیندانەوە چاکسازیی کۆمەڵایەتی بۆ تاوانە بچووکەکان بەرجەستە نابێت. دیسان بیرمان نەچێت بەخشینی تاوانبارانی ئەنفال، جاشەکان و وڵات فرۆشەکان، چەمکی خیانەت و شۆڕش و جاش و شەهیدی هاوتا کردووە، ئەوەش کۆمەڵێك بێدەربەستی و تاوانی نوێ هێناوەو دەهێنێتە ئاراوە، بەخشین کاتێك گوونجاوە تیورییەکی مۆراڵی سیاسی جیاواز لەوەی باوە پراکتیك بکرێت، ئەو کاتەی کایە سیاسی و رۆشنبیریەکان لەبەرەژەوەندی هاوڵاتی دەتوانن شۆڕشێکی رەوشتی بەرپابکەن بۆ گۆڕینی ئاستی رۆشنبیریی و ژیانی هاووڵاتی، گرێبەندی کۆمەڵایەتی نوێبکاتەوەو لەوێشەوە چەمکی بەخشین دەتوانرێت باڵا بکرێت، بەڵام لەئێستا هیچ گۆڕانکارییەك و تەنانەت هەوڵی گۆڕانکاریش لەکایە کۆمەڵایەتییەکاندا نەکراوە، ژیانی هاووڵاتیان و خەباتی پێشمەرگەو شەهید شوناسێکی جیاوازی بۆ نەدۆزراوەتەوە، هەتا، سیاسەتێك هەبێت ئەوەندە جەسوور بێت بتوانێت فرۆشیارەکان ببەخشێت، نەك هەر بەخشین باڵاتریشیان بکات لەئاستی ئەنفال و شەهید، ئەمڕۆ ئاستی رۆشنبیریی و ئاستی یاخیبوونی هاووڵاتیش بەرامبەر دەسەڵات لەو پەڕی لاوازیدایە، هاووڵاتیان زیاتر هاووڵاتی دەزگایین، هاووڵاتی مووچەخۆری منەتبارن، بەڵام ئەمە لەگەڵ کاتتدا دەگۆڕێت، دوور نییەو رۆژێك هاووڵاتیانی کورد وەکو هاووڵاتیانی فەرەنسی چۆن پاش مردنی بەخیانەتی میرابۆیان زانی، هێشتا لێیٚ خۆش نەبوون و لەگۆڕستانی ناوداران و نیشتیمانپەروەرانەوە تەرمەکەیان گواستەوە بۆ گۆڕستانی پیاوخراپان، دەکرێت ئەمە چارەنووسی هەموو خیانەتکارانی ناو کۆمەڵی کوردیش بێت.

ئەنوەری رەشی عەولا

.(جاشێتی و براکوژیش لەقوولاییدا، یەکێکن لەو رەمزو فیگەرە پاڵنەرانەی کارێکی وەهای کرد لەبوونی ئینسانیانەی خۆمان هەڵبێین و بێهێزبوونی دەنگی ئێمە.. و دەستەوەستانیمان لەبەرامبەر بەهێزبوونی دەنگ و پلان و دوورنماکانی ئەوان بخاتەڕوو، کە بەداوەشاندنی ئێمە **شکاوەیەوەو** خۆمان لەهەموو بەهایەکی بەرزی مرۆڤانە داماڵی و نکوڵیمان لەگەوهەرەکەی ئەو دروشمانە کرد خۆمان پێ ئارایشت کردبوو. هێرشی جاشەکان لەئەنفال.. و ئەتککردنی یەکتر لەشەڕە ناوخۆییەکانی شاخ و شاردا باشترین بەڵگەی ئەو تراژیدیا ئەخلاقی و سیاسییەی ئێمەن، کە هێشتاکە بەپەرۆش نین ئەو **رەگە ریشەداکوتراوەی** کە لەبوارە جیاجیاکاندا ماوە دەربکێشین، پێشمانوایە ململانێی فیکری ئەمە لەئێمە دەخوازێت.. نەك دەستبەسەراگرتن).

ئەنوەری رەشی عەولا

پرسیار: ئەگەر بهاتایە ئەنفال لەوڵاتێکی ئیسلامیدا روویندایەو هەروەها مانایەکی ئیسلامیشی پێندرایە، پێتانوایە ئەنفال بتوانرایە نوقمی بێدەنگییەکی وابکرێت، هەم لەلایەن وڵاتانی دراوسێوە تا دەگاتە هەموو وڵاتە ئیسلامییەکانی دونیا، ئەوسا وڵاتانی ئەورووپی؟

ئەنوەری رەشی عەولا: جۆرێك لەبێدەنگیی هەیە، ئەو ساتەوەختە دەستپێدەکات کە گەمارۆی بکەرو ئەوەی شاهیدە دەدات، هەتاوەکو ئامادە نەبێت، کارەسات و رووداوەکە وەکو خۆی بگێڕێتەوە. واتە لەو بابەتە بڕوانێت و لەکاتی دانپیانانەکەیدا (خەسڵەتە چەسپاو و نەگۆڕەکانی) ئەو بابەتە دەقاو دەق بخاتەڕوو.

بەبارێکی تریشدا بۆ ئەوەی مانا شاراوەکانی رووداوێك بخرێنە روو دەشێ سەرنج و راڤەو ماناگەلێکی تری پێببەخشرێت، جا لۆگۆسیانە بێت (راڤەی لۆجیکانەو ئەقڵیانە) یان میتۆسیانە (راڤەی خواوەندانەو شاعیرانە). ئاخۆ ئێمە دەکەوینە کام بەشی ئەم بێدەنگکردنانەوە؟ بێدەنگیی ئەقلانی.. ئەخلاقی.. ئیستاتیکیانە...تاد.

کورد وەك نەتەوەیەك نقومی سێگۆشەی بەرمۆدای کەلتوورەکانی فارس و عەرەب و تورك بووە، بەهەرسێ پەنتی نائەقلانی و نائەخلاقی و نائیستاتیکیانەوە! پێدەچێ ئەمە یەکەمین پێگەو سنووری دەستپێکردنی بێدەنگییە فەرزکراوەکان بێت.. بێدەنگییە ناقۆلاکان!

تۆ سەرنجبدە لەکرۆکی ئایینی ئیسلام، لەیەکەمین سروش کە دابەزیووەو نێردراوە بۆ پەیامبەر(د.خ) پێڕاگەێنراوە: (بخوێنێتەوە)، ئەویش فەرموویەتی: (نازانم). دووبارە بەگوییدا دراوەتەوە (بخوێنە بەناوی ئەو خودایەی.....)، لێرەوە– دەنگێك – هەیە کە دەنگێکی پیرۆزی بێ مەرزە.. ئەو بێ مەرزی و بێپایانییەش دەتوانرێ نیشانە گەلێك بن بۆ– هێزو دەسەلات –. ئەم دەسەلات و هێزەش دەسپێردرێت بەدەستی کەسێك کە لەلایەن خاوەن دەنگی یەکەمەوە شایەنی ئەو– رۆڵ و ئەرك – بینینەیە، کە ئەویش پەیامبەری ئیسلامە. کەوابێ لەبەرامبەر– بێدەنگییەك – کە هی پەیامبەرە، ئەمر پێکردنێك، بەگوێگرتن و خوێندنەوە ئامادەیی هەیە – واتە – تۆ کارت بیستن و جێبەجێکردنە – و ئیرادەی خودای لەسەرە، کە لەسەروو ئیرادەی ئینسانیانەی خۆتەوەیە!

ئیدی ئەم هەرەمی دەسەڵاتەش لەوێوە لێژ دەبێتەوەو دێتە خوارەوە بۆ ئەوانەی بەدوایدا دێن، ئەمەش ئەو راستییەمان پێدەڵێت: ئەوەی نزیکترین پشت بێت لەپەیامبەرەوە.. پیرۆزترە.

بەو مانایەی لەبازنەی یەکەمدا کێ ئامادەیی هەبووبێت و زووتر گوێی بەپەیامەکان ئاودرابێت و بیستەری دەنگی یەکەم بێت. لەبازنەی دووەمدا کە بڵاوکەرەوەو گەیەنەرە سەرپشککراوەو زیاتر دەتوانێ دەنگ هەڵبڕتر بێت، چونکە هەڵگری (ریسالیەتە) لەو کاتەشداو لەنێو بازنە یەکبەدوایەکانیشدا جیاوازی نییە سەر ئەوەی سەربە چ نەژادو گروپێکی کۆمەڵایەتی و میللەتێکیت، چونکە جیاوازی لەنێوان عەرەب و عەجەمدا نییە تەنها جیاوازییەك هەبێت لە(تەقواکردندا) یە. کەواتە ئوممەتی ئیسلام مەرزەکان دەبڕێت و بەپلەی تەقواکەی جێ و رێگەی دێت و دەپێورێت. بۆیە (مورشیدی کامیل.. دەبێ **هەڵسونیشتنی** موو بەموو لەگەڵ کردارو سوننەتی پێغەمبەری گەورەدا رێك بێت، موویێك لانەدات).

گوێگرتنی دووەم لەماڵی خوداوە دێت کە مزگەوتە. جارێ دونیا کش و ماتە. پێش نەغمەو جریوەی باڵندان. بەرلەوەی هەر چالاکییەك بنوێنرێت، گوێبیستی بانگدان دەبین و (فەرزە) کە شایەتی بدەیت (کە هیچ ئیلاهێك نییە، جگە لەئەڵلا.. پەیامبەریش نێردراوی ئەڵلایە). رۆژی پێنج جار ئەمە ئاوی

گوێی پێدادەدرێ. جگە لەوەی لەگەڵ لەدایکبوونماندا.. کە هیچ فراژبوونێکی جەستەیی و دەروونی لەئێمەدا پێنەگەیوە. بەگوێدا بانگدەدرێت بەناوی خوداوە ئێستا تۆ ناوت فلان کوڕی فیسارە...تاد.

ئێمە گەورە بووی نێوان هەموو ئەم دەنگە پیرۆزانەین و ئاگایی و نائاگاییمان بەم دەنگانە جۆشدراوەو شێلراوەو ئاخنراوەو سیخناخە.

وە هیچ یەکێك لەم دەنگانەش لەپەیامبەرەوە بیگرە هەتا موریدێك بەدیالۆگی نێوان دووکەس نەهاتووە. کەسێك دەنگ هەڵدەبڕێت.. تۆ دەنگ دەبیستیت. گرنگیش نییە تۆ تێدەگەیت یان نا.. ئەسڵی پەیام ئەوەیە فەرزێك هەیە، سەرنوێشتی تۆیەو دەبێ هەمیشە لەزیکریدا بیت و جێبەجێبکرێت. ئەم (تەزکیەی نەفسیش) نابێت هەتا بێدەنگ نەبیت! مەگەر هەر ئەوکاتانە دەنگ هەڵبڕیت کە لەتەهلیلەدایت، تەهلیلەش زیکری خودایە بەدەنگی بەرز. ئەمەش دەچێتەوە سەر(زاهیری شەریعەت) و (شەریعەتیش درەختە و تەریقەت پەلوپۆیین و حەقیقەتیش میوەکەیین)، لەبەرئەوەی جەستەی کورد لەنێو ئەو سنوورانەدا کە بۆ دیدو روانینی تاکرەهەندانەی تورك و فارس و عەرەب غەریب و زیادەیە..و هەرەشە لەقەوارەی ئەو وێنایانە دەکات کە سێ جەستەکەی تر هەیانە بۆ هەیبەتی خۆیان، چونکە هەم خۆیان بە(ئێوە چاکترین کۆمەڵن لەناو مەردمی دنیادا سەرو هەڵدا)دەزانن و تێدەگەن.. هەم نەتەوەی دەست رۆیشتوون و گەیەنەری(ریسالەتە)کەشن. ئەم سێ جەستەیە بەجیاوازی ئەو سوپەرئێگۆیە.. پەنامەکی و ئاشکرایانەی بۆ خۆیان دروستکردووەو رۆناوە، لەشتێکدا یەك دەگرنەوە، کە هەریەکەیان پارێزەری بەرقەرارکردنی گەوهەری ئیسلامن.

هەرسێکیشیان بەجیاو دابڕاو لەیەکتری سیستەمێکیان لەکۆن و تازەدا دامەزراندووەو تاقیکردۆتەوە کە ئایدۆلۆژییەتەکەی دین بووە، بەسەفەوی و عەباسی و عوسمانلیەوە. ئەم تەقواکردنەش نەك نەبووەتە مایەی برایەتی.. بەڵکو لەپراکتیکدا پتر بۆ دەستراگەیشتن بووە بەئامرازگەلێك بۆ (دەرکەوتنی خوود بەسەنتەرکردن) و رەتکردنەوەی رۆڵی ئەوانیتر. جا بەمانا دینییەکەی بێت.. یاخود مانا سیاسییەکەی.

بەهەڵەدا ناچین ئەگەر بڵێین: زۆرجار کۆك و تەبایی ئەوان تەنها لەبەرامبەر کەمایەتی و ئەو نەتەوەو گروپانەی سەر بەرەگەزو ئایینی ئەوان نین و غەیرەن لەو ئایەتەدا خۆی نمایشدەکات کە دەفەرموێت:

((آقتلوهم بالأهمال..........))

لە لەنگەرگای فەرهەنگی سیاسییانەو مێژووییشی هەموویاندا بێ جیاوازی ماناداربووەو کارپێکراوە. بەد گومانکارییەکانیشیان هەر بەمانەوە نەوەستاون، بەڵکو پەیتا پەیتا هەژموونی جەستەی خۆیان بەسەر ئەو غەریبەیەدا کە کوردە فراوان کردووە، هەتا لەچاوی ئەو وڵاتانەی بەجۆرێك لەجۆرەکان یاساگەلێك هەن کە بەرگری لەچەمکگەلی ئازادیی و مافەکان دەکەن، کورد بخزێنە کەناری نەبوونەوە و لەدەستی نەیەت بەدەنگ و زمانی خۆی جەستەی بریناوی و فەرامۆشکراوی خۆی بخاتەروو.. و بتوانن بەئاسانی و بەو شێوەیەی خواستی ئەوانە بوونی راستەقینەی کورد، چاودێرییبکەن.. و حەشار بدەن.. و دواتر لەچەندین رێگای ترەوە.. دەستەمۆییبکەن و لەخودی ئینسانیانەی خۆیشی پاشەکشێی پێبکەن و ئەو سەرکێش و یاخیبووەی بەرەنگاریش دەکات تەفروتونا بکرێت و ئەوەی دەمێنێتەوە نوزەبڕاوانە لەژێر زەبری ترساندن و سزا گەلێکی سایکۆلۆژیدا کەرامەت و کبریائە ئینسانییەکەی وێران.. و مەسخ بکەن.. و بێتامی بکەن.. و خۆی و مانا تێکشکاوەکانی خۆی لەبەرچاو بکەوێت.. و لەدواجاردا خۆی بۆ هەموو(ئەمر و نەهی)ەکی (چاکە و خراپە)کانی ئەوان بەدەستەوە بدات و بگاتە خۆکوژیی ماهیەتی خۆی بەدەستی خۆی!

پێموایە..(جاشێتی و براکوژیش لەقوولاییدا، یەکێکن لەو رەمزو فیگەرە پاڵنەرانەی کارێکی وەهای کرد لەبوونی ئینسانیانەی خۆمان هەڵبێین و بێهێزبوونی دەنگی ئێمەو دەستەوەستانیمان لەبەرامبەر بەهێزبوونی دەنگ و پلان و دوورنماکانی ئەوان بخاتەروو، کە بەداوەشاندنی ئێمە شکاوەیەوەو خۆمان لەهەموو بەهایەکی بەرزی مرۆڤانە داماڵی و نکوڵیمان لەگەوهەرەکەی ئەو دروشمانە کرد خۆمان پێ ئارایشت کردبوو. هێرشی جاشەکان لەئەنفال و ئەتککردنی یەکتر لەشەڕە ناوخۆییەکانی شاخ و شاردا باشترین بەڵگەی ئەو تراژیدیا ئەخلاقی و سیاسییەی ئێمەن، کە هێشتاکە بەپەرۆش نین ئەو رەگە ریشەداکوتراوەی کە لەبوارە جیاجیاکاندا ماوە دەربکێشین، پێشمانوایە ململانێی فیکری ئەمە لەئێمە دەخوازێت.. نەك دەستبەسەراگرتن).

پانۆرامای ئێمەو داگیرکەرە بێگانەکانیش هێندە تەمومژاوی و ناڕەواو ناهاوسەنگە، بەو مەودایانەی نێوانمان کە شکست پێدان و بچوککردنەوەو خوێناوییکردنی جەستەو رۆحی یەکترە.. هێندە قەیراناوییە، وا بەئاسانی و بێسڵەمینەوە ناتوانین دڕدۆنگیەکانمان بڕەوێنینەوەو بچینە هیچ پەیمانێکەوە کە لەسەر بنەمای درۆ هەڵنەچنرابێت.

با لەدراوسێتییەکەی ئەم سێ جەستە گومڕابووەش رابمێنین و ورد ببینەوە، کە ئێمەیان لەنەخشەی پرۆژە جیدییەکانی کۆمەڵگای خۆیاندا ئیهمال کردووەو کردۆتە دەرەوە. لەگەڵ یەکتریدا ئاشتی پەروەر نین و پڕپڕن لەتێکشکانی مێژوویی و هەریەکەشیان بەبەڵگەوە بێت یان رەمڵ لێدان، دەرهەق بەنسکۆ و نشوستییەکانیان لۆمەو سەرزەنشتی ناراستگۆیی و تەڵەکەبازییەکانی یەکتر دەکەن. ئەو مێژووە رووگرژەی لەنێوان تورك و عەرەب و عەجەمدایە رۆشنەو بۆ رووهەڵماڵینی پەنجە درێژکردنی منی گەرەك نییە. گرێچنی تەنگژەو شەڕوشۆڕو گەندەڵ کارییەکانیشیان شاهیدی ئەوەن، کە تائێستا ئامادەنین و پێیان ناکرێت بەو میتۆدە تاکرەهەندە داخراوە بەپێچ و دەورە خوێناویی و پیلانگێڕییانەوە کە لەفۆرمی جیا جیادا هەر خۆی دووبارەو درێژ دەکاتەوە، بەهەماهەنگی پێ بنێنە قۆناغێکی ترو گرژییەکانیان خاو بکەنەوەو نەهێڵن و لەسەر خوانێك کە لەسەر بنەمای مۆراڵێکی نوێی هەموویان بێت تەقەللابکەن و کۆببنەوە. خوانی ئاشتی و متمانەبوون بۆ یەکتر چێبکەن و بگێڕنەوە.

ئەوەی لێرەدا پێویستمان پێیەتی ئاماژەی پێبدەین ئەو راستیەیە، تێبگەین دراوسێتی لەسادەترین ماناکانیدا، لەسەر داڕماندن و مایەپووچکردنی ئەو مانایانەی، دەبنە خەسڵەت و پایەگەلێك بۆ دراوسێتی و راگیرکردنی بەهاکانی دراوسێتی بەرك بەرکێ و رێگریکردن لەچوونە ناویەك و کارلێکی ئەو مانایانەوە، کە رێز لەبنەمای چیەتی و نەریتی پڕ بەهایانەی هەریەکەیان دەگرێت.. نایەتەدی! نایەتەدی، چونکە پەیوەندییەکی ئاوها بارگاوی بەنابەرابەری و بێ

متمانەیی و بەکەمگرتنی ماناکانی یەکتر و خوێن، جێگەو فەزایەك شك نابات بۆ گوزارشت لەئاقارو کۆی روانینە جیاوازەکان– واتە– شتێك نامێنیٚ بۆ گفتووگۆ لەسەر ئەو کۆدانەی پرۆسەی یەکترناسین و ئاشنابوون ئاسانتر دەکەن. بەومانایەی بەر لەوەی دەرگا لەسەر یەکتر بکرێتەوەو رووبەڕو ببنەوە، لەودیودەرگا داخراوەکان (دامەزراوە سیاسی و کەلتووری)یەکانەوە، کە زیاتر مەنەلۆجین.. هەتا دیالۆگ بن، لەسەر ئەو وێنایانەی چنیوویانە، حوکم بەسەر وێنەکانی یەکتریدا دەدەن!

دیارە هەروێنەیەکیش لەسەر بنچینەی حوکمە پێشوەختە ستریۆتاییپەکان درابێتن، هەمیشە ستاتیکی (پابت) و شێواو و لێڵ و ناتەواوەو پشت بەستوو نییە بەو ئارگۆمێنت و لێکۆڵینەوەو هەڵسەنگاندنە بێلایەنانەی دینامیکیەتی (متحول) هەقیقەتە جیاوازەکان دەسەلمێنن. لەفەزایەکی ئاوهادا لەبری ئەوەی ماناکان لەنێو یەکتریدا ئاوس بن و بزێن و واوەتر بەرزتر ببنەوەو چیەتییەکی تر ببەخشنە بونیادی خۆیان و ببنە مایەی ئەکتیڤکردنی میکانیزمەکانی خۆیان و ماناکانی یەکتر، دەبنە هۆی نابووتکردن و تیرۆرکردنی ئەو ماناو بەهایانە.

ئەگەر پەیوەندییەکیش هەبووبێت تەنهاو تەنها لەکایەی سوودخوازییەکی زووتێپەڕدا بووە، نەك لەهەناوی لێپرسراوییەتێکی هۆشیاری و شارستانیانەی وەهاوە هەڵقوڵابێت کە دابینکەری رێزگرتن بێت لەمافی تایبەتیەتە کەلتووری و مێژووییەکانی یەکترو تێگەیشتن بێت لێیان و ئەگەری دەوڵەمەندبوون و کرانەوەی زیاتری بۆ دەستەبەر بکەن، بێئەوەی سەروەرییەکانیان تووشی بەدگومانیی و سڵەمینەوەو ترسانێکیان بکات لەبەرامبەر بوونی یەکتر.

ونبوون و نەبوونی ئەو میکانیزمانەی تێکشکێنەری لەمپەرەکانن، بەپێچەوانەوە تەنگژەسازن و لەوێدایە زمانێك دەخەملێت تەنها کاری ئەوەیە بڕیار لەسەر چاکی و پاکیزەیی و بێگوناهی و نیازپاکی خود.. و

خراپی و نغرۆکردنی ئەویتر دەدات.

ئەویتر ئەگەر هەڵگری خراپیەکیش نەبێت لەخودی خۆیدا، خراپیەك کە ئامادەیەو لەلایەن دەوڵەتی یەك فیکرو یەك باوەڕو یەکڕیزی و یەك ئامانجەوە بەرهەمدەهێنرێت پێوەی دەلکێنرێت و زەحمەتە لێی ببێتەوە.

لەبەر ئەوەی هەموو گەل و نەتەوە لەدەوری ئەو پەیام و دەرئەنجامە سوپەرمانایە چەقبەستووانەدا هەڵدەخرێنێت و بەگەڕ دەخرێن، کە ئەو رەوشە لەپراکتیکدا دژ بەوانە دەبێتەوە کە گومان لەو یەکڕیزی و تاکڕەنگییە پۆڵاین و پیرۆزکراوە دەکەن، کە زۆر سادە مندااڵنی تۆتالیتارییەتێکە لەناوەوە بونیاد دەنرێت، بۆ ئەوەی شوورەش بێت لەگەڵ ئەویتردا کەدراوسێیە.

لێرەوەیە دەتوانین بڕوانینەوە لەو حوکمە پۆڵایینە پڕ لەهەراوهوریایەی لەعێراقدا پیادە دەکرا، کە چۆنچۆنی بەیاساو نەزمێکی نادادپەروەرانەو خاڵی لەهەموو رەوشتێکی مرۆیانەو شارستانییانە مامەڵەی لەگەڵ دەرودراوسێدا دەکردو لەناوەوەی خۆشیدا چ ماجەرایەك دەگوزەراو چۆن ئاسایشی نەتەوەو چین و گروپ و کەسێتیەکان بەنەبوونی دەسەڵاتی ئەقڵێکی کراوەو هەژموونگەری ئایدۆلۆژیای بەعس رزێنرا بوون! ؟

لەناوەوە داننەنان بەشوناسەکانی تردا نەبوونی پلۆڕاڵیەتی سیاسی و سڕینەوەی هەموو ئەو دەنگ و رەنگە جیاوازانەی دژ بەم ئەقڵیەتی دەسەڵاتخوازییە بوون. لەدەرەوەڕا هەڵگیرساندنی هەشت ساڵ جەنگ لەنێوان عێراق و ئێران، ململانێی دوورو درێژی ئایدۆلۆژی راست و چەپی بەعسیانەی عێراق و سوریا.. داگیرکردنی کوێت، جگە لەغەدرە مەزهەبیەکان لەنێوان شیعەو سوونی و ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی و سەرهەڵدانی وەهابیەت، واتە لەو سێگۆشەی بەرمۆدایەدا لەنێوان تەراتێن و شەڕی ئەو فیلانەدا کورد، بەو گژوگیایانە دەچوو، کە تەنها دەبووهەولبدات بمێنێتەوەو نەفلیقێتەوەو هەلاهەلا نەبێت، دەبوو بەو لاڵە پەتەیەییەی خۆشمانەوە کە هەمووی بێدەنگیی بوو دەست بەشوناسی خۆشمانەوە بگرین لەنێو شانۆی دنیایەکدا کە هەمووی دەنگە دەنگ بوو!

لەکاتێکدا ئێمەی کرێچی و بێماڵ (بەدیدی ئەوان) لەسەر خاك و مێژووی ئەو دراوسیٚ نەخۆش و شەڕەنگێزانە، دەشیٚ حاڵمان چۆن بووبێت و دەبێت؟ ئەوان لەشەڕەکانی یەکتردا سەرکەوت و بوونایە.. بەرزە دەماغی و گومڕاییەکەیان لەسەر جەستەی ئێمەش تاقیدەکردەوە. نوشوستیشیان بهێنایە ئەو تێکشکانە دەروونییەیان لەئێمەدا بەتاڵ دەکردەوەو تۆڵەیان لێدەکردینەوە. خۆ ئەگەر لێشمان نزیك کەوتنایەتەوە هەریەك بۆ مەرامێك بوو.. هەتا دراوسێکەی تری پێبخاتە تالووکەوەو ملکەچی عوقدە سیاسی و فیکری و مێژووییەکانی خۆی بکات. خۆ ئەگەر ئێمەش بمانویستبا سوود لەکەلێن و درزو کەلەبەرەکانیان ببینین.. هەموو ئێمەیان بەسیخوڕو گومانلێکراوی وڵاتەکەی دراوسێی دەزانی و دەدایە قەڵەم. بۆیە ئەنفال لەو ڕووبەرە ناتەندروستەدا رووداوێك نەبوو بەڕێکەوت و لەخۆوەو یان لەدالغەی سەرکردەیەکەوە هاتبێت و روویدابێت، بەڵکو سەرەنجامی ئەو هۆیە ئایینی و سیاسی و مێژووییانەو قبووڵنەکردنی شەریکە بەشێك بوو کە بیریان لەگەڵدا بکاتەوەو لەفیکری رێگەچارەیەکدا بن، بەڵکو ئەو شۆڤێنییەتەیان وەها نابینای کردبوون تەنها گوێیان لەدەنگی خۆیان دەگرت و هەڵوەدا بوون بوو بەدوای رێگەچارەیەکدا کە بۆ ئەبەد نەك کورد بێدەنگ بکەن، بەڵکو واوەتر چووبوون و لەفیکری ئەوەدابوون بەیەکجارەکی لەڕەگەزی کورد رزگارییان بێت و لەهەمانکاتدا نیشاندانی گەردن کلۆفتی و پێشڕەوایەتیەکیش بوو بەو وڵاتانەی دراوسیٚ کە هەمان کێشەیان هەیە بەدەست کورد و کەمایەتیەکانیانەوە.

لەبەر ئەوەی کورد مێژوویەکی دوور و درێژ بەم هەموو پەتایانەوە لەگەڵ نەتەوەی سەردەستی دەنگ هەڵبڕ بەیەکەوە بووین، نەمانتوانیووەو ناتوانین هێند بەئاسانی خۆمان لەنەخۆشیەکانی ئەوان بپارێزین و ببوێرین. لایەنی کەم لەبەرئەوەی ئەوان بەقۆناغی دەوڵەت بووندا گوزەرابوون، بۆ ئێمە فەرهەنگێکی باڵاتربوون و هیچیان لەئێمەدا دروست نەکردبیٚ گرێی خۆ بەکەمزانینیان لەئێمەدا چاندووەو بەجێهێشتووە. ئەوەشی ئەو گرێیەی هەبێت، بێزمانەو هەمیشە بێدەنگە و ناتوانێت خۆی وەك خۆی ببینێت و بدوێنێت و بەدەنگی بەرزیش لەخۆی بدوێت. کەواتە هەر ئایۆلۆژیایەکی دینی یان سیاسی خۆی بەیەکەم دەنگ و دوا دەنگی حەقیقەت ببینیٚ و وێنا بکات ئەم کارەساتانەی لێڕەچاو دەکرێت، فاشیەت، نازییەت، سۆسیالیزمیش لەو مۆدێلانەن. دەسەڵات و

ئۆپۆزیسیۆنە ناسیۆنالیستی و کۆمۆنیستی و مەزهەبییەکانی لەمەڕ خۆشمان، خۆیان لەو خومخانە مەعریفیە سیاسی و فیکرییە هەڵکێشاوە. بۆیە ناتوانن جگە لەخۆیان هیچ مەیلێکی تریان قبوڵ بێت!

دەرهەق بەوڵاتانی ئەورووپیش ئەوان دەزگا رەسمییەکانیان لەڕێگەی دوو دۆکۆمێنتەوە ئێمەیان بینیووەو دەبینن، وڵاتانی سێگۆشەی بەرمۆدا لەبری ئێمە ئاخفیون و شوناسەکەمان ئەوەبووە کە چاوی ئەوان بینیویەتی و زمانی ئەوان گوتویانەو میتۆدی ئەوان سەلماندویانە، چونکە بەپێی رێکەوتننامە نێو دەوڵەتییەکان ئێمە سەر بەو وڵاتانەین و ئەمەش خەڵات و دەست و دیاری کۆلۆنیالستەکان خۆیان بوون بۆمان مایەوەو گومرگەکەی دەدەین. باسیشمان کرد ئەو وڵاتانەی سێگۆشەی بەرمۆداش بۆ خۆیان پڕ ئاژاوەو ناسەقامگیرن، جا تۆ وەرە شەرحی قوربانی بدەیتە دەست جەللادەکەی چی دەردەچێت؟

دۆکۆمێنتەکەی تریش لەلایەن ئۆرینتالێستەکانەوە (رۆژهەڵاتناسەکان) بووە، کە خۆیان سەر بەدەزگا رەسمییە کلێشەبازە بیرۆکراتەکانی ئەورووپا خۆی بوون، کە وێنەی سەرپێی و رووکەشیانەو تێکدراوی ئێمە بوون. کەوابێت ئێمەی سەرکۆنەکراو، کەوتووینەتە ژێر کۆمەڵێك بێدەنگیی چین بەچینی کۆن و تازەی کەڵەکەکراوەوە.

بەپێی هەرەمی سیاسی نێودەوڵتیش ئەم وڵاتانەی سێگۆشەی بەرمۆدا بەپێی بۆچوونی سەمیر ئەمین لەپەراوێزی وڵاتانی پەراوێز بووی سەنتەردان. ئەمەش عوقدەی بچوکبوونەوەو خۆ بەکەمزانینی تیا بەجێهێشتوون. کوردیش دەبێت بەپەراوێزی پەراوێز کەوتووەکان. واتە دەنگێك لەکورد بێتە دەرەوە بەکۆمەڵێك تەرجومەو فیلتەری سیاسی و دیبلۆماسی و کەلتووری و ئەخلاقی عوقدەدارەکاندا دەڕوات و ئینجا دەگاتە دەست دەسەڵاتە جیاوازەکانی ئەورووپی! گرفتێکی تریش ئەوەیە کورد لەنێو بونیادی کۆمەڵایەتی و ئابووری خۆیدا فۆرمی وەرنەگرتووەو بەدرێژایی مێژووەیەك چەپێنراوە، بۆیە خۆی بەلاساییکەرەوەی نەتەوەی سەردەست دەزانێ و زانیووە، بگرە بەئاگایی یا نائاگایی هەڵگری رەوشەکانی ئەویشەو لەزۆر بواردا هەروەك ئەو رەفتار دەکاتەوە. ئەگەر ئەو رژێمانە کوردیان بێدەنگ دەکرد بەهەر هۆیەك بێت کە هەندێکیمان خستەڕوو. هەنووکە کورد وەفادارە بەم حیکمەتی دەسەڵاتدارییەو خۆی خۆی بێدەنگ دەکات. بۆیە سەیر نییە کە سەرکردەیەکی کورد دەرهەق بەدیسپلین.. لەدانیشتنێکدا گوتبێتی: ((سەرکردە دەبێت وەك سەدام حوسێن بێت)). وە کورد ئەو ساتەوەختە دەتوانێ لەجیهانە داخراوەکەی ئەوان دەرباز بێت. کە زمانی لێسەندراوی هەر چین و توێژ و گروپێك بگێڕێتەوە بۆ ناو دەمی خۆی و بەگفتوگۆو دانوساندن و بەیەکتر سەلماندن و دەنگدان و دەستاو دەستکردنی وردە دەسەڵاتەکان خۆی ئاوەڵا بکاتەوە. ئەمەش ئارەزوویەك نییە. هێندەی ناسینی ئەو فرە میتۆدەییەیە کە مەیلە جیاوازەکانی کۆمەڵی پێدەناسرێت و پێدەخوێنرێتەوەو دەستنیشانی جێگەو رێگەیان دەکات و لەڕێی حوکمەتێکەوە کە بەیەکێتییەکی ئارەزوومەندانە، بەپێی دەستوورێك کە گوزارشت لەکۆی بەرژەوەندییە ناکۆکەکان دەکات پێکهاتووە. لەو کاتەدا حوکمەت شتێك نابێت، جگە لەئیدارەی ئەو بەرژەوەندییە جیاوازانە، کە لایەنگرییان ناکات و دژیشیان ناوەستێت و هەموویان بەخۆی دەزانێت و سەروەرییەکەی تەنها لەهەوڵی ئەوەدایە چۆنچۆنی ئیدارەیان بدات. کە ئەم پرۆسێسە غایب بوو. چاوەڕێکراوە سەرکردەیەك بێت و لەڕێی میدیای حیزبەکەیەوە راشکاوانە بڵێت ((هەتا ئەندازیارێکی حیزبی وەستابێت، کار فەراهەم نییە بۆ ئەندازیارێکی غەیرە حیزبی)). داخوا ئەم جیاوازیکردنەی مافی هاوڵاتیان بەپێوانە حیزبیەکان، هەمان فەرهەنگی بەعس نییە بەمیرات ماوەتەوەو درێژبووەتەوە بۆ نێو فەرهەنگی سیاسی ئێمەش؟ ئەگەر ئەمە وەفاداری ئێمە بێت و هەموو نەتەوە کورت بکەینەوە بۆ نێو حیزب، کە دەنگی راستەقینەی نەتەوەیە. کەواتە دەنگەکانی دەرەوەی حیزب دەنگی گومانلێکراو و زۆڵ دەردەچن. ئەمە دەلیلی نەبوونی یاساو رێسایەکە کە هاوسەنگییەك لەنێو مەیلە جیاوازەکاندا پێکبهێنێت و هیچ دەسەڵاتێك لەسەروو یاساوە نەبێت، بەڵام یاساکانی لای ئێمە غوڵامی رەهبەرە سیاسەتبازە عوقدەدارەکانمانن و ئێمەش رادەهێننەوە لەسەر توندو تیژی و ژاوەژاو و نەخۆشییەکان بۆ یەکتر دەستاودەست پێدەکەین و گیانی نیشتمانپەروەری دەبێتە نوکتەی خۆش.

ئایا ئەمەش دیسان راهێنانەوەمان نییە لەسەر دەستبەسەردا گرتن و بێدەنگکردن؟ چ کەسێکی هۆشیارو دەروون سەرفراز دەتوانێ بڕوا بەدەسەڵاتێك بکات و چاوەڕوانی لێی هەبێت، کە هاوڵاتیبوون لەڕوانگەی پێڕەوی ناوخۆی حیزبەکەیەوە تێدەگات و دەبینێ و بەشکۆدارییەوە مافی حیزبیەك دەدا بەسەر ناحیزبییەکداو باس لەکەرامەت و ئاسایشی نەتەوەش دەکات. دەسەڵاتێك ئاوها گومڕایانە بدوێت، سەیر نییە هەموو شتێك قۆرخ بکات بۆ خۆی و لەرزەت لەزرنگاندنەوەی دەنگی خۆی و لەکڕبوون و بێدەنگکردنی غەیرە حیزبییەکان ببینێت! ئەمەش پێماندەڵێت: شەڕی ئێمە لەگەڵ رژێمەکاندا بۆ دابەشکردنی دەسەڵاتی حیزبی بووە.. نەك بۆ گێڕانەوەی ئەو دەنگانەی لێمان زەوتکرابوو، داخوازو چاولەدووی جێگیرکردنی مۆراڵ و بەهاگەلێکی ئینسانی بوون کە جێگەی حەوانەوە و تەبایی هەموو مەیلە جوداکانی کۆمەڵگا بێت وەکویەك.

پرسیار: ئەو هۆکارانە چین کە ئەنفال لەهۆشیارییەکی سیاسی سادەوە کە تەنها لەیاد کردنەوەی سەرپێیانەی ساڵانەدا قەتیسبووە، دەگوازێتەوە بۆ هۆشیارییەکی کەلتووری، لەو بێدەنگییەی کە خاوەنی قسە نییە دەگوازێتەوە بۆ بیرکردنەوەیەك بەدەنگی بەرز. هەروەها ئەم بێدەنگییە چەند پەیوەندی بەکورد خۆیەوە هەیە، هەم لەئاستی بەرپرسیارییەتی کۆمەڵگای کوردی بۆ ئەنفال و هەم لەئاستی دەستەڵاتی کوردی خۆیدا.

ئەنوەری رەشی عەولا: بەشێوەیەك بۆمان رۆشنبووەوە یادوەری کورد، یادوەرییەکی بێدەنگ کراوە، کەس و گروپی بێدەنگکراویش لەگەڵ هەر فرسەتێکدا کە بۆنی ئازاد بوونی لێبێت، یەکەم کاردانەوەی بەشلەژان و بێسەروبەرەیی و ژاوەژاو دەستپێدەکات و دەردەکەوێت. بۆ خاتری ئەوەی وەڵام بەو بێدەنگکردنە دوورودرێژە بداتەوە کە لەپشتیەوەیەتی و جڵەوکێشی کردووە، بەڵام نازانێ چۆن! هاواردەکات بژی.. بڕوخێ، بەڵام ناتوانێ بەقووڵی بیربکاتەوە دەربارەی ئەو شتەی بەیانی دەکات. جنێو دەدات، بەڵام خەون بەئەخلاقی بەرزی شۆڕشگێڕانەشەوە دەبینێت جارێك دەبێتە ئۆپۆزیسیۆن و

لەداخی ئەوەی دەسەڵات لەئاستیدا کەمکارو خەمساردەو نابینای دەگرێت ئەمیش تەڕو وشك دەسووتێنێت و ئەمەش بەڕادیکالیەت تێدەگات. جارێك هەموو شتێکی قبوڵەو دەڵێت: باوکم کۆمەڵێکی دواکەوتووی وەك ئێمە هەروا دەبێت و ئافەرم بۆ ئەو کەسەی سوود لەم فرسەتە دەبینێت. جارێك هەموو شتێکی ڕەفزەو گەرەکیەتی هەموو شتیك بۆنی بێگوناهی و پاکیزەیی لێبێت. جارێك پێدەکەنێ بەمێژووی کۆشش و خەباتی خۆی و جارێك گاڵتەی بەهەمووشتێك دێت. یان دڵی بەهەموو شتێك خۆشەو ئالودەی تێکەڵی و پێکەڵییەکی سەیر دەبێت!

تێکەڵ و پێکەڵە، چونکە هیچ شتێك ڕێکنەخراوەو بەئۆرگانیزە بووندا نەگوزەراوە، تەنها ڕێکخراو بوونی حیزبی نەبێت بەدەوری ئایدۆلۆژییەتێکدا. ڕێکخراو بوونیش بەپلەی یەکەم، هێزی خۆی ئامانجەکەیەتی.. نەك مرۆڤ. مرۆڤبوون بەهەموو ڕەهەندی ئازادیی و مافەکانییەوە بەپێودانگەکانی خۆی دەپێوێت و بەگەڕدەخاو لابەلا دەکاتەوە.

ئەو شەڕانەشی حیزب بەرپایاندەکات، لەدواجاردا هیچ نین جگە لەسەپاندن و فەرزکردنی ئەو بڕوایانەی ئاییننامەی کارکردن و جیهانبینییەکەین، چونکە هەرحیزبێك جەماوەرییبوون و پێشڕەوایەتییەکەی هەرچییەك بێت ناتوانێت تان و پۆو دەنگ و ڕەنگی هەموو نەتەوە بێت بەگشت گروپ و وردە کەلتوورەکانییەوە.

جا ئەگەر چەمکی کەلتووریش لەسادەترین پێدراوەکانیدا: (چەند گروپێك لەخەڵك بەیەکەوە دەبەستێتەوەو یەکیان دەخات و بیروباوەڕ، ترادیسیۆن، داب و نەریت، بەهاو فێربوونەکان دەگرێتەخۆ. جەوهەری تایبەتی خۆی لەسەر کەسایەتی ئەو مرۆڤانەی پەیوەستن پێیەوە وێنا دەکات...تاد) ئەگەر ئەم بنەمایە نەبوو هەر بنەماڵەو گروپە بەپێی باڵادەستی و هێزی ئابووری و سیاسی و سەربازی خۆی لەهەوڵی ئەوەدایە گروپەکانی تر مەسخ و ڕەنگڕێژ بکات.

بۆ نمونە مرۆڤناسی ئەمەریکی– ڕاس بێندێکت– لەکۆمەڵگا سەرەتاییەکاندا، کەلتوورەکانی دابەشکردووە بۆ دوو جۆری ((فەلسەفی)) و ((پاڵەوانی)). لەناو کەلتووری فەلسەفیدا.. حاڵەتەکانی وەکو قەناعەت، ئاشتیخوازی، میانڕەویی و یەکسانی و ئارەزوو بۆ ژیانی هاوبەش، بەئاشکرا زاڵە.

لەکاتێکدا لەناو کەلتووری پاڵەوانیدا ڕەفتارەکان پشت بەشەڕخوازیی، ناکۆکی و بەربەرەکانی، ململانێ، سەربەخۆییخوازیی و پلەوپایەخوازیی دەبەستن. ئەزموونەکان لەناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست پیشانیداوین کە کەلتووری پاڵەوانبازێتی زمانحاڵی زۆربەی ئەو گروپانەیە کە دەسەڵاتیان بەدەستەوە بووەو هەیە. کوردستانیش دەکەوێتە ئەو خشتەیەوەو جەنگاوەرێك زۆر بەڕێزترو بەشکۆترو بە بەهاترە لەڕۆشنبیرێك و هونەرمەندێك و ڕۆژنامەنووسێك. لەکاتێکدا بەپێی سیستمی کەلتووری، بەرهەمهێنەرانی کەلتوور.. واتە: نووسەران، هونەرمەندان، شاعیران، دەرهێنەران لەناوەڕاستی سیستمی کەلتووریدان.

کەچی لەفەرهەنگی باڵادەستکراوی ئێمەدا.. لێپرسراوی سیاسی وا هەیە بەئیفتیخارێکەوە گوتویەتی: کام شاعیرە زۆر بەناوبانگە بەچارەکێ عارەق هەڵیدەپەڕێنم! مەئەساتەکە لێرەدایە هەموو بنەماکان قلّپ کراونەتەوەو ئەوەی ئەندێشەو ڕوئیاو هزر لەمەیدانی کەلتووریدا دەجوڵێنن و دەسازێنن سیاسەتبازەکانن. سیاسەتبازێتیش لای ئێمە هەموو مۆڕاڵی کۆمەڵگا لەکلێشەی ئایۆلۆژییەتەکەیەوە هەڵدەهێنجێ و سەراپا جومگە هەستیارەکانی کۆنترۆڵ کردووە هەر لەدامەزراوە کەلتوورییەکان و دیاردە کەلتوورییەکانەوە هەتا مەرامە کەلتوورییەکانیش.

ئەم نمایشە کورتەم بەخاتری ئەوە نیشاندا هەتا پلەبەپلە ڕێگایەك بکەمەوە بۆ چوونە سەر ڕەگی پرسیارەکەی بەڕێزتان، بۆ تێگەیشتن و ڕۆشنبوونەوەی ئەو گرفتانەی کە بۆچی ئەنفال لەهۆشیارییەکی سیاسی سادەوە ناگوازرێتەوە بۆ هۆشیارییەکی کەلتووری! لەبەرئەوەی بونیادو هەیبەتی کەلتوور بچوککراوەتەوەو ئاخنراوەتە بەرنامەی حیزبەکانەوەو خاوەن حیزبەکانیش خاوەنی هەموو شتێکن!

هەنووکە ئەوە قوتابخانە فیکرییەکان نین ڕێنوێنیمان دەکەن کە ئایدۆلۆژیاو باوەڕپێهێنراوەکان و بەهاکۆمەڵایەتییەکان و کارو ژیانمان بپشکنین و بەپێی هەلومەرجەکان خوێندنەوەی تازەیان بۆ بکرێت و گەشەیان پێبدرێ و ئاراستەی تر وەربگرن، بەڵکو ئەوە دەزگا حیزبیەکانن بەهای هەر شتێك دەردەخەن و ڕەفتارو نۆرمی جۆراوجۆری پێدەدەن و نەتەوە بەدەوری سەرۆك و دروشمەکانی خۆیاندا کێش و باوەخولێ پێدەکەن. حیزبیش وەك هەر گروپێکی تر لەسایەی ڕژێمە دیسپۆتیستەکانی پێش خۆیدا خۆی بەقوربانی یەکەم دەبینێ و کۆمەڵگا بەهەموو شێوە جیاجیاکانی چەوساندنەوەو چەپێنرانەکانییەوە لەسەر خۆی ناونووس دەکات و سیستمی بۆری ئاو و کارەباو جادەوبانی بۆ چارەسەر ناکرێت، کەچی سیستم بۆ نوسین و تێکستی نووسەران و ڕۆژنامەنووسان و بیرکەرەوەکان دادەمەزرێنێت و مەرزی ئەخلاقەکانمان بۆ دەکێشێت.

لەو بارودۆخەدا کە غیابی ئەخلاق و خەون و بیرکردنەوەیەکی ئینسانیانەیە هەر گروپەی دەخوازێ وەڵامی یەکەمین بەمەحرومیەتەکانی خۆی بداتەوەو ئاگر بۆ کوورەکەی خۆی بدزێت. ئەمەش ئەو ژاوەژاو و گەڕەلاوژەیە بەرهەمدەهێنێ کە ئاماژەمان پێکرد. بۆ ڕێکخستن و بەڕێوەبردنی ئەو کێشانەش.. دەشێ دەستوورێك هەبێت کە ماف و ئەرکەکان سکۆلارییانەو پتەو بەشێوەیەکی دادپەروەرانە لەبەرامبەر یەکتریداو بەیەکەوە لەخۆبگرێت و بەپێی پەیمانێکی کۆمەڵایەتی دەسەڵاتەکان لەفەوزاوە بگۆڕێت بەسیستم.

داخۆ ئەم کارانە بەهۆی هەژموونی حیزبەکانەوە ڕەخساون و دەرەخسێنرێن؟ پانێڵێکی ئاوهامان هەیە کە کۆدەنگی هەموو دەنگ دەرهاتووەکان و دەزگاو دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکان بێت بێ گۆتکردن و سڕینەوەیان؟ یاخود حیزب ئەختەبووتێکەو پەلی هاویشتووە بۆ نێو هەموو کایە کۆمەڵایەتییە جیاجیاکان و لەبری هەموویان بیردەکاتەوەو دەئاخفێ و بڕیار دەدات و ئەمەش بەئەرکی مێژووکردی خۆی دەزانێ و ئێمە بەس لەسەرمانە ببیستین و پێڕەوی لەو فەرمایشتانە بکەین هەتا نان بڕاونەبین و تڕۆمان نەکەن! ؟ هەرکاتێ حیزب لەئاماندا بوو ئەوە جەماوەر لەبەخششەکان بێخەبەرە و ئەگەر لەتەنگژەشدا بوو، دەم و دەست هاوار بۆ نەتەوە دەبرێتەوەو جەماوەر تاجی سەرو سەرووەرە.

بەکورتی و کوردی ئێمە لەگێرفانی کەلتوورو مەعریفەی تاکڕەهەندانەی سیاسی ناوچەکە هاتوینەتە دەرێ و قولانجێك نەچوینەتە ئەولاوەو ناشمانەوێ بچینە ئەولاوە، بەڵگەنامەکانیش پێماندەڵێن: ئەم لەوەڕی دەسەڵاتداریێتییە بۆ درێژەدان بەخۆی ئەم دەبڵ فەیسی (دووڕوویی سیاسی) دەخوازێ و –

دەکارین بەدیبلۆماسیەت ناوزەدی بکەین، چونکە دەسەلاتدارێتی لەرۆژهەلاتتدا ئەمەی پێویستەو نامانەوێ پلەوپایەمان بەهەندێ فەنتازیاو خەونی شاعیرانە لەدەست بچێ و بچین – (ئەمە زەمزەمەی سیاسەتبازەکانی فەرهەنگی سیاسیانەی لای ئێمەن).

هاوڕێی ئازیز.. پێشچوون بەخۆزگەو هوتافات و بانگەشە نایەتەدی، بەڵکو میکانیزمی خۆی هەیەو دامەزراوی کۆمەلایەتی وردە کەلتوورە پیشەییەکان.. ئەتنیکیەکان.. ئاینییەکان.. ناوچەییەکان.. لادێنشینەکان...تاد رۆڵیان هەبێت لەزیندوڕاگرتنی بەهاکانی خۆیانداو لەڕێگەی کارلێکی کۆمەلایەتی و سیاسیانەدا لەچوارچێوەی نەتەوەدا بەهاوبەشی بژین و درشتە کەلتووری نەتەوە بەڕەنگ و رووی تایبەتییەتی وردەکەلتوورەکانی خۆیان ببینن و بزانن.

ئا لەو ئاوێتەبوونە ئارەزوومەندانەدایە هەرسێ چەمکی (کۆمەڵگا و کەلتوور و کەسێتی) لەلای– رالف لینتۆن– جیاکردنەوەیان لەلای تۆژەرەکان بەزەحمەت دەزانرێت.

کەچی جینۆسایدی ئەنفال کە زیاتر لادێنشینەکانی گرتەوە، لەلایەن وردە کەلتوورەکانی شارەوە، نە هەستیان پێکراوە.. نە بیریان لێکردۆتەوە. لەبەر ئەوەی لادێنشینەکان دەنگی راستەقینەی خۆیان بزرەو لەلایەن حیزبەکانیشەوە تەنها بووە بەکەرەستەی بانگەشەو بێخەیاڵ لەچەرمەسەری و میحنەتەکانیان. ئەوەتا یەکێك لەسەرکردەکان بەدڵنیاییەوە دەرهەق بەئەنفالکراوەکان لەچاوپێکەوتنێکدا دەڵێت:(وەختی خۆی کە ئیدارەی هاوبەش هەبوو لەنێوان یەکێتی و پارتیداو پەرلەمان دروستبوو، بڕیار بوو لەو بارەیەوە شتێك بکەن و رایبگەێنن کە ئەوانە نەماون بۆ ئەوەی چارەنووسیان مەعلوم بێت، بەڵام دوایی دواکەوت، بۆچی دواکەوت نازانم؟ بەڕاستی دەبوو زۆر زووبکرایە، چونکە ئەمە مەسەلەیەکی قانوونی و مەسەلەیەکی شەرعی زۆر زۆر ناسکە ! !)

ئەی سەرکردەی واقیعبین و دووربین! ئەگەر تۆ نەزانی بۆچی دواکەوتووەو لەهەمانکاتدا مەسەلەیەکی قانوونی و شەرعی زۆر زۆر ناسکیشە.ئەی کێ دەیزانی لەودیو دەرگاکانەوە چی دەگوزەرا.. لەبەرامبەر چاوەڕوانی بێهودانەی چەندین ئافرەت کە شوویان نەکردۆتەوەو لەڕووی دەروونی و کۆمەلایەتی و عاتیفیەوە کێ لێپرسراوە.. داخوا نمایندەی ئەو خەڵکە کارەستبارەتان لابوو و مۆڵەتتان پێدان هەتا بەزمانی خۆیان بدوێن و گوزارشت لەخۆیان و رێگا چارەیەك بکەنەوە دوور لەتەفسیراتی ئێوە؟!

ئایا ئەمە فەرامۆشکردن نییەو ناگەێنێت.. بەمانا ئۆنتۆلۆژی و سیاسی و کۆمەلایەتییەکەی؟ ئایا ئەم بێدەنگی و بێدەنگکردنە رۆنەچووە بەمۆخماندا و نەبووە بەبەشێك لەکەلتووری سیاسیمان؟ هەموو بەجۆرێك لەجۆرەکان تاوانبار نین، دەرهەق بەنیوە تیرۆرکراوەکەی لەشی خۆمان. لەڕووی سایکۆلۆژییەوە ئەمە مومارەسەکردنی جۆرێك لەماسۆشیەت نییە.. لەبەرامبەر دوژمنداو بێداربوونەوەی سادییەتیش نییە لەبەرامبەر یەکتریداو خەمسارد لەبەرامبەر خانە مرێنراوەکانی جەستەی نەتەوەدا؟ ئاخۆ لەنێو ئەو بێسەروبەرییە سیاسی و کەلتوورییەدا بە– مانا کۆمەڵناسیەکەی– وە کۆنترۆڵکردنی هەموو جومگەکانی کۆمەڵدا چۆن کارەساتی ئەنفال دەگوێزرێتەوە بۆ هۆشیارییەکی کەلتووری؟

لە بری ئەوەی کەلتوور زەمینەیەکی وەها بسازێنێت کە خود لەگەڵ خۆی و ئەوانی تردا ئاشتبکاتەوەو تاکەکانی کۆمەلایەتی بکاتەوەو بەئیرادەیەکی چاوساغانەوە نە کوێرکراوەوە پێویستییەکانی بناسێتەوەو هەڵبژێرێ. دێین و بەحیزبیان دەکەین و لەمەنگەنەی ئایدۆلۆژییایان دەدەین و ناهێڵین خاوەنی خودی خۆیان بن. نەبادا بەیانی لێمان قیت ببنەوەو چەقوەسووانە زماندرێژی بکەن و بەکاڵفامی خۆیان یاخی بن!؟

پێموایە رێکخستنی مەدەنیانەی خەڵك بەموگناتیسێك دەچێت، کە لێی دراو فرێ درایە ئاگرەوە.. خەسڵەتی موگناتیسیانەی خۆی وندەکات و لەدەست دەدات، بۆ ئەوەی خۆی رێکبخاتەوە دەبێ ئەو ئاسنە کە پێشوتر موگناتیس بووە لەموگناتیسێکی تر بخشێنرێتەوە هەتا ئاراستە تێکچووەکانی خۆی دابمەزرێنێتەوە.

لێرەدا بنۆڕە حاڵی فێرکردن و پەروەردە لەڕووی پێکهاتەو شێوازو مەنهەجیەتەوە لەجاران داوەشاوتر نەبێت، باشتر نییە. بنۆڕە بەفەرمانی فڵان سەرکردە قوتابخانە دەکرێتەوە، خەستەخانە دادەمەزرێ.. خەڵك دەنێردرێت بۆ دەرەوەی وڵات، بناغەی کۆمپانیا دادەڕێژن، ئەی وەزارەتە پسپۆڕەکانمان کاریان چیەو بۆچی دانراون؟

بە بەرچاوانەیەو مەتەڵ نییە، بەهاکانیش لەنێو پەسەندی رەنگە حیزبیەکاندا کفن و دفن کراون و چاودێری کۆمەلایەتی.. داب و نەریت و نۆرمەکان.. بیروباوەڕەکان.. سیستمی ژیانی خێزانی، قاڵبەکانی قەزاو قەدەرو دەستی ئاسنین دەیانبات بەڕێوەو لەجیاتی زمانپژان بەئەگەرە تاقینەکراوەکانی خۆی.. بەتێرو تەسەلی بەزمانێکی دووبارە بووەوە لاڵمان دەکەن.

دەسەلات.. لەکەلتوور هیچی ناوێت، تەنها ئەو ئەخلاقە بەرزەی لێیدەوێت، بەئەندامی خێزان و قوتابخانەو مزگەوت و دامەزراوەو دەزگاکان بقەبلێنێت (ئەوەت بوێت کە من – حیزب– بەباشی دەزانم بۆت و کرپە !)، چونکە ئێمە پێشڕەوایەتیتان دەکەین. ئیتر ئەوە ئەخلاقی سیاسییانەی رۆژهەلاتەو ئاوا براوەو دەڕوات بەڕێوە. بەڵێ کۆمەلایەتیبوونەوەش لەدوا شرۆڤەدا یەعنی وابەستە، بەحیزبیبوونەوەی ئارەزووە بەردەوامە هاوبەشەکانتان، لەمە زیاتر بترازێت ئاسایشی نەتەوە دەکەوێتە مەترسییەوە ! چونکە پەیوەندی، هێز، بیروباوەڕ، هەست و سۆزی نەتەوەیی، یەعنی باڵادەستی حیزبیبوون! ! ئەم کرمەڕێزبوونەش بەجیاوازی فۆرمالیستانەی ناسیۆنالیست و ئیسلامی و سۆسیالیستییەکان لەجەوهەردا لەڕووی فیکرییەوە یەك شتن و هەریەك پێیوایە خۆی نمایندەی حەقیقەتە بۆ چین و نەتەوەو لەدوورنماکانی ئەوان زیاتر هەموو بزوتنەوەیەکی تر گومانلێکراوە. ئەمەش ئەو میراتە دینییەیە(چۆن هیچ ئیلاهێك نییە جگە لەئەڵلا) زیاتر! !

لەنائاگایی سیاسی و ئایدۆلۆژی هەموویاندا کاردەکات و لێیان دەخورێ و ئەوانیش خەڵکی مێگەل ئاسا لێدەخوڕن.

لەزمانی هەموویانەوە، لەم راستیە مێژووییە بترازێ ژێدەری هەموو توێژینەوەیەك ئاژاوەچێتیە.. دووربینییەکیش گەر هەبێت جۆرێکە لەگێرەشێوێنی منداڵانەو بەتاڵە. ئێمە چەندین ساڵە خۆبەخشانە بەشاخەوە بووین کۆمەڵگای (کۆمەڵە گای) خۆمان بەهەست و پێستەوە باش دەناسین.

هێشتا لەسەرەتادایین، خۆ ئێمە ئەورووپا نین.. بۆیە دەزانین لەچ کۆڵانیکدا ئازادی پێدەدەین و لەچ شەقامێکدا لێیدەسێنینەوە. فێری ئەوەیان دەکەین رۆڵ و سنوورو بەکارهێنانیان بەچ شێوەیەك دروستەو دەڕوات بەڕێوە بەخزمەتی چینی کرێکارو نەتەوەی کوردو ئوممەتی ئیمانداری ئیسلام! ئێمەش هەر ئەوەمان بۆ دەمێنێتەوە وەکو جاری جاران بەدوای دروشمەکانیاندا ببۆڕێنینەوە((هەلهۆلە لیلحیزب صامد)).

کەلتووری وڵاتە کراوەکان کەلتووری بیستن نییە بەتەنها، بەڵکو کەلتووری ئازادی بینین و گفتوگۆو سەلماندنیشە. هەتا بەبێشەرم و ترس و تۆقاندن. دەنگ هەڵببڕێت و بتوانرێت نهێنییەکان بپشکنن و هەڵکۆڵن و لەڕاستی و دروستیان بەشێوەیەك لەشێوەکان دڵنیابن و شتەکانی ئایین بدەنەوە بەئایین و حیزب بدەنەوە بەحیزب و پەروەردە بدەنەوە بەپەروەردەو حکومەت و دامەزراوەکان بدەنەوە بەخۆیان، بەپێی پەیمانێکی کۆمەڵایەتی. بۆ ئەوەی بەریەککەوتن روونەدات.. خۆ ئەگەر رووشیدا کەمتر بێت و چارەسەری بۆ بدۆزرێتەوە. وەکو ترافیك لایت دەبێ نیشانەکانی هاتوچۆ هەبن و بایەخەکانی بخرێتەڕوو. ئەگەر سێگۆشە هەبوو لەلای تۆوە، هەقی ئەویترە بڕوات. کە نووسرا بوو ستۆپ هێواشی ناکەیتەوە، بەڵکو دەبێت بوەستیت..تاد.

تۆ بڕوانە لەوڵاتە پێشکەوتووەکان.. لەسیستمی ڕێگاوبانیانەوە دەبینیت و تێدەگەیت سیاسەت لەو وڵاتەدا چۆن بەشێوەیەکی ناچۆڕاڵی دەڕوات بەڕێوەو لەهەوڵی ئەوەدان چۆن ماشێنەکان هاتوچۆ دەکەن تاك و گروپ و چین و توێژەکانیش دەچن بەڕێوەو کەمترین بەریەککەوتن روودەدات. لەمەوە هەرکاتێ سیستمی ڕێگاوبان کە بەدەمارو مولولەکانی جەستە دەچن چاکرا، ئەوا تێدەگەین ئەو کۆمەڵە نزیك نەبووەتەوە لەسەکتەی دڵ و دەماغی کۆمەڵایەتی!

پرسیار: ئەو پێشنیازە تایبەتیانەی ئێوە چین. بۆ ئەوەی ئەنفال وەك کارەساتێکی سیاسی مێژوویی لەیادوەری ئینسانی کورددا بەچەشنێك بمێنێتەوە کە هەمیشە جێی ئاوڕدانەوەو قسەکردن بێت لەسەری لەلایەن ئەو نەوانەی کە لەدواڕۆژی کۆمەڵگای ئێمەدان؟

ئەنوەری رەشی عەولا: دەشێ نەوەی نوێ ئێستای خۆی بناسێت. ئەو ئەمێستایەی بەژیان و بوون و خودێتی ئەو نامۆو تەکولۆ نەبن و لەوێوە بچێتەوە سەر ئەو گرفت و کێشەو مەرگەساتانەی بەشێکی زۆریان لەیادوەرییەکەی داگیرو داغان کردووەو پاشەڕۆژیشی لا ناڕۆشن و لا بەدبین دەکەن. ئەمەش هەروا ئاسان نییەو ناچار دەبێت خۆی بۆ کۆمەڵێ جەنگ ئامادە بکات. یەکێك لەو ئەرکە بەراییانەش کە ئەو جەنگە ئەقڵانییە پێویستێتی ئەوەیە.. تێبگات کۆمەڵ لەبن کەناری حیزبیەتدا، دەنگی دەرنایەت و بوونە راستەقینەکەی شێوێنراوە، تەنها رێگایەکی کاربڕو نوێش ئەوەیە بەدوی ئەو رێگایانەدا هەڵوەدا بێت، کە ژیان و بوون و خودی ئینسانیانییەکەی بۆ بگێڕنەوەو چیتر لەنێو تەعریفە سواو و پواو و نەزۆکەکاندا نابووت و بێمانا نەبن. ئەمەش نابێت ئەگەر دیسانەوە لەناو ئەو شتانەدا چینە بکەین کە تەنها ئایدۆلۆژیاو دین پاوانی کردوون و هێزو وزەیان لەبنەماکانی ئەوانەوە وەرگرتووەو دونیای ئێمەیان پێ رێکخستووەو لێکداوەتەوە. ئەگەر دەخوازی هاوڕێیەتی فیلەوان بکەیت.. دەبێ ماڵێك دروستبکەیت، کە بۆ فیلیش شیاوبێت. بۆیە ناچار دەبێت ماناکان و سروشتی نیشانەکانیان بگۆڕن بەفرە میتۆدییەکی زانستیانەی وەها کە وردبوونەوەو تێڕوانینێکی نوێیان پێببەخشێت کە لەتوانایدا بێت، هەموو پنتە پەراگەندەو نادیدەو جیاوازەکانی کۆمەڵ هاوئاهەنگ و هاوهیوا بچنە پێشەوەو نوێنەرایەتی رۆحی سەردەمیانەی خۆیان بکەن و ئایدۆلۆژیاو ئاینیش لەو ڕۆحە کراوەو پەنگ نەخواردوو و جۆشسەندووەدا بەجۆرێکیتر بەخۆیان بگەنەوەو کۆتایی بەسنوور تەسکییەکانی شیکردنەوەو لێکدانەوە تاك ماناییەکانیان بهێنن و تێبگەیەنرێن، ئێوەش دەتوانن هەر یەك مانا بن.. نەك هەموو ماناکان، یاخود باوکی هەموو ماناکان.

دەبێت بیروباوەڕەکان بەکۆتایی خۆیان بگەیەنرێن و جێ بۆ بیرکردنەوە بەردەوامەکان چۆڵبکەن و بکەنەوە، بەو مانایەی خۆیان وەك یەکێك لەدەرکەوتەکانی بیرکردنەوە لەقۆناغێکدا ببینن، وا مەزەنە نەکەن خۆیان بەسروشتی دوا بیرکردنەوەکان ببینن و بزانن، چونکە وەستان لەو تەنگژە نائەقڵانییەدا ئەگەری زیاترو دۆزینەوەی زیاتری خۆمان و ژیان و شارستانییەتمان لەبەردەمدا وندەکەن و دەسڕنەوەو فۆتۆکۆپی ئەو دەسەڵاتە دیسپۆتیزمانەمان بۆ دەکەنەوە کە لەڕۆژهەڵاتی ئایین و ئایدۆلۆژیادا مەرگەساتخوڵقێن بوون و دەبن بەهۆی ئەو ئەقڵە دوگماگەراییانەوە. تەنها تێبینییەك بیکەن ئەوەیە کە چۆن دەسەڵاتی سیاسیان لەکیس نەچێت جا کێشە نییە با دونیاو ژیانیش وێران بێت و بسووتێت. بەڵێ کەنعان مەکییە باشی بۆ چووە، کە دەوڵەتی بەعس دوای هەموو شکستێکیش پێیوابوو هەر سەرکەوتووە، چونکە ئەو ئەقڵیەتە داخراو و تاکڕەهەندو تاك مانایە شەڕخوازە سەلامەتی حیزبەکەی خۆی لەسەرو هەموو نەتەوەو بوارەکانی تر دەبینی، چونکە ئەو جۆرە ئەقڵیەتانە نیشتمان و مێژوو و مرۆڤەکان و چارەنووسیان هەر بەخۆیان دەزانن، بەڵام بێ راوێژو پرس بەوان. ئەمانە هیچ بەهایەکی راستەقینە نابینن بۆ بەهاگەلێك کە لەدەرەوەی لۆژیکی سیاسی و ئایدۆلۆژی خۆیاندا هەبن. ئەم نەخۆشیە ئەقڵی و ئەخلاقی و وجودییە پەتایەکەو پێدزکەی کردۆتە ناو ئۆپۆزیسیۆنەکانی جارانی خۆشیەوە، ئەمێستا دەسەڵاتەکانی خۆمان بەرە بەرە جارێك بەئاشکراو زیکزاکی و جارێك پەنامەکی لاسایی دەکەنەوە. هەر لەپەرستنی سەرۆکەکانمانەوە بەپاڵەوانی مێژوویی و هەر لەقبوڵنەکردنی یەکتری و هەر لەدامەزراندنی دەزگاو دامەزراو و سەندیکای کارتۆنی و رامکردن و دەستەمۆکردنی نووسەران و هەر لەبەرزکردنەوەی جەنگاوەرێکی حیزبی بۆ پلە باڵاکانی ئەفسەری و هەر لەبووژاندنەوەی عەشیرەتگەری و دیوەخانەکان و هەر لەخەمساردیی لەبەرامبەر ئەتککردنی ئافرەتان و جوانییەکانی ترو... تاد.

لەم دۆخە ترسناکەدا کە بەژێر پێستی کۆمەڵدا دەڕوات، کە ئێمە حورمەتمان نەبێت بۆ زیندووەکان، دەشێ چ چاوەڕوانییەکمان هەبێت بۆ یادوەریی مردووەکانی ئەنفال و هەڵەبجەو گەلی بازێ و شێخ وەسانان و سێوسێنان و کوێ و کوێی تر؟ ئەوە نەبێت، دەزگاو دامەزراوە بێشوناسەکان لەڕووی کۆمەڵناسییەوە، کە تەنها ریشەیان دەچێتەوە سەرحیزبیەکانیان و هێرش و گەمارۆدانەکانیان بەداخوازی حیزبەو بۆ راگرتنی هەیبەتی حیزب و وەزیفەکانێتی. ئیتر گرنگ نییە هەر شتێك بەم داخوازی و راگرتنی هەیبەت و وەزیفەیەش ڕگاکانی خۆی ون بکات. دروشمەکانی حیزب.. ئەرك و هەوڵ و کۆششەکانی حیزب، گومان هەڵنەگرن و فەلسەفەی گونجاون بۆ بەرەوپێشبردنی نەتەوەو دەربازکردنی لەنێو تەنگانەو گۆشەگیرییەکانی خۆیداو

ڕێککردنەوەی ناڕێکییەکانیشێتی! ئەوەی لاری لەم میراتەی دەسەڵاتەکانی پێشووش هەیەو پێشبینی کەتن و کەوتنێکی ترو گرفت و مەترسی هەناوبڕ دەکات و خوێندنەوەی جیاوازتری هەیە بۆیان، گێرەشێوێنە.. هەرزەکاری سیاسییە.. شاعیرێکی فەنتازی دوور لەواقیعە.. هیچ لەباردا نەبوو و ترسنۆك و دۆڕاوە.. بەدبینە.. بەگوفتارەو بێ ڕەفتارە.. ئەنتی دەسەڵاتە.. فەوزەوییە.. بەکرێگیراوە.. سەفسەتەکەرە.. تابووری پێنجەمە...تاد.

داخوا نەوەی نوێ بۆ ئەوەی لەنوێیەتی خۆی رازیبێت و بەبنچینەی بکات و بۆ ئەوەی تێکنەشکێتەوە لەنێو وەهمی ئایدۆلۆژییەتە گەوهەر تێکشاوەکاندا دەتوانێ بەقاڵب و کلێشەی تەفسیرە کۆنەکان لەنێو تەونە جاڵجاڵۆکەییەکانی ئەو هەراو زەنایە بەدامەزراوکراوانەی ئایدۆلۆژیا داماوەکاندا ڕێدەربباو بەشێوەیەکی تەندروست بەخودە ونبوو و لەدەستچووەکانی خۆی بگاتەوەو کەوتنەکانی تێبپەڕێنێت و بەڕۆحێکی سەرفرازەوە بڵێت: چیتر نە پێویستم بەوەیە بت بم.. نە بت پەرست بم؟

چیتر ئەقڵی من.. دەروونی من.. بوونی من.. ئازادیی من.. مافی من، جێی حەوانەوە نییە بۆ تەوتەمە خۆماڵی و بێگانەکان! لەسەر خاسیەتی مرۆڤبوونی خۆم چ بەشێوەی ئەقڵانییانەو چ بەشێوەی رۆحیانە، لەخێزانەکاندا، پەرستگاکاندا، قوتابخانەکاندا، دامەزراوەکاندا، بێدەنگ نابم و بەچاونەترسییەکەوە کە پشت ئەستوورە بەتەوژم گەلێکی فیکری و رۆشنبیریی و کەلتووریی، کە رۆڵێکی بنەڕەتی دەداتەوە بە– من– و کەسایەتییە ئینسانییەکەم و بوێرانە، لەنێو ئەو ئاژاوەگێڕییە سەرنگوومکەرانەی کە نەیانهێشتووە نەوەکانی ئێمە روو لەخۆیان بکەن و بەهەموو بوونیانەوە قوربانیبوون و کەساسانەش روویان لەقاپی و دەستی پڕ ڕەحمەتی ئایدۆلۆژیاو سیاسەت و ئایین کردووەو خۆیان بەپارێزەری ئەم پرنسیپانە نەزانیووە کە لێیان داماڵڕاوە: (بوێری بیرکردنەوەت هەبێت.. بوێری بۆ خۆت بیت.. بوێری ئینسان بیت– کانت –) هەتا لەوێوە ڕێنموویی و کۆشش بۆ قەرەبووی رۆحی گونجان و تەبایی بکات. ئەگەر نەوەی نوێ بەمەزنییەکەی لەدەستی بێت، ئەو مەزنییەی (کە بڕیار بدات خۆی بێت– کانت–) پوخت.. بەسێگۆشەیەکی دەچوێنم، لوتکەی ئێستاو دوو گۆشەکەی بنکەکەیشی رابردوو و داهاتوو بێت.

بتوانێ هارمۆنیکیەتێکی پڕ لەڕیتم لەنێوان وێنە جیاوازەکانی ئەو سێ پنتەو نێوانەکانیاندا بخوڵقێنێ و بسازێنێ، ئەوجا بەلێپرسراوەیەتی لەئاست خۆی و ئەویتردا، بەدەروون روونییەوەو لێوردبوونەوەیەکی قوڵی ئێتیکیانە، نەك بەرژەوەندی خوازانە، دەتوانێ حورمەتی زیندووەکان و قوربانییەکانیش بەبەهای خۆیانەوە بگرێت. بەبێئەوەی بانگەشەکەری مەرجەکانی ئیرۆسیەتێك یان تاناتۆسیەتێك بێت و ببێتە جەنگاوەریان، بەڵکو لەدەرەوەیاندا بەوە دەگات هەموو ئەوانە بە(شێوازێك لەشێوازەکانی بوون دەبینێت– ئۆیگین فینك–).

پرسیار: ئایا ئەدەبی کوردی بەتەعریفە جیاوازەکانی ئێوەوە بۆ ئەدەب چەند بەرپرسیارە لەبەردەم بیرنەکردنەوەدا لەئەنفال؟

ئەنوەری ڕەشی عەولا: ئەنفال کارەساتێکە لەجێگەیەکدا، لەزەمەنێکدا روویداوە، کە – جێگیرو نەگۆڕ–ەکانی ئەو رووداوە بەهەموو نهێنییەکانەوە دەخوازێ زانیاریمان لەبارەیەوە هەبێت و بەدۆکۆمێنت بکرێت، هەتا بەبەڵگەوە بچێتە خانەی مێژوویی خۆی و لەپاڵ تراژیدیا تاقانەکانی تری وەکو هۆلۆکۆست لەلایەن ئایدۆلۆژییەتی نازیستی ئەڵمانییەکانەوەو ئەرمەنییەکان لەلایەن ئایدۆلۆژییەتی مەزهەبیانەی بارگاویکراو بەنەژادی تورکەوەو بۆسنەو ئەلبانییەکان لەلایەن ئایدۆلۆژییەتی تۆتالیتاری سربیاوەو ئەنفال لەلایەن ئایدۆلۆژیای شۆڤێنی عەرەبی زاخاودراو بەئیسلامەوە. دەچنە خانەی فینۆمینەوە، کە جیهانی دیاردەکانە، کە لەسەر (دەرکەوتن وئاشکرابوون) وەستاوە. واتە ئەو جیهانەی لەبەرچاوماندایەو بەهۆی هەستەکانمانەوە دەیناسین و ئەقڵیش دەتوانێت بیخاتە ژێرپرنسیپەکانی خۆیەوە بەبەڵگەی ئەقڵانی و مەیدانی و زمانی لۆژیکیانەی هزر بسەلمێنرێت.

کەچی رەوشی ئەدەب – ناجێگیرو گۆڕدراوە – بەخوازەو رەمزو هێماو ماناو نیشانەکانیشیەوە، کە دەچێتە خانەی نۆمێنەوە– واتە– (جیهانی شتێك لەخودی خۆی) کە جیهانێکی ون و شاراوەیە. ئەم دوو چەمکەش لەلایەن ئیمانوێل کانتەوە هاتە نێو ڕێڕەوەکانی بیری نوێوە. داخوا ئەم دوو خەسڵەتە گۆڕدراو و نەگۆڕاوە چۆن بتوانین تێکەڵبکەین و لەیەکدی نزیك بخەینەوە؟ لەکاتێکدا کە ئەنفال سەر بەزەمەنی فیزیکی و ئەدەب سەر بەزەمەنی بێگەرد، یان ئەودیوو زەمەن بێت – برجسۆن –بەو مانایەی ئاراستەیان.. زمانیان.. زەمەنیان.. کەرەستەکانیان.. میتۆدییان...تاد. دەتوانین بەدوو ئاراستەی جیاوازو پێچەوانەییدا گوزەرانیان ببینین؟ دەرهەق بەم دوو ئاراستەیە، نیچە دان بەوەدا دەنێت کە ئەو واقیعەی هۆکارەکانی– زانین– و ناسینی مرۆڤ–هەستەکان– وێنەی دەکێشێت، جیاوازە لەو واقیعە راستەقینەیەی کە هەیە، چونکە لای نیچە جیهانی دیاردەکان ئەو جیهانەیە کە ئەقڵ دەتوانێت بیخاتە ژێر پرنسیپەکانی خۆیەوە، ئەو جیهانەیە کە بەهۆی هەستەکانەوە دەرکی پێدەکەین، بەڵام (جیهانی ڕاستەقینە) لای نیچە ئەو جیهانەیە کە هەمیشە لەگۆڕان و وەرچەرخاندایەو (هۆکارەکانی زانینی مرۆڤ) ناتوانن بیناسن. لێرەوە ئەنفال بەو دیوەی کە رووداوە نیوەی سەر بەفینۆمینەو ئەمەش دەخوازێ کە لەڕووی زانستە مرۆڤایەتییەکانەوە، بناسرێ و ناولێبنرێت و شیبکرێتەوەو بەدۆکۆمێنت بکرێت.

نیوەکەی دیشی کە گۆڕاو و ناجێگیرە، لەنێو خۆیدایەو شاراوەیەو ونە، کە بەڕای نیچە ئەمە (جیهانە راستەقینەکەیە) ئاشکراکردن و دۆزینەوەو دواندنی ئەو جیهانەش ئیستاتیکیانەیەو خەیاڵی داهێنەرانە لەوێدان و بەها ونبووەکانی مرۆڤبوون کە، مێژوو زانستەکان بەسەریدا تێپەڕیوون و نەیانبینیوە. ئەم (ئیستاتیکا) دەیخاتەوە سەر ڕەوتە بەردەوامە – صیرورە – ناچۆڕاڵیەکەی خۆی.

ئێمە لەتان و پۆی هەردوو بوارەکەدا هەژارین و پەلەقاژێمانە. وەکو ئاماژەمان پێکرد هەموو کایە مەعریفیەکانمان ڕەتکردۆتەوەو تەلاقداوە یا راستر شاربەدەر کردووەو کورتکردۆتەوە بۆ کۆمەڵێ وەزیفەی ناوئاخن پوچ و ترسێنەری سیاسی و ئایدۆلۆژی و بەوەفاو گوێبیستی پەندو وەعزە سەرخۆشکەرو فەرمانە چۆکپێدادەرو پەیمانە دەستخەڕۆکەرو لەبیرکەرەکانی ئەوان بووین. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێت ڕێگاکانی بوونمان ونکردووەو بەم کاڵفامیەمان نکوڵیمان

لەبوونی راستەقینەی خۆمان کردووە، چونکە بەکایە مەعریفیەکانی تر خۆمان نەدۆزیوەتەوەو نەپشکنیوەو نهێنییەکانمان هەڵنەکۆڵیووەو ڕێگای تازەمان کەشف نەکردووەو مانای سەردەمیانەمان دانەڕشتۆتەوەو برەوپێنەداوەو لەجێی مانا سواوە مەزهەبی و ئایدۆلۆژی و فەرهەنگی کۆلۆنیالیستانەی دەرو دراوسێکانماندا. دەربارەی نەخشەو پێگەی بوونی خۆمان لەنێو رووناکی و سێبەری کەلتوورە جیاوازەکانی مرۆڤایەتیدا سەرنگووم و گومناو و نەبینراو بووین. هەر ئەمەش بووەتە مایەی ئەوەی هەمیشە لاڵ و زارەترەکبین لەگێڕانەوەی تراژیدیا تاڵەکانی خۆمان و لەدەستمان نەهاتووە رەمزو هێماو ماناگەلێکی لێ هەڵبهێنجین کە لەفەرهەنگی نەوەکانی داهاتووداو جیهانیدا مانادار بن و ببنە ژێدەرو سەرچاوەگەلێك بۆ هەموو ئەو ئەو بوارانەی گەرەکیانە بەگوتراوەکانمان بماننناسن و ناوزەدمان بکەن و ئێمەش رازی بکات و بڵێین: بەڵێ ئەوە ئێمەی نرخێنراوین بەپێودانگی خودێکی هوشیارو مرۆڤێکی ئازادو کۆمەڵگایەکی کراوەو مێژوویەك، کە ئاوسە بە(ئیرادەیەك.. کە بەووزە رۆحیەکەی هەمیشە پارێزگاری ژیان دەکات و ژیان بڵاودەکاتەوە– شۆبنهاوەر–).

پرسیار: ئایا ئاستی ئەو ترسە شاراوەیەی لای ئینسانی کورد هەیە بەرامبەر کوردبوونی خۆی، ترسێکە خاوەنی هێزێکی رۆشنبیری وایە کە بتوانێت لەبری تۆڵە خۆبکات بەهێزێك کە هەڵگری لێبووردن بێت. ئایا ئەم هێزە چەند دەستەڵاتی کوردی لێی بەرپرسیارەو چەندیش کۆمەڵگەی کوردی و رۆشنبیرەکانی بەرپرسیارن لەپیشاندانی؟

ئەنوەری رەشی عەولا: دەتوانین هەر ئێستا لەو پرسیارانەی بەڕێزتان، کە رووبەڕووی کۆمەڵێ نووسەرتان کردووەتەوە بەجیاوازی دنیابینی و سروشت و میتۆدی کارکردنیانەوە و بە(پێنوسی جیدی) دەربارەی پرسی ئەنفال ناویاندەبەیت، بەدەروازیەك لەنەریتی لێبووردەیی بەگەڕبخەین و چاولێبکەین و تێبگەین و بڵێین: کۆڕامانێك بێئەوەی، هیچ ڕامان و لێکدانەوەیەك بەدوا ئەنجام و تەفسیر دابنێین. تەنها ئامانج لەو خوێندنەوەو هەڵسەنگاندنە جیاوازانە نیشاندانی هەمەڕەنگی ئەندێشەو لێکدانەوە جیاوازەکانە. بۆ نمایش و خستنەڕووی رەهەندگەلێك لەنێوان (پێنوسە حیزبیەکان) و (پێنووسە جیدییەکان) دەخرێتە بەرچاو. هەتا لەلایەن گروپی سێیەمەوە تاووتوێ بکرێن و فۆرمێکی تازەی لێهەڵبهێنجرێت. ئا لێرەدایە بۆچوونەکەی جون میل سیتوارت میل دەمانگرێتەوە کە دەرهەق میکانیزمی لێبوردەیی رای وایە (دوو باوەڕی دژ بەیەك، هەریەکەو بەجیا بەشێك لەهەقیقەتی پێیە" لەم حاڵەتەدا– باوەڕی سێیەم – بێتە ئاراوە.. کە وێڕای جیاوازیشی لەتەك هەریەك لەباوەڕە دژ بەیەکەکاندا، لەهەقیقەتی هەردوولایان بەهرەمەند بێت و کۆی ئەو هەقیقەتانەش لە– فۆرمی ئەندێشەیەکی تازەدا– لەخزمەت کۆمەڵگای مرۆڤایەتیدا دابنێت)، چونکە گەوهەر و کرۆکی لێبووردن ئەگەر لەسەر هیچ هاوپەیمانییەتێکی ئەخلاقی، فیکری، رۆشنبیری و ئینسانیانەدا خۆی شێوەباز نەکردبێ، ئەوە لێبوردەیی نییە، بەڵکو خۆبەکەمزانینی دەروون گرگنی کۆیلەیەکە، یان خودمەزنی ستەمکارێکە کە بەنەیارو جەللادەکەی دەڵێت: بمفلیقێنەوە، خۆ منی ماسۆشیست لەدواجاردا لەتۆی سادیست دەبوورم، یان بەپێچەوانەوە!! هەروەها میل لەسایەی ئەو لێبوردەییەدایە رووبەڕووی ئامانجێکمان دەکاتەوە کە ئەمەیە: (لەبەرامبەر باوەڕە نەیارەکاندا زەمینە بۆ خستنەڕووی باوەڕە جیاوازەکان خۆشدەبێ و بەمجۆرە شێمانەی– گرێدانەوەی بەشەکانی هەقیقەت– کە لەنێوان رەقیبە فیکرییەکاندا دابەش بووە، دێتە ئاراوە). ئەمە ئەو هێزەیە کە رۆشنبیران کاری بۆ دەکەن و لەپاراستنی– پرنسیپەکانی هاتنەکایەی ئەو هێزەدایە– بەشێوەیەك لەشێوەکان لێپرسراوێتیان دەکەوێتە ئەستۆ! لایەنی کەم بەشێوەیەکی پراکتیکی و بەرجەستە پیشانی خۆیشی دەداتەوەو دەسەلمێنێ: یەك هەقیقەت بوونی نییەو نابێ. ئەوەی هەڵگری سامانی هەقیقەتێکی جودا لەتۆ بوو نەیار نییە، بەڵکو تەنها لەتۆ جیایە!

ئەم نەریتە بۆ ئەوەی دادپەروەرانە لەنێو هەموو بوارو ئاستە جیاوازەکانی کۆمەڵگادا وەکو یەك خۆی نمایش بکات و بەڕێوە بچێت و هیچ گروپێك هەست بەپێشێلکردنی ماف خۆی نەکات و بەبنەماکانی هەمان پێودانگیش بەدەسەڵاتەکانی تر بێژین: بەڕێزینە، ئاییینامە حیزبیەکەی ئێوەش گوزارشت لەدەنگ و رەنگ و بۆی گشت مەیلە جیاوازەکان ناکات و– رۆحی باڵای نەتەوە– بۆ ئەوەی لەنێو مەنگەنەکانی ئایدۆلۆژیا تۆتالیتاریەتەکەی ئێوەدا مەحف نەبێتەوەو پێبگات.. دەشێ بوار بۆ رادەربڕینی راو بۆچوونە جیاوازەکانیشی نێو هەناوی کۆمەڵگا بهێڵێنەوەو ئەوەی لەدەسەڵاتدا بۆ ئێوە رەوایە، دەشێ هەموو گروپەکانی دەرەوەی تۆش هەمان ئامراز بۆیان رەواو فەراهەمبێت. روونتر پێیان بگوترێ، چیتر نابێت هەموو دەسەڵاتەکان لەلایەن کەسێکەوە یان گروپێکەوە قۆرخ بکرێت، بەڵکو دەبێت دەسەڵاتەکان دابەشبکرێن. هەتاوەکو (مافە سروشتیەکانی تاکە کەس و – گروپ– سەبارەت بەژیان و ئازادیی و موڵکدارێتی پێشێل نەکرێت– جۆن لۆك–)، بۆئەوەی ئەم بنچینەیەش سەقامگیربێت و ساختە نەبێت وەکو دروشمە پوچکراو و بێناوەڕۆکەکانی ترتان دەبێ (هەرسێ دەسەڵاتەکە– جێبەجێکردن و دادوەری و یاسادانان– لەیەکتر جوداکرابێتنەوەو چاودێری یەکتر بکەن، ئەمەش دەبێتە مایەی بەهێزکردنی یەکتری و لەگەڵ دەسەڵاتەکانی تر هاوسەنگی دەکاتەوە– مۆنتسکیۆ–)، ئەمەش ئەو ئەرکەیە کە دەکەوێتە سەر دەسەڵاتی کوردی.

بۆ ئەم ئەرکە ئینسانگەرایەش، دەبێ هەمیشە لەڕووی فیکری و ئەخلاقیەوە، سروشتی ئەو ئاستەنگانە بناسین و تێبگەین.. کە دەبنە هۆی سنووردارکردن و ئیفلیجکردنی بەرهەمهێنانی پرسی لێبوردەیی.

بەدیوێکی تریشدا نەبووەو ناکرێ پاسەوان و پارێزگاری ئارامی و ئاسایشی ناو کۆمەڵگاکەی خۆت نەبیت، لەلەگەڵ دەرەوەی خۆتدا بێگرفت و ئارام بچیتە پێشەوە. ئەوەی ئارام نەبێت لەگەڵ خۆیدا، چۆن دەتوانێ ئارامی ببەخشێت بەدەرەوەی خۆی؟

دەشێ رۆشنبیران لەو دۆخ و رەوشانەدا، نادیدە نەبن و لەسەرپێ و دەستپێشخەر بن بۆ رەخنەو لێتوێژینەوەو بەتوانستەکانیان.. خەڵکی و دەسەڵات و دام و دەزگاکانیان هۆشیاربکاتەوە لەو مەترسییانەی سەری خۆیان و ئەزمونەکەشمان دەخوات!

خالد سلێمان

ئەنفال، دانپێدانان، لێبوردن

ئەنفال تراژیدیایەکە پێویستی بەدووبارەکردنەوەی بە" هەواڵ" هەیە. دەبێت ئێمە توانای دروستکردنی هەواڵێکی نوێمان لەسەر هەموو ئاستەکانی کارەساتی ئەنفال هەبێت، هەواڵێك رووداوەکە بگەڕێنێتەوە بۆ بەرچاوی دونیا. ئایا ئەمە دەکرێ و کەی، ئێ، چۆن؟

خالد سلێمان

پرسیار: ئەگەر بهاتایە ئەنفال لەوڵاتێکی ئیسلامیدا روویندایەو هەروەها مانایەکی ئیسلامیشی پێنەدرایە، پێتانوایە ئەنفال بتوانرایە نوقمی بێدەنگیەکی وابکرێت، هەم لەلایەن وڵاتانی دراوسێوە تا دەگاتە هەموو وڵاتە ئیسلامییەکانی دنیا، ئەوسا وڵاتانی ئەورووپی؟

خالد سلیمان: بێدەنگی لەسەر ئەنفال، بێدەنگبوون نییە بەقەدەر ئەوەی دانپێدانەنانە بەسروشتی پرۆسەی ئەنفال وەك خۆی، واتە وەك " جینۆساید". بەڕای من هەموو بێدەنگییەك لەسەر ئەنفال لەم خاڵەوە دەستپێدەکات و هەر لەم خاڵەشدا کۆتاییدێت. لەهۆش و نەستی نوخبەی کەلتوری و سیاسی کوردیدا دەتوانرێت بەئاسانی هۆکاری یەکەمی ئەم بێدەنگییە یان ئەم دانپێدانەنانە بەوە دابنرێت کە ئەنفال لەوڵاتێکی ئیسلامیداو بەمانای عەرەبی– ئیسلامی ئەنجامدرا، بەڵام ئایا ئەمە راستە، یان چەند راستی هەڵدەگرێت، تا چ رادەیەك لەتاکڕەهەندیی دوورمان دەخاتەوەو لەهۆکارەکانی تری هەمان ئەو دانپێدانەنانە نزیکمان دەخاتەوە.

پێش هەموو شتێك، پرسیاری لەم شێوەیە رادەیەکی زۆر لەفرەڕەهەندی وەردەگرێت و مەسەلەکەش (بە ڕای من) تەنها لەم ئاستەدا کۆنابێتەوە، چونکە کارەساتی ئەنفال و بێدەنگی لەبەرامبەریدا تەنها لەڕوانگەی ئاستی جیۆپۆلۆتیکی و ئاینییەوە، ئاستە نێودەڵەتییەکەیمان لەبیردەباتەوە.

باشتروایە هەر "ئەگەر" ێك لەباسکردن لەسەر ئەنفال دوور بخەینەوەو سەرچاوەو هۆکارەکانی بخەینە ناو کاری تیۆری کوردییەوە لەسەر پرۆسەکەو سەراپای سەرهەڵدان و دەستپێکردن و ئەنجامدانییەوەو هەروەها ئاکارەکانیشی. بەشێوەیەکی تر لەمیانەی ئەم بیرۆکەیەدا دەمەوێت بڵێم : بۆ ئەوەی قەبارەی کارەساتەکە نەچێتە خانەی رووداوێکی ئاساییەوەو لەبێدەنگیدا نەپێچێنرێتەوە، پێویستمان بەزیندوکردنەوەی وردەکارییەکانی هەیە، واتە بەڵگەنامەو شایەتحاڵ و وێنەو کەلوپەل و هەرشتێك پەیوەندی بەڕووداوەکەوە هەیە. هەڵبەتە لێرەدا زۆر ئاسانە بڵێین ئەگەر ئەنفال لەوڵاتێکی ئیسلامیدا رووی نەدایە ئەوا هەر لەکاتی روودانییەوە بە"جینۆساید" دەناسرا، ئەمەش مانایەکی زۆر لەڕاستی هەڵدەگرێت، لەهەموو کاتێکیشدا ئەگەر رەهەندی جیۆپۆلۆتیکی کوردستان خۆیمان خستە پێش ئەم مانایە.

ئەگەر بەم ئاسانکارییە بێت وڵامی هەر پرسیارێك لێرەدا کۆتایی پێدێت، بەڵام ئایا ئەگەرێکی وەها لەبەردەم واقیع و قەبارەی کارەساتەکەدا بەکوێمان دەگەیەنێت، یان بەشێوەیەکی تر دەشێت ئەو ئەگەرە لەدۆخە مێژووییەکەی دابپچڕێت و بخرێتە پێشمانەوە، یان بۆ خۆی ئەگەرێکە لەپێشمانەوەیەو هێشتا نەکەوتووەتە دواوە؟ لێرەدا پرسیارێکی نوسەر و رووناکبیر "مەریوان قانع"م بیردێتەوە کە دەڵێت: (داخۆ ئەنفال رووداوێکە سەر بەمێژووەو کۆتاییپێهاتووە، یاخود رووداوێکە دەکرێت سەر بەئایندە بێت و رووبداتەوە، شتێکە بەسەرچووە یاخود تائێستاش ئەگەرێکەو تێنەپەڕیوە، کارەساتێکە لەدوامانەوەیە یاخود مەترسییەکەو هێشتا لەپێشمانەوەیە؟).

لێرەدا ناڵێم بێدەنگبوون، بەڵکو ئەگەری روودانەوەی ئەنفال لای کورد (لەدۆخە دروونییەکەیدا بەلانی کەمەوە)، پرسیاری " شوێنی ئیسلامی"، تاکە رەهەند نییە لەگەڵاڵەکردنی هەر دیدێکدا بەرامبەر بەکارەساتەکە، بەڵکو لەهەناویدا، پرسیاری " شوێنی قەومی " کوردو ئیسلامبوونی بەشێکی تری هاوکێشەی هەر بۆچوون و تێخوێندنەوەیەکە رۆشنبیریی کورد بەرهەمی بێنێت.

لەمیانەی ئەم فیکرەیەدا پەراوێزێکی بچووك هەیە، ئەویش پاشەکشەکردنی رۆڵ و ناسنامەی ئیسلامییە لەدیاریکردنی سروشت و کاردانەوەی کارەساتەکەیە لەناوچەکەو جیهاندا. هەر لەپاڵ ئەمەشدا " سونە" بوونی کورد وەك فاکتەرێکی مەززەبی هیچ رۆڵێکی نەبوو، چونکە زۆر بەئاسانی، ئەنفال نمایشێکی قەومییانە بوو پێش هەر ئاستێکی تری بیرکردنەوە.

ئەم تێڕوانینە پێویستی بەدۆخێکی جیۆپۆلۆتیکیی هەیە دەتوانرێت ناوی لێبنرێت " دۆخی پۆست کۆلۆنیالیزم "، واتە ئەو سنوورە کەمەی وا لەدوای رێککەوتننامەی " لۆزان " ەوە بۆ کورد وەك نەتەوەیەك دانراو. هەر ئەم دۆخەش نەتەوەکانی تری پێ دەمارگیرتر کراو گەیاندییە ئاستێکی ترسناکی وەها، خەیاڵی قەومی تیایدا نوقمی کەلتووری ئەوە بێت کە کورد کانەخەڵوزێکی ترسە !

لەدرێژەی هەمان روانگەدا، دەتوانم بڵێم ئەگەر ئەنفال دژی نەتەوەیەکی تری جیا لەکوردو جیا لەئیسلام بوایە، ئەوا بەلانی کەمەوە " رۆژئاوا" هەر بێدەنگییەکی دەشکاندو چوارچێوەیەکی بۆ مامەڵەکردن لەگەڵیدا دادەنا. ئەگەرێش ئەو دۆخە پۆست کۆلۆنیالییەی کوردی تیا ئەنفالکرا بەشێك نەبوایە لەکەلتووری کۆلۆنیالیزم ئەوا ئیمکانی بێدەنگیی کەمتر دەبوو. هیچ یەکێك لەو دوو دۆخە لەبەرژەوەندی کورددا نەبوو، لەئاکامیشدا دانپێدانان بەئەنفالدا وەك جینۆساید لەسیاسەت و بۆچوونی رۆژاواییدا تا ئێستا نەبووەتە پرۆژەیەك.

بەشێکی زۆر لەناوەندە ئەمریکییەکان باس لەوە دەکەن ئەگەر بەڵگەنامەیەکی رەسمی هەبێت و تیایدا بەرپرسە عێراقییەکانی حوکمی سەددام حسێن داوای لەناوبردنی کوردی تیا دەکەن. لێرەدا وامان بۆ دەردەکەوێت کە ئەو ناوەندانەو زۆری تریش لەئەوروپا، بەئاشکرا ئەنفال لەباری "بێدەنگی" دا پێناسەدەکەن، ناوی لێنانێن و لەخەسڵەتە واقیعییەکانی خۆیەوە تەماشای ناکەن، چونکە ناساندنی ئەنفال وەك جینۆساید، واتە نوێکردنەوەی پرسیاری کورد لەدۆخی پێش کۆلۆنیالیزمەوە، کە تیایدا ناسنامەی میللەتێك لەڕووی جیۆپۆلۆتیکی و کەلتووری و کۆمەڵایەتییەوە خرایە هەناوی پرۆژە قەومییەکانی ترەوە. بەشیکی تری ئەو بێدەنگییە ئەوە بوو کە ئەنفال خۆی لەبێدەنگیدا ئەنجامدرا. بەڵام بێدەنگییەکی دروستکراو، کە گرنگی گەلی کورد تیایدا بەشێك بوو لەبەرژەوەندییەکانی رۆژاوا لەڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا. ئەمەش بەهیچ شێوەیەك ئەوە ناگەیەنێت کە پلانی لەناوبردنی کوردو هێرشی سوپای عێراق بۆسەر گوندو ناوچە جیاجیاکانی کوردستان لەلای حکومەتە رۆژاواییەکان ئاشکرا نەبوبێت، بەپێچەوانەوە، هەر سەرەتای دەستپێکرنی گفتوگۆکانی " عێراق — ئێران " بەکۆتاییهێنان بەشەڕە هەشت ساڵییەکەیان بەشێوەیەکی جیدی لەساڵی 1988، ئیدارەی ئەمریکی بەتایبەت ئاگای لەپیلانەکانی عێراق بوو. بەشێك لەسەرکردایەتی کورد لەوە ئاگادارن و هەر لەو ساڵەدا سیناتۆرێکی ئەمریکی بە"مام جەلال " سکرتێری گشتیی یەکێتیی نیشتیمانیی کوردستانی وتبوو کە رژێمی سەددام حسێن پیلانێکی گەورەی بۆ لێدانی کوردستان لەبەردەستدایە. هەروەها پێیوتبوو کە هەمان رژێم داوای گفتوگۆ لەسەرانی کورد دەکات. بەڵام ئەو زانیارییانە لای سەرکردایەتی کورد بەجیدی وەرنەگیراو لەدواییدا دەرکەوت راستبوون.

لێرەدا بەراوردێکی بچووك لەنێوان ئەنفال و جینۆسایدی " هوتو" ەکانی وڵاتی رواندا دژی " توتسی " یەکان جێگای وەبیرهێنانەوەیە، کە ئەمانی دووەمیان بەپێی شایەتییەکانی کۆماندانی کەنەدی " رۆمیۆ دالێر " سەرکردەی هێزەکانی نەتەوەیەکگرتووەکان لەو وڵاتەدا ساڵی 1995، جینۆسایدێك بوو بیرۆکراسیەتی نێودەڵەتی و نەتەوەیەکگرتووەکان خۆی بووە هۆی ئەو هەموو کوشت و بڕینە کە نزیکەی ملیۆنێك مرۆڤی تیا کوژرا، بەڵام ئەوەی لەکوردستاندا روویدا بێدەنگییەکی لەڕادەبەدەرو ترسناك بوو، هەر لەبەر ئەم هۆیەش " یۆست هێلتەرمان " رۆژاوا بەهاوبەش لەو تاوانەدا ناودەبات.

ئەوەی پەیوەستە بەڕووەکانی تری ئەنفال لەناچەکەداو باری کورد تیایدا، وەك لەپێشدا ئاماژەم بۆ کرد ئیسلامبوونی شوێن و مەوقیعی ئیسلامیی ئەو وڵاتانە نەبوو ئەم بێدەنگییەی دروستکرد، بەقەدەر ئەوەی دەمارگیری قەومی چوارچێوەو کاراکتەری سەرەکی کارەساتەکە بوو. ئەگەر ئەوەی روویدا دژی عەرەبە سوننەکان یان دژی تورکمانەکان بوایە ئەوا تورکیاو سعودییە دوو دەرگای سەرەکی دەبوون لەشکاندنی دۆخی بێدەنگی و هاتنە دەنگ لەناوەندە نێودەڵەتییەکاندا. دیارە کوشتوبڕی دیاری شیعەکان لەباشوری عێراق لەکاتێکدا بوو (1991) ئیتر نە ناوچەکەو نە جیهانیش لەبەردەم ماشێنی " قەتڵ و عام " ی سەددام حسێن و حزبەکەیدا توانای بێدەنگییان نەما. لەگەڵ ئەوەشدا دەوڵەتە عەرەبە سوننەکان دان بەو تاوانانەی باشوری عیراقدا نانێن و تەنها ئێران خۆی بەخاوەنیان دەزانێت، بێگومان لەمەشیاندا کەلتوورێکی مەززەبی یان با بڵێین " قەومی ئێرانی " پێوەری شتەکانەو چوارچێوەی ماشێنی راگەیاندنە.

لەپاڵ ئەو هۆکارانەی سەرەوەدا، گەلێك هۆکاری تر هەن پەیوەنییان بەکورد خۆییەوە هەیە. یەکێك لەوانە ئەنفال تا ئێستا نەبووەتە تراژیدیایەکی نەتەوەیی و لەدۆخێکی زارەکیدا ماوەتەوە. با لەوەوە دەستپێبکەین چی هۆشیارییەکی سادەیە ئەنفال لەهۆشیارییەکی کەلتووری دووردەخاتەوە، چۆن دەنگی کورد لەباسکردنی ئەنفالدا بەرز بێت، بەرپرسیارێتی کۆمەڵگاو دەسەڵاتی کوردی لەکوێی تراژیدیاکەدان ؟

پرسیار: ئەو هۆکارانە چین کە ئەنفال لەهۆشیارییەکی سیاسی سادەوە کە تەنها لەیادکردنەوەی سەرپێیانەی ساڵانەدا قەتیسبووە، دەگوازێتەوە بۆ هۆشیارییەکی کەلتووری، لەو بێدەنگییەی کە خاوەنی قسە نییە دەگوازێتەوە بۆ بیرکردنەوەیەك بەدەنگی بەرز. هەروەها ئەم بێدەنگییە چەند پەیوەندی بەکورد خۆیەوە هەیە، هەم لەئاستی بەرپرسیارییەتی کۆمەڵگای کوردی بۆ ئەنفال و هەم لەئاستی دەسەڵاتی کوردی خۆیدا؟

خالد سلێمان: لەوانەیە لەم بارەیاندا لەپرسیار دەرنەچین و نەگەینە بارێکی وەها توانای قسەکردنمان لەسەر ئەنفال هەبێت. قسەکردنیش بەو جۆرەی دەمانەوێت و رێگەمان بۆ خۆشدەکات لەبری باسکردن لەبێدەنگیی لەسەر ئەنفال باس لەتیۆریزەکردن و رەهەندە مێژووییەکانی بکەین، چیرۆکی ورد بنادبنێین. Oraleو شاراوەکانی، هەروەها شایەتحاڵەکان بێنینە قسەکردن و مێژوویەکی زارەکی.

ئایا تائێستا سەنتەرێکمان بۆ بەڵگەنامەکانی ئەنفال هەیە، کەلوپەل و شتە بەجێماوەکانمان پاراستوە، شایەتیی رزگاربووەکانی نوگرەسەلمانمان تۆمارکردووە، وێنەیانمان لا هەیە، مۆزەخانەیەکمان هەیە؟ ئایا ئەنفال خراوەتە بەرنامەکانی خوێندن و پەروەردەوە، مۆنۆمێنتێکی شایستە بەکارەساتەکە هەیە؟ ئایا شوێنێك کراوەتە رەمز بۆ ئەنفال و " ئۆشڤێتز " ێکی کوردیمان هەیە؟

لەولامی ئەم پرسیارانەدا، لەوانەیە بەشێوەیەکی سەرەکی دەسەڵاتی کوردی و رۆشنبیران بتوانن شتێك بڵێن، چونکە کۆمەڵگای کوردی تائێستا خاوەنی دەزگای مەدەنیی و ئابووریی و کەلتوریی سەربەخۆی وەها نییە بتوانێت لەرێگەیانەوە یادەوەری خۆی بەزیندوویی رابگرێت. بەتایبەتی کۆمەڵگا ئەنفالکراوەکە کە لە" بێ نەوا " زیاتر لەهێچی تر ناچێت.

من لەسەرەتای ئیشکردنمەوە لەسەر ئەنفال باوەرِم بەوە هەبووە کە بەبێ ئەو کەرەستەو پێداویستیانەی پرسیاریان لەسەر دەکەم ناتوانین لەو بێدەنگییەی باسی لێوە دەکەین رزگار بین. ئەمەش وا ناگەیەنێت کە لەبواری دۆکیومێنت کردندا هیچ نەکراوەو مادەیەکی خامی باش لەبەردەستدایە کە زیاتر هەوڵی تاکەکەسی کۆیکردوونەتەوە، هەروەها ئەو هەوڵە تیۆرییانەی وا لەسەر ئەنفال کراون. من لێرەدا باس لەکارێکی گەورەتر دەکەم، کارێك بتوانێت سەرنجی چاودێرە جیهانییەکان لەسەر جینۆساید راکێشێت، نەك یادکردنەوە سەرپییەکان کە لەئاستێکی ناوخۆیی تەسکدا دەکرێت و لەهونەری زیندووکردنەوەوە دوورە.

لێرەدا مافی ئەوە بەخۆم دەدەم باسی پرۆژەیەك بکەم کە ساڵی 2006 خستمە بەردەم ناوەندە کەلتوریی و سیاسیی و جامیعییەکانی کوردستان و لەرۆژنامەی " ئاسۆ " دا بلاوکرایەوە. پرۆژەکەش تایبەت بوو بەیادی بیست ساڵەی ئەنفال لەسەر ئاستێکی جیهانی، بەشێکی زۆریش لەوانەی لەم بوارەدا کاردەکەن ئاگایان لەو پرۆژەیەیە، بەڵام لەپشتگوێخستن زیاتر هێچی ترم نەبینی.

ئێمە تائێستا زمانێکی وامان نەدۆزیوەتەوە شایستەی ئەوەبێت ئەنفالی پێ تاووتوێ بکەین، مەبەستیش لێرەدا تەنیا زمانی قسەکردن نییە، بەڵکو زمانی لێوردبوونەوە لەشتەبچووکەکانی ئەنفال، بەسەرهاتەکانی، چیرۆکەکانی، چۆنێتی پیادەکرنی، زیندوورِاگرتنی. هەموو ئەمانەش تەنیا لەرێگای کتێب و کاری تیۆرییەوە نابێت، شتی تر هەن کە رۆڵیان کەمتر نییە لەکاری نووسین و لێکۆڵینەوە، ئەوانەش وەك مۆزەخانەیەکی تایبەت بەئەنفال لەسەر ئاستی کوردستان، هەروەها دیاریکردنی ئەو شوێنانەی کە پرۆسەکە تیایاندا گەیشتە ترۆپك، یان ئەو قەڵاو شوێنە سەربازییانەی خەڵکیان تیا کۆکرایەوەو خاڵی ئامادەکردن بۆ شوێنە نادیارەکان. لەلایەکی ترەوە تائێستا سەنتەرێکی نیشتمانیی بۆ بەڵگەنامەکانی ئەنفال نییە، کەس نازانێت چەند بەڵگەنامە لەبەردەستدایەو جۆریان چییەو بەکەڵکی چی لایەنێکی باسکردن لەئەنفال دێن. هەر لەم سیاقەدا دەمەوێت باسی شتێکی تر بکەم کە پەیوەندییەکی راستەوخۆی بەبەشداریکرنی ئیدارەی کوردی خۆییەوە هەیە لەسرِینەوەی بەشێك لەیادەوەرییەکانی ئەنفال، لەوانە سرِینەوەی ناوی ئۆردوگای زۆرەملێی " سمود" بۆ "رزگاری". ئەمە هەڵوێستەیەکی زۆری دەوێت و لەبنەرِەتیشدا ئەوە دەگەیەنێت کە هۆشیاری کەلتوریی و سیاسیی کوردی لەجۆش و خرۆشی شۆرِشگێرِیی نەبووەتەوەو پێی نەناوەتە ناو پرانسیپە سەرەتاییەکانی کارکردن لەسەر یادەوەریی و گرنگی ئاکارە دیارەکانی " بەعس" لەکوردستاندا.

دووای چەند ساڵێکی تر ناوی " سمود" لەبیر دەچێتەوەو "رزگاری" بەتەواوەتی لەیادەوەری خەڵکدا دەچەسپێت، لێرەدا ناوێکمان لەناوەکانی ئەنفال لەدەست دا، یان بابڵێین بەدەستی خۆمان سرِیمانەوە. دووریش نییە دووای چەرخێکی تر دەستکەین بەگەرِانەوە بەناوە راستییەکەداو پێداویستییەکانی کاری یادەوەریی و مێژوو ئەو جۆش و خرۆشە شۆرِشگێرِییەی کە ناوەکەی تیادا سرِایەوە، بمانخاتە ناو تونێلێکی بێ رووناکییەوە. لەسەر حکومەت و پارتە سیاسییەکان و بەپرسانی ئەو ئۆردوگایە پێویست بوو بەخەتێکی گەورە ناوی سمودیان بنەخشانایە نەك لەحاڵەتە مێژووییەکەی بیکەنە دەرەوە، چونکە زیندوورِاگرتنی ئاکارەکانی ئەنفال کە ئینسان و شوێن و یادەوەریی و هەموو پانتاییەکانی تری ژیانی گرتەوە، بەزیندووهێشتنەوەی کەرەستەکانی پرۆسەی ئەنفال خۆیەوە، بەندە. " سمود " یان هەر ئۆردوگایەکی تر بۆی هەیە لەداهاتوودا ببێتە مۆزەخانەیەکی روون و بەرچاو، بەپێچەوانەشەوە ئەو ناو گۆرِینەی دەبێتە کارێکی دژ بەمێژووی کارەساتەکە.

پرسیار: ئەو پێشنیازە تایبەتیانەی ئێوە چین. بۆ ئەوەی ئەنفال وەك کارەساتێکی سیاسیی مێژوویی لەیادەوەریی ئینسانی کورددا بەچەشنێك بمێنێتەوە کە هەمیشە جێی ئاورِدانەوەو قسەکردن بێت لەسەری، لەلایەن ئەو نەوانەی کە لەدوارۆژی کۆمەڵگای ئێمەدان؟

خالد سلیمان: یەکێك لەو بنەما سەرەکییانەی لەجیهاندا بۆ لەبیرنەچوونەوەی کارەساتە مرۆییەکان پیادەدەکرێت " زیندووکردنەوەی یادەوەری"یە، ئەویش لەرێگای یادکردنەوەو دانانی مۆنۆمێنت و مۆزەخانەو تۆمارکردنی هەرشتێکی پەیوەست بەکارەساتەکە، وەك وێنەو دەستنووس و کەرەستەکانی ژیانی رۆژانەی قوربانیی و بکوژو ستەمکار بەیەك ئاست. هەر لەم سیاقەشدا، ئەدەب و هونەرو کەلتور، تیایاندا کارەساتی ئەنفال وەك ئیکۆنێکی خەمبارێن لەیادەوەری کۆمەڵگای کوردیدا، جەوهەری هەر باسێکن لەسەر زیندوو راگرتنی ئاکارەکانی ئەنفال و جارێکی تریش دەگەرِێمەوە سەر مەسەلەی ناوگۆرِینی ئۆردوگا زۆرەملێکان، کە نموونەیان دووبارە نابێتەوە. زۆربەی زۆری ئەو نووسەرانەی لەسەر "هۆلۆکۆست" یان نووسی پێیانوایە ئۆردوگا زۆرەملێکانی سەر دەستی نازییەکان و ستالینییەکان دیارترین رووخساری سەدەی بیستەم بوون، هەر لەم روانگەیەشەوە باسێکی زۆر لەسەریان کراو زۆربەی ئەو شوێنانەی تیایاندا تاوان ئەنجام دران، بوونە شوێنی مێژوویی و ساڵانە هەزاران کەس لەیادکردنەوەی هۆلۆکۆستدا روویان تێدەکەن.

ئایا لابردنی ناوی ئۆردوگایەکی زۆرە ملێ لابردنی ترس بوو، یان جۆرێك بوو لەخۆبینین بەسەر مێژووداو نەشئەی سەرکەوتنێکی بچووك بوو، تیایدا دەسەڵاتی لۆکاڵیی کوردی هەوڵی خۆشاردنەوە دەدات. بەرِای من کارەکە لەتێنەگەیشتن لەکارەساتەکە بەپلەی یەکەم و دووەمیش بێئاگابوونە لەدونیاو چۆنێتی پاراستنی یادەوەریی و ئاکارەکانی تراژیدییایەك هێشتا جیهان دانی پێدا نەناوە وەك جینۆساید.

پرسیار: ئایا ئاستی ئەو ترسە شاراوەیەی لای ئینسانی کورد هەیە بەرامبەر کوردبوونی خۆی، ترسێکە خاوەنی هێزێکی رۆشنبیریی وایە کە بتوانێت لەبری تۆڵە، خۆبکات بەهێزێك کە هەلگری لێبووردن بێت. ئایا ئەم هێزە چەند دەستەڵاتی کوردی لێی بەرپرسیارەو چەندیش کۆمەلگەی کوردی و رۆشنبیرەکانی بەرپرسیارن لەپیشاندانی؟

خالد سلێمان: کورد کە کەوتە بەر ئەنفال و دووایش ئاکارەکانی و قورسایی ئەو یادەوەرییە قورسەی لەدووای خۆیەوە بەجێیهێشت و یادکردنەوەی و ناساندنی بەجیهان، تووشی سەرئێشەو بێتاقەتیی هات و پەناشی بۆ ئەزموونەکانی دونیا لەم بوارەدا نەبرد. پەنای بۆ پرانسیپەکانی کارکردنی لەبواری جینۆسایدا نەبرد، یانی نەئاشکراکردنی تەواوی راستییەکان و نە بەدواداچوون و نەچاککردنەوەی دامەزراوەکان و نەقەرەبووی قوربانییەکان و لەکۆتاییشدا نەزیندووڕاگرتنی یادەوەرییەکان. هەموو ئەمانەش پرانسیپە سەرەکییەکانی کاری (عەدالەی ئینتیقالی)ن، کە دەبوایە ئەنفالی پێ بناسێنرایە بەدونیا.

ئەگەر کورد لەم پرنسیپانەوە (ئاشکراکردنی راستییەکان، بەدووداچوون و لێکۆڵینەوە، چاککردنەوەی دامەزراوەکان، قەرەبووی قوربانییەکان، زیندووڕاگرتنی یادەوەرییەکان) نەڕوانێتە ئەنفال و کارێکی ناوخۆیی وەها بەرپا نەکات سەرنجی دونیای پێڕاکێشێت بۆ لای فایلی جینۆسایدی ئەنفال، ئەوا ناتوانێت لەکۆمەڵێك ئاهەنگی ماتەمینیی سواو بێتە دەرەوە.

دەربارەی ئەو پرسیارەی کە ئایا کورد توانای لێبوردنی هەیەو دەکرێت ترس لەئەنفال ببێتە سەرچاوەی هێزی لێبوردن لەناووەوەی مرۆڤی کورددا، هەر شتێك بڵێین دیسانەوە دەچینە سەر ئەو پرانسیپانەی دیاریکران و لەزۆر شوێنی جیهانداو لەلایەن دەزگای تایبەتەوە بەکۆمەڵکوژیی و جینۆساید دەکرێنە پردی پەڕینەوە لەیادەوەرییەکی تاڵەوە بۆ ئاستێکی تر، کە دەرفەتی ئەوە دەدات باس لەلێبووردن بکرێت.

گرفتی ئەنفال وەك تاوانێك دژی مرۆڤایەتی لەوەدایە تا تاوانبارەکان بەکارێکی رەوایانزانی بەو شێوە" بەربەرییە" مامەڵەیان لەگەڵ کورددا کردو بگرە بەمافی خۆیان دەزانی خەڵك لەماف داماڵن. لەبەر ئەم خاڵە قوربانیی نازانێت کێ ببورێت لەکێ خۆش بێت، بەعس و کۆمەڵگا وێناکراوەکەی کە لەئاستێکی ئایدیۆلۆژییەوە گەیشتە ئاستێکی واقیعی و لەڕۆتیندا توایەوە، خۆی گلانە زەلکاوی " مەززەبی " یەوە، دەسەڵاتی نوێی عێراق بەهەمانشێوە لەهەمان زەلکاودایەو قوربانییەکان لەدۆخی قوربانی بوون و ناسنامەکەیدا نەهاتونەتە دەرەوە. ئیتر چۆن باسی کەلتوری لێبوردن بکەین؟ گرفتێکی تری مەسەلەکە لەوەدایە کەعەرەب و ژینگەی عەرەبی وەك چۆن بەدووای بەئەفسانەکردنی " هۆلۆکۆست" دا دەگەڕێن، ئاوەهاش و زیاتریش بەدرۆخستنەوەی ئەنفالدا دەگەڕێن و داڵدەی تاوانبارەکانی بەعس دەدەن. بۆیە لەهەندێ ناوەندی " شیعە مەززەب" زیاتر تێبینی ناوەندی تری عەرەبی ناکرێت کەئەنفال بەلایەوە راستییەك بێت.

کەلتوری لێبوردن لەکاتێکدا پێناسەدەکرێت و جێگای لەکارەساتی ئەنفالدا دەبێتەوە، کە تاوانبارەکان دان بەتاوانەکەدا بنێن، هەروەها لەدادگادا ببینرێن بەهەر شێوەیەکیشبێت، تەنانەت ئەگەر لەهەر وڵاتێکیشەوەبێت بڕفێنرێن و بەدیلکراوی بدرێنە دادگا، وەك چۆن ئیسرائیلییەکان " ئایخمانت " ی نازییان لەئەرجەنتینەوە هێنایە بەردەم دادگا.

لەئاستی ناوخۆیی کوردستاندا بەشێکی زۆر لەتاوانبارەکان چوونە ناو دەسەڵاتەوەو پێش ڕاپەڕینی 1991 " بەرەی کوردستانی" بەبەیانێکی لێبوردن لەتاوانەکانیان رزگارکردن. زۆریشیان لەدووای 2003 چوونە دەەوەی کوردستان. هەڵبەتە لەهیچ کاتێکدا داوای تۆڵەکردنەوە لەو تاوانبارانە ناکرێت، دادگایی نەکردنیان لەژێر هەر بیانویەکدابێت کارێکە هەرگیز نابێتە مایەی خەمڕەواندنەوەی قوربانییەکان و لەهەموو حاڵێکیشدا نابێتە هۆی جێگۆڕکێی نێوان رق و کینە و کەلتوری لێبوردن.

پەژارەی قوربانییەکان هەر لەچرکەساتی دەستپێکردنی تاوانەکەوە تا ئەو کاتەی داوای لێدەکرێت لەجەللادەکانیان خۆشبن، بەشێکە لەو کەلتوری لێبوردنە وا باسی لێوەدەکرێت، چونکە لەهەموو کاتێکدا ئامادەگی تەواوی لەنێوان قوربانی و جەللاددا هەبوو، بەڵکو پەیوەندییەکانی نێوانیانی لەئاستێکەوە بەرەو ئاستێکی تر دەبرد و وەك کەسی سێیەم دەردەکەوت. ئەمە با ئاسانی و بەبێ کاری تیۆری لەبەسەرهاتەکانی رزگاربووانی ئەنفالدا بەرچاو دەکەوێت.

ئەم پەژارەیە بەشێك نییە لەهەموو کۆمەڵگای کوردی و بەشێوەیەکی بەرچاو لەناو کۆمەڵگای ئەنفالکراودا رەچاودەکرێت. هەڵبەتە مەبەست لێرەدا تەنها لەپەژارەی تۆپزاوا و دووبز و قۆرەتوو و نوگرەسەلمان و شوێنەکانی تر نییە، بەڵکو ئەوەی ناو ئۆردوگاکان و کۆمەڵگای بێوەژنەکان و منداڵە بێنەواکان و ئەو واقیعەی ئەنفال لەدووای خۆیەوە بەجێیهێشت. دەتوانین بڵێین قوربانییەکان لەساڵی 1991 ئاگایان لەوە نەبوو کە زۆرێك لەجەللادە کوردەکانیان (جاشەکان) کەوتنە بەر بڕیاری لێبووردن. بەم مانایەش لێبوردنەکە بەسەریاندا سەپێنرا بەبێ تێگەیشتن لەماناو رەهەندەکانی.

کێ لەئەنفالەوە دەست پێدەکات؟

پرسیار: ئایا ئەدەبی کوردی بەتەعریفە جیاوازەکانی ئێوەوە بۆ ئەدەب چەند بەرپرسیارە لەبەردەم بیرنەکردنەوەدا لەئەنفال؟

خالد سلێمان: پێش هەموو شتێك پێویستە ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کەئێمە تا ئێستا ئەنفال لەدورەوە دەبینین و نەچووینەتە ناو وردەکارییەکانییەوە، هەروەها لایەنە شاراوەکانی تاوانەکەوە. هەر کارێکیش بەبێ وردەکارییەکانی ئەنفال ئەگەر ئەدەبییبێت یان فیکری و کەلتوری ئامانجی زیندووکردنەوە ناپێکێت. دیارە هۆکاری زەمەن رۆڵی خۆی لەم بوارەدا هەیە و لەوانەیە باشترین دەقی ئەدەبی دوای نیوسەدەو لەسەر دەستی نەوەیەکی تری ئەدەبی کوردی دەرکەوێت نەك ئێستا.

بەڵام ئەوەی دەمەوێت تەئکیدی لەسەر بکەم زیاتر لەنەناسینی کۆمەڵگای ئەنفالدا دەردەکەوێت و زاڵبوونی خەیاڵ بەسەر دەقی کوردیدا، دیارنەبوونی شوێن و زەمەن و کاراکتەریزەنەکردنی توخمەکانی جینۆساید لەکاری فیکر و داهێناندا. بەڕای نووسین لەسەر سەدام حسێن و چوونە ناو بیۆگرافی ژیانییەوە کارێکە بۆ ئەنفال دەگەڕێتەوەو گەڕان بەدووای ئەو دونیایەی کوشتنی تیادا وەك ناسنامەیەکی تۆتال ناسرا. کەرەستەکانی ئەو ناسنامەیە کەخەڵکی

کوردستان بوون، بەشێکی زۆر لێیان وردەکارییەکانی ئەو کوشتنەیان لایەو ئێستا لەئۆردوگاو شوێنە لەبیرکراوەکانی کوردستاندا دەژین. ئەوانەی وا لەنوگرەسەلمان و گۆپتەپەو دووبزو قۆرەتوو و تکریت گەڕانەوە، بەشێك لێیان دونیایان بەجیهێشت و ئەو کەسە کەمانەش ماون زۆر ناژین و تەمەنیان لەکۆتاییەکاندایە.

چیرۆك و بەسەرهاتی ئەو قوربانییە زیندووانە کەرەستەی ناساندنەوەی ئەنفالن بەکۆمەڵگای کوردی و وردبوونەوە لێیان دەبێتە بنچینەی کاری ئەدەبی و فیکری گەورە. کاری ئەفراندن و خەیاڵی ئەدەبی لەسەر ئەنفال لەوانەیە لەیادەوەری کوردیدا جێگای بێتەوە، لەدەرەوەی خەیاڵی کوردیدا کاری دۆکیومێنت و مێژووی زارەکی و کەرەستەو بەجێماوەی قوربانییەکان جێگای لێوردبوونەوەو کارکردنن.

ئەگەر بەشێوەیەکی تر قسە لەسەر ئەنفال و ناساندنی بەدونیا بکەین، پێموایە پێویستە لەسەرمان باس لەکۆمەڵێ خاڵی زۆر پراتیکانە بکەین کەتائێستا لەکوردستاندا بوونیان نییە.

جگە لەمۆزەخانەیەکی نیشتیمانی و مۆنۆمێنتیکی شیاو بۆ تراژیدیاکە، ئەبێ دامەزراوەیەکی نیشتیمانی هەبێت بۆ کۆکردنەوەی هەموو ئەو بەرهەمانەی لەسەری نووسراون و بەبەرهەم هاتوون و هەروەها ئەرشیفکردن و تۆمارکردنی ئەو شتانەی بەزارەکی ماونەتەوە. لەسیاقی هەر پرۆژەیەکی ئاوەهاشدا دەبێت لیژنەیەکی وەرگێڕان هەبێت بۆ وەرگێڕانی ئەو بەرهەمە فیکریی و ئەدەبی و دۆکیومێنتانەی لەبەردەستدان بۆ زمانەکانی دونیا.

لێرەوە دەتوانین لەئەنفالەوە دەستپێبکەین و بیخەینە ناو سیاقی کارکردنێکی وەهاوە، بتوانین لەڕێگایەوە باس لەناساندنی بەجیهان بکەین.

لەکۆتایدا دەمەوێت بڵێم ئەنفال تراژیدیایەکە پێویستی بەدووبارەکردنەوەی بە"هەواڵ" هەیە. دەبێت ئێمە توانای دروست کردنی هەواڵێکی نوێمان لەسەر هەموو ئاستەکانی کارەساتەکە هەبێت، هەواڵێك رووداوەکە بگەڕێنێتەوە بۆ بەرچاوی دونیا. ئایا ئەمە دەکرێ و کەی، ئێ، چۆن؟

ئارام کاکەی فەلاح

ئەو گەلەی ئاگایەکی تەواوی لەوردەکارییەکانی مێژووی خۆی نەبێت، بەدەیەها جاری تر، بەدەموچاوی ترو فۆڕمی ترەوە تووشی دەبێتەوە.
کاری گرنگ بۆ ئێمەی کورد ئەوەیە کە هەوڵبدەین کە ئەو کارەساتە دووبارە نەبێتەوە. ئەمەش کارێکی زۆری دەوێت و ئەوەی تائێستاش کراوە زۆر کەمە.

ئارام کاکەی فەلاح

پرسیار: ئەگەر بهاتایە ئەنفال لەوڵاتێکی ئیسلامیدا روویندەدایەو هەروەها مانایەکی ئیسلامیشی پێنەدرایە، پێتانوایە ئەنفال بتوانرایە نوقمی بێدەنگییەکی وا بکرێت، هەم لەلایەن وڵاتانی دراوسێوە تا دەگاتە هەموو وڵاتە ئیسلامییەکانی دنیا، ئەوسا وڵاتانی ئەوروپاش؟

ئارام کاکەی فەلاح: لەڕاستیدا ئەگەر ئێمە بەوردی لەسیاسەت و بەرژەوەندییەکانی ورد بینەوە، بەڕوونی بۆماندەردەکەوێت کە بێدەنگبوون لەتاوانێکی وا پەیوەندی بەوەوە نییە کە لەوڵاتێکی ئیسلامیدا روویداوە یان ئەوروپی، بەڵکو پەیوەندی بەکۆی ئەو بەرژەوەندییانەوە هەیە کە زلهێزەکانی دونیا بەهەندێك وڵاتی ترەوە دەبەستێتەوە، لەپێش هەمووشیانەوە بەرژەوەندی ئابووریی و سەربازیی.

ئەو کاتەی کە ئەنفال روویدا لە 1988 دا، رژێمی بەعس هێزێکی گەورەبوو لەناوچەی خۆرەڵاتدا، دوو سێ وڵاتی بەخێودەکرد، ئەمە جگە لەبەخێوکردنی چەندەها گروپی سیاسی جیاواز جیاواز. وڵاتێکی دەوڵەمەند کە زلهێزەکان چەکی زۆریان پێ فرۆشتبوو، بازاڕێك بوو بۆ ساغکردنەوەی چەکی کۆن و پێداویستی سەربازیی تر کە ئەو وڵاتانە دەیانوویست مەغزەنەکانی خۆیان پاکبکەنەوە لێی. باشترین شوێنیش عیراق بوو. کە بەپەیوەندییەکی چڕەوە مێشك و گیرفانی بەو مەغزەنانەوە بەسترابووەوە.

وڵاتێك بوو چەکی لەدانیشتووانی خۆشتر دەویست، پیاوانێکی دروستکردبوو کە لەگەڵ چەکدا ژیانیان زیاتر بردبووە سەر وەك لەگەڵ ژن و منداڵەکانیاندا.

تاوانی ئەنفال جینۆسایدەو جینۆسایدیش لەشوێنی تر روویداوەو بێدەنگیشی لێکراوەو هەتا ئێستاش دەکرێت قسەکردن و بێدەنگی تەنها پەیوەندی بەگۆڕانی راگری

هێزەکانەوە هەیە، لێرەوە تەنها قسەکردنێك دەشێت بکرێت، قسەکردنە لەسەر بەرژەوەندیی و نامۆڕاڵیی لەسیاسەتدا. لەئەنفالدا بێدەنگییەکان دەمووچاوی جیاوازیان هەبوو بۆ زلهێزەکان، بەرژەوەندییەکی ئابووری لەپێش هەموو شتێکەوە بوو، لای وڵاتانی عەرەب، کە لایان عیراق سومبولی نەتەوەی عەرەب بوو، بێدەنگییەکەیان لەوێدا خۆی مات دابوو.

تەنانەت رۆشنبیرێکی وەك (ئێدوارد سەعید) کە ئەو کاتە لەرۆژنامەی (حیاة) و (کرمل) دا دەینووسی نەیتوانی پارێزگاری لەویژدانی پاکی خۆی بکات و خۆی لەهێرشی ئەنفال لەسەرەتادا بەبێئاگا دایە قەڵەم. وڵاتە ئیسلامییەکانیش بەمافێکی رەوای رژێمی بەعسیان دەزانی. عەرەبەکان سەدام–یان وەك پاڵەوانێك سەیردەکرد کە دەتوانێت نەتەوەی عەرەب یەك بخات و دژی داگیرکەران بجەنگێت، وڵاتە ئیسلامییەکانیش ئەویان وەك سیمبولێك دەبینی، کە دژی کافران لەشەڕدایە، بۆیە نابێت بەهیچ شێوەیەك رەخنەی لێبگیرێت. کوردیش لەم هاوکێشەیەدا نەقورساییەکی ئابووریی هەبوو، نەقورساییەکی سیاسیی، لەجوگرافیایەکدا لەسێ لاوە ئابڵوقە دراو، هەموو ئەو هۆیانە وایانکرد کە ویژدانێکی سەربەخۆ بۆ ئاشکراکردنی ئەو کاتەی ئەنفال نەمێنێتەوە.

هەر بۆ نموونە ئەگەر باسی ئەو ویژدانە دۆڕاوە بکەم و کیمیابارانی هەڵەبجە بەنموونە بێنمەوە، کە تەنها لەبەر ئەوەی کە ئێران ئەوسا لەگەڵ عیراقدا لەشەڕدا بوو بۆیە هەر زوو ئاشکرا بوو، بووەهۆی ئەوەی کە ئێران وەك پڕووپاگەندەیەکی شەڕ بەکاری بێنێت.

هەرئەوسا کاسێتێکی ڤیدیۆییان بۆ تەلەفیزیۆنی سویدی هێنا بۆ پەخشکردنەوە، بەڵام تا ئەو کاتە هیچ یەکێك لەزلهێزەکان سەرزەنشتی ئەو هێرشەیان نەکردبوو، بۆیە بۆ پەخشکردنەوەی پاساویان هێنایەوە کە گوایە پرۆگرامێکی زۆریان لا کەڵەکەبووەو کاتی پێنج خۆلەکیشیان نییە. کەچی هەر بۆ شەوەکەی پرۆگرامێکی نیو سەعاتییان لەسەر رزگارکردنی پشیلەیەك پەخشکردەوە.

هەفتەی پێشوو لەیادی بیست ساڵەی هەڵەبجەدا (هانس بلیکس) کە نوێنەری نەتەوەیەکگرتووکان بوو بۆ لەناوبردنی چەکی ئەتۆمی عیراق، بەئاشکرا وتی کە(بەئاسانی دەتوانرا کارەساتی هەڵەبجە روونەدا، تەنها چاوسوورکردنەوەیەك لەزلهێزەکانەوە، یان لەوڵاتێکی گەورەی ئەوروپییەوە بەسبوو، بۆ ئەوەی رژێمی بەعس ئەو کارەساتە نەکات)، بەڵام کەسیان بەرژەوەندییان لەگەڵ ئەوەدا نەبوو بێنە قسە. بۆ ئەنفالیش بەهەمانشێوە دەتواندرا رابگیرێت. بۆ ئەمەش دەبێت بەمۆڕاڵی خۆیاندا بچنەوە.

پرسیار: ئەو هۆكارانە چین كە ئەنفال لەهوشیارییەكی سیاسی سادەوە كـە تـەنها لەیادكردنـەوەی سـەرپییانەی سـاڵانەدا قەتیسبووە، دەگوازێتـەوە بـۆ هوشیارییەكی كەلتووری، لەو بێدەنگییەی كە خاوەنی قسە نییە، دەگوازێتەوە بۆ بیركردنەوەیەك بەدەنگی بەرز.

هەروەها ئەم بێدەنگییە چەند پەیوەندی بەكورد خۆیەوە هەیە، هـەم لەئاسـتی بەرپرسـیارێتی كۆمـەڵگای كـوردی بـۆ ئـەنفال و هـەم لەئاسـتی دەسـەڵاتی كوردی خۆیدا؟

ئارام كاكەی فەلاح: بەداخەوە ئەنفال نەبووە بەهۆشیارییەكی كەلتووری و لەیادكردنەوەیەكی سەرپێیانە، كـە سـاڵی جارێـك پێشـوازییەكی چـاوتەڕانەی لێدەكرێت هیچی تر نییە، لەكوردستان و لەدەرەوەش هەر وایـە، پرسـەكۆڕێك و دوو سـێ وتـاری بەسـۆزو چـەند شـیعرێكی كـرچ و كـاڵ، ئیـدی خواحـافیز تـا ساڵێكی تر.

تۆ ئەگەر بیركردنەوەیەكت بەدەنگی بەرز دەوێت، دەبێت ئیشی جدی بـۆ بكـەیت، ئەمـەش پەیوەنـدی تـەواوی بـەكوردو حكومـەتی هـەرێم و حزبەكانـەوە هەیە، دوایی بەڕۆشنبیرەكانییەوە، ئێمە هەمووومان كەمتەرخـەمین لەئاسـت ئـەو نەكردنـە بەهۆشـیارییەكی كـەلتووری. لـەپێش هـەموو شـتێكدا دەبێـت ئێمـە حورمەت بۆ مرۆڤی خۆمان بگەڕێنینەوە، دەبێت نرخی مرۆڤ لەو ئاستە نزمەی كە هەیەتی بەرە بەرە بەرزبكەینەوە، ئێمە دەبێت دونیایەك شت بگۆڕین، ئێمـە نـاتوانین لەلایـەك ئـەنفال بكەینـە هۆشـیارییەكی كـەلتووری و لـەولاوە دیمـوكراتیی راسـتەقینەمان نـەبێت، نـاتوانین لەلایـەك بەویـژدانێكی پاكـەوە هەڵەبجـە لەتراژیدیایەكی پڕ فرمێسكەوە بگوازینەوە بۆ تراژیدیایەك لەناو هۆشیاریداو لەلایەكی ترەوە چاو لەگەندەڵیی بپۆشین. بۆ ئەمەش حكومەتی هەرێم و حزبەكان لێپرسراوی یەكەمن و زۆربەی كارەكان لەئەستۆی ئەواندایە، من لەسەفەری ئەم جارەمدا بۆ كوردستان گەنجانێكم بینی كە ئاگایان لەئەنفال نییەو هەڵەبجەش تەنها یادگارێكی رەشەو رووبداوەو تەواو. ئەو گەلەی ئاگایەكی تەواوی لەوردەكارییەكانی مێژووی خۆی نـەبێت، بەدەیـەها جـاریتر بەدەموچـاوی تـرو فـۆڕمی ترەوە تووشی دەبێتەوە.

لای ئێمە ئەم شار ئاگای لەشاری تەنیشتی نییە، لەهەڵەبجە خۆپێشاندان دەكرێت و داوای ماف دەكرێت و لەشارێكی تـر پشـتگیری لێناكرێت، لەسـلێمانی بەهەزارەها لەبەر شتێكی گرنگ دێنە سەر شەقامەكان و لەشارێكی تر دەڵێن ئەوە پەیوەندی بەخۆیانەوە هەیە. ئێمە ئەگەر میللەتێكین، هەر تەنها مێژوویـەك و جوگرافیاو زمان نامانكات بەگـەل، هەرچـەندە خەریكـە زمانەكـەشمان وەك خۆمـان پـەرت پـەرت دەبێـت، بەبێئـەوەی بـۆ چارەسـەركردنی بگەڕێینـەوە بـۆ زمانێكی ستاندارت بەپێوانەی مێژوویەتی بۆ زمان، بەڵكو ئێمە بـۆ هەسـتكردنێكی هاوبـەش بـەئازارەكانی یـەكتر پێویسـتمان بەخـەونێكی هاوبەشـیش هەیـە كەپێكمانەوە ببەستێتەوە، تەنها بەمانە گەلێكمان دەبێت كە پایەیەكی پتەوی دەبێت. ئێمە لەو جوگرافیا گەمارۆدراوەی تیایدەژین تاكـە گەرانتییەكمانـە كـە بەبرینداریی و كۆیلەیەتییەوە نەژینەوە.

بەدرێژایی مێژووی دروستبوونی دەوڵەتی عیراق، هەرێمی ئێمە بەزۆر لكێندرا پێوەیی و لـەوێوە حـوكم دەكـرێین، ئێسـتا ئێمـە لەهەرێمەكـەی خۆمانـدا كـە نەخشەكەی ساڵبەساڵ بچووكتر دەبێتەوە سووكە حوكمێكمان بەدەستەوەیە هی ئەوەیە كە حكومەتی ناوەندی لاوازەو گرفتی گەورە لەبونیادیدا هەیـە، هـەچ كاتێ گرفتەكانی چارەسەركران زۆر شت دەگۆڕدرێن و لەدەستمان نامێننەوە ئەگەر بەزووترینكات زمانێكی ستاندارتی نووسینی هاوبەش و خەونێكی هاوبەش و هاووڵاتیانی سەربەست و كردنەوەی دامەزراوەی مەدەنیی و بودجەیەكی هاوبەش و سوپایەكی هاوبەش و بەبێلایەنكردنی تەلـەفزیۆن و سەربەسـتی تـەواوی مێدیاو چەند حزبێكی ئۆپۆزۆسیۆنی راستەقینە نەبێتە كارێكی هاوبەشی هەمووان، مـن نـاڵێم بـا هـەر بـەیانی هـەمووومان ببینـە مرۆڤێكـی دیمـوكرات، چـونكە داواكردنی ئەوە هەروا ئاسان نییە، بەڵام هیچ نەبێت هەوڵبدەین تا مێژوو خۆی دووبـارە نەكردۆتـەوەو ئێمـەش لەفرمێسـك زیـاتر پێمـان نابێـت بـۆ دیالۆگمـان لەگەڵ دونیادا. ئەگەر هەموو ئەمانە پێكەوە نەكەین قەت ناتوانین بۆ نموونە ئەنفال بكەینە هۆشیارییەكی كەلتووری.

پرسیار: ئەو پێشنیازە تایبەتییانەی ئێوە چین بۆ ئەوەی ئەنفال وەك كارەساتێكی سیاسی مێژوویی لەیادەوەری ئینسانی كـوردا بەچەشـنێك بمێنێتـەوە كە هەمیشە جێی ئاوڕدانەوەو قسەكردن بێت لەسەری لەلایەن ئەو نەوانەی كە لەدوواڕۆژی كۆمەڵگای ئێمەدان؟

ئارام كاكەی فەلاح: لەوەڵامدانەوەمدا بۆ پرسیاری دووەم، زۆرێكـی وەڵامدانـەوەی ئـەم پرسیارەشـی لـەخۆ گرتبـوو، ئـەوەی دەمـەوێت بیخەمـە سـەری ئەوەیە كە پێشئەوەی ئێمە بتوانین ئەنفال بەدونیای دەرەوە بناسێنین، دەبێت بەخۆمانی بناسێنین. بەو نەوەیەی كە ئاگای لەو سەفەرانە نییە بەرەو مـەرگ بران، بۆ ئەمەش حكومەتی هەرێم و حزبە كوردییەكان لـەپێش هەموانـەوە ئـەركێكی مێـژوویی و ئـەخلاقییان لەسەرشـانە بـەم كـارە هەسـتن، دەبێـت ئـەوان لەجدێتی ئەم كارە تێبگەن بەو شێوەیە نا كە هەمووومان لەدادگاییكردنەكانی تاوانبارانی ئەنفالدا بینیمان، كە جگە لەكۆمیدیایەك زیاتر هیچی تر نـەبوو، ئێمـە پێویستمان بەكەسانی دڵسۆزە بەم كارانە هەستن، كەسانێك كە بەڕاستی لەئاستی گەورەیی ئەو كارەساتەدا بن. دەبێت حكومـەتی خۆمـان كەسـانی بـەتواناو لێهاتوو لـەم بوارانـەدا بدۆزێتـەوە، چ كردنیـان بەپسـپۆڕ بـۆ مەنهـەجی خوێنـدن و كردنـی بەشـێكی تریـان بەنماینـدەی كـوردو ناردنیـان بـەوڵاتانی جیهانـدا بەبەڵگەنامەی بەهێزو دۆكومێنتەوەو بەستنی چەندەها كۆنفرانس لەكوردستان و وڵاتانی تردا، ئێمە كەسانێكمان هەن كە بۆ ئەنفال كـارێكی زۆریـان كـردووەو كەسیش نایانناسێت و نایەڵن زۆرتر بێنە پێشەوە، رەنگە هەر لەبەرئەوەی كەڕەخنەیەكیان گرتووە، بەڵام ئەگەر رێگەنەدرێت ئـەوا زیـانێكی گـەورە لەئـەنفال دەدرێـت، مـن نـازانم بۆچـی ئێمـە هێنـدە لەڕەخنـە دەترسـێین، تـەنها رەخنەیـە كـە بەهۆشـیارییەوە وەك نەتـەوە بـەهێزمان دەكـات. ئـەوەی كـە جێگـای دەستخۆشییە لەماوەی ئەم دوو سێ ساڵەی دواییدا چەند كتێبێكی باش لەسەر هەڵەبجەو ئەنفال نووسران و بڵاوكرانـەوە، لەگـەڵ وەرگێڕانـی چـەند كتێبێكـی گرنگی تر وەك (دڵرەقی و بێدەنگیی) كـەنعان مەكییـە كـە یەكێكـە لەكتێبـە پڕبایەخـەكان، هـەروەها بەسـتنی ئـەو كۆنفرانسـەی كـە ماوەیـەك پـێش ئێسـتا لەهەولێردا بەستراو كەسانێكی زۆر داوەتكران كە دیسانەوە مایەی دڵخۆشییە.

پرسیار: ئایا ئەدەبی کوردی بەتەعریفە جیاوازەکانی ئێوەوە بۆ ئەدەب چەند بەرپرسیارە لەبەردەم بیرنەکردنەوە لەئەنفال؟

ئارام کاکەی فەلاح: لەڕاستیدا من لەلایەك پێمخۆشە کە ئەدەبی کوردی خۆی نەداوە لەقەرەی کارێکی وا گەورە. من کەمێك بەگومانەوە لەو ئەدەبە دەڕوانم کە تەنها بۆ کارەساتە گەورەکان دەنووسرێن، نووسەری هەنگاری (ئیمری کێرتێز) کە ساڵی 2002 خەڵاتی نۆبڵی لەئەدەبدا وەرگرت، خۆی یەهودییەو چەند ڕۆمانێکی تەنها باسی ژیانی یەهودییەکان دەکات لەئۆردوگاکانی نازییەکان بەتایبەتی ئۆردوگاکانی ئاوشویتز، من هیچ چێژم لێنەبینی. ڕۆمانی (پیاوی بێ چارەنووس)ەکەی کە ساڵی 1975 نووسیویەتی بەچارەکێکی (شاری مۆسیقارە سپییەکان) جوان نییە، ڕەنگە یەکێك بێت و بڵێت ئاخر تۆ کوردی بۆیە ئەم ڕۆمانەت پێجوانترەو ئەوی تر نا، بۆ یەهوودییەك ئەوی تر جوانترە، گرفتەکەش ڕاست لێرەدایە. ڕاستە ڕۆمانی (شاری مۆسیقارە سپییەکان) باسی ئەنفال دەکات، بەڵام شاکاری ئەم کارە لەوەدایە کە بەس تەنها باسی ئەنفال ناکات، بەڵکو باسی دەیەها بابەتی گرنگیتر دەکات و چەندەها دێڕی تیایە کە هەموو کەسێك دەتوانێت لەڕوحیدا هەڵیبگرێت، جا ئەم کەسە کورد بێت یان نەبێت. جوانی ئەدەبێك تەنها بۆ ئەوە نییە کە گەلەکەی نووسەر چێژی لێوەربگرێت، بەڵکو ئەدەب بۆ هەموو مرۆڤایەتییە، بۆیە دەبێت لەئاستێکی بەرزدا بێت، دەنا زوو وندەبێت. شیعرێکی زۆر بۆ هەڵەبجە نووسران، بەڵام زۆر کەمیان مانەوە، ئەوەی شیعرێکی جوانیشی بۆ هەڵەبجە نەنووسی ئیدی بەوە نابێت بەهاوڵاتییەکی خراپ، هەروەك چۆن چەند دێڕێکی جوان ناتکەن بەنیشتمانپەروەر، بۆیە ئەم بیرکردنەوەیە باش نییەو تووشی تێکستی زۆرمان دەکات کە زوو دەمرن، چونکە زۆربەی زۆری ئەم تێکستانە بەزۆر دەنووسرێن و فشاری گروپ دروستیان دەکات نەك ڕۆحێکی داهێنەر. ئێمە دەتوانین لەڕۆحێکی داهێنەر چاوەڕوان بین، تێکستێکی گەورەمان بداتێ تا کارەساتەکانمان باشتر لەیادەوەریدا بهێڵێتەوە، بەڵام ئەم چاوەڕوانییە لەهەموو کەسێك ناکرێت.

پرسیار: ئایا ئاستی ئەو ترسە شاراوەیەی لای ئینسانی کورد هەیە بەرامبەر کوردبوونی خۆی، ترسێکە خاوەنی هێزێکی ڕۆشنبیریی وایە کە بتوانێت لەبری تۆڵە خۆی بکات بەهێزێك کە هەڵگری لێبووردن بێت؟ ئایا ئەم هێزە چەند دەسەڵاتی کوردی لێی بەرپرسیارەو چەندیش کۆمەڵگەی کوردی و ڕۆشنبیرەکانی بەرپرسیارن لەپێشاندانی؟

ئارام کاکەی فەلاح: لێبوورن چەمکێکی گرنگ و جەمسەرێکی جوانی ژیانە لەمێژووی مرۆڤایەتیداو لەهەموو زەمەنێکدا هەمیشە وەك پرسیارێکی سەخت و ئەکتوێل دێتە پێشەوە. لێبووردن و تۆڵەکردنەوە دوو پرۆسەی زۆر تایبەتین و لەیەکێکەوە بۆ ئەوی تر دەگۆڕێن، بەڵام ئەم دوو پرۆسەیە کە هاتنە ئاستی هەموو کۆمەڵگا ئەوسا ئیتر ڕەهەندیتر وەردەگرێت. لێرەوە ئیتر دەسەڵاتی کوردی و ڕۆشنبیرەکانی بەرپرسیاری یەکەمن لێی.

با لێرەدا من دوو نموونە لەدوو ڕۆمان بهێنمەوە بۆ زیاتر ڕوونکردنەوە. ئەوانیش ڕۆمانی (شاری مۆسیقارە سپییەکان)ی بەختیار عەلی و ڕۆمانی (بەبێ خوێن)ی ئەلیکسەندرۆ باریکۆیە. لەشاری مۆسیقارە سپییەکاندا سامری بابلی ڕەنگبێ ڕوونترین نموونەی تاوانبارێك بێت بەرامبەر نەتەوەیەك کردوویەتی و لێی پەشیمانە، ئەو کەسانەشی دەیانەوێت حوکمی بدەن، ئەو کەسانەن کە بەشێوەیەکی تەواو تاوانیان بەرامبەر کراوەو ساتێکی زێڕینیان لەبەر دەستایە کە تاوانەکە نەیکوشتوون و دەتوانن حەقی خۆیان بەدەستی خۆیان بکەنەوە، بەڵام وەك دەبینن ئاسان نییەو ئەو دیالۆگانە بیننەوە بەرچاوی خۆتان کە قوربانییەکان لەبەینی خۆیاندا دەیکەن تا دەنگە دەنگ و شەڕیش لەگەڵ یەکتردا، لێرەدا دەبینین کە یادەوەرییەکی بریندارو هۆشیاریی و ویژدان ئاوێتەی یەکتردەبن و کەسیان ناگەن بەئەنجام. باشە ئەوە سامری بابلیشت کوشت، ئەی دوایی؟ چەندەها سامر دروستدەبنەوە، تاقە ڕێگایەك ئەوەیە کۆمەڵگایەك دروستبکرێت کە بابەتی وەك بابلییان تیا نەبێت.

لەڕۆمانەکەی باریکۆشدا کچە پاڵەوانەکە کە خۆی لەچەکدارەکان دەشارێتەوەو چەکدارەکان باوکی دەکوژن کە تاوانبارەو بەژەهر زۆری لەچەکدارەکان کوشتووە، ئەم کچە گەورە دەبێت و دەیەوێت تۆڵە بکاتەوە، بەڵام لەجیاتی تۆڵە لەو چەکدارەی کە باوك و براکەی کوشتووە، ئەم دێت و دڵداریی و خۆشەویستی دەکات. خۆشەویستی بەتاقە تۆڵەیەك دەبینێت کە لەجیاتی ئەوەی بەرامبەرەکەی بکوژێت، دەیگۆڕێت.

ئەم دوو نموونەیە دوو نموونەی زیندوون کە وامانلێدەکات بیر بکەینەوە. لێرەدا بۆ من گرنگە کە خوێنەر بەهەڵە لەمن تێنەگات و وابزانێت من بمەوێت دڵداری لەگەڵ ئەوانەدا بکەین کە ئەنفالیان کردین، نا من مەبەستم ئەوە نییە، هەرچەندە ئەگەر ئێمە بتوانین کەسانی وەك سامری بابلی بگۆڕین و لەدڕندەوە بیانکەینەوە بەمرۆڤێکی خاوەن ویژدان، با هەوڵبدەین بیانگۆڕین. ئەوەی گرنگە بیزانین ئەوەیە کە ئەوە عەرەب نییە وەك نەتەوە کە ئەنفالی کردین، بەڵکو ڕژێمێکی نەخۆش و دڕندە بوو کە پیاوانی دڕندەی دروستکرد تا ئەو کارانەی بۆ بکەن، کاری گرنگ بۆ ئێمەی کورد ئەوەیە کە هەوڵبدەین کە ئەو کارەساتە دووبارە نەبێتەوە. ئەمەش کارێکی زۆری دەوێت و ئەوەی تائێستاش کراوە زۆر کەمە.

دڵسۆز حەمە

گۆڕینی ئەنفال لەهۆشیاریەکی سادەوە بۆ هۆشیاریی سیاسیی لەهەرە گرنگترین ئەو پرۆسانەیە کە لەسەرشانی دەسەڵاتی سیاسیی و نوخبەی رۆشنبیرییە.

دڵسۆز حەمە

پرسیار: ئەگەر بهاتایە ئەنفال لەوڵاتێکی ئیسلامیدا رووینەدایەو هەروەها مانایەکی ئیسلامیشی پێنەدرایە، پێتانوایە ئەنفال بتوانرایە نووقمی بێدەنگییەکی وا بکرێت، هەم لەلایەن وڵاتانی دراوسێوە تادەگاتە هەموو وڵاتە ئیسلامییەکانی دونیا، ئەوسا وڵاتانی ئەورووپی؟

دڵسۆز حەمە: بەدرێژایی مێژوو هێزە شەڕکەرەکان ناوێك و بەهانەیەکیان هەیە بۆ بەرپاکردنی شەڕەکانیان، لەشەڕی تەڕوادەوە تا دەگاتە گەردەلولی بیابان، پێدانی مانایەکی ئیسلامی بەهەڵمەتەکانی ئەنفال و ناونانی بەمانایەکی ئیسلامی بەدیوێکدا راکێشانی سۆزو پشتیوانی دونیای عەرەبی و ئیسلامی بۆلای خۆی بەدیوێکی تردا فراوانترکردنی پانتایی ئەو تەوهین و سوکایەتیکردنە بوو کە رووبەڕووی مرۆڤی کورد بەگشتیی و قوربانیانی ئۆپەراسیۆنەکە بەتایبەتی کرایەوە، کە زۆرێك لەوانە خەڵکانی سیڤیل و هەڵگری ئایینی ئیسلام بوون، بێبەریکردنی ئەوانە لەبەشێك لەشوناسی ئایینی خۆیان ئامرازێکی تر بوو لەئامرازە زۆرەکانی ئازاردان و سوکایەتیکردن بەقوربانییەکان، بەپێی تەفسیری شەرعی ئەنفال تەنها لەهەمبەر غەیرەدیندا رەوایەو ئەنفالکردنی هێزێکی ئیسلامی لەهەمبەر ئیسلامێکی تردا حەرامە، بەڵام وەختێك خەڵکێکی زۆر دەکەونە بەرشاڵاوی کوشت و کوشتارو لەناوبردنی فیزیکی و تاڵانکردنی سەروماڵیان بەمانای رووتکردنەوەشیان لەو شوناسە ئیسلامییەی کە پێموایە تەواوی ئەو خەڵکە سادەو ساکارانەی بەر شاڵاوی ئەو کارەساتە کەوتن شانازییان بەو شوناسە ئیسلامیەوە کردووەو دەیکەن، رژێمی بەعس زۆر کاری لەسەر ئەمە کردووە، ئەگەر سەرنج بدەینە تەواوی ئەو شەڕانەی ئەو رژێمە لەناوچەکەدا بەرپایکردن چی لەگەڵ خەڵکی ناو وڵاتەکە خۆی، چی لەگەڵ دەرودراوسێکاندا، هەمیشە ناوێکی ئیسلامی داوە بەشەڕەکان لەقادسیەوە بۆ ئەنفال تادەگاتە ئومولمەعارك و تەوەکەلنا عەلاللە، تەواوی ناوی هێزەکان و بەتالیۆن و گروپە جیاوازەکانی ناوی ئیسلامی و بەناوی سەرکردە مێژووییە عەرەبە ئیسلامییەکانەوە بوون، هێزی سەعدو حطین و حیدرو خالیدی کوڕی وەلیدو قەعقاع و یەرموك و هێزەکانی اللەاکبرو ئیدی بەوجۆرە، ئەوە بەکارهێنانێکی سیستماتیك و فێڵبازانەی ناوە مێژوویی و پیرۆزەکانی ئیسلام بوو بەمەبەستێکی ستراتیژی و سیاسی، راکێشانی پشتیوانی دونیای عەرەبی و ئیسلامی لەکاتێکدا ئەو رژێمە لەشەڕیکی تاقەتپڕوکێندا بوو لەگەڵ ئێران، هەرچەندە لەناوەڕۆکدا رژێمێکی نائایینی بوو، بەڵام لەو ساتەوەختەدا ئەو رژێمە تۆتالیتاریی و ئیستیبدادیە توانیبووی دونیای عەرەب لەسەر هەردوو ئاستی شەقامی عەرەبی و دەسەڵاتەکانی عەرەب و تەنانەت نوخبەی عەرەبیش بۆ خۆی راکێشێت و ویژدانی دەیەها فیگەری سیاسی و رۆشنبیریی و هونەریش بکڕیت و بێدەنگیان بکات، بەتایبەت لەئاستی ئەو هەڵسوکەوت و مامەڵە خوێناوییەی کە لەگەڵ خەڵکی عێراق بەگشتیی و کورد بەتایبەتیدا دەیکرد، تا رووداني کارەساتێکی ترسناك و نامرۆڤانەی وەکو ئەنفالەکان کە ئیدی ئاستی وەحشیگەریی و رەهەندی بێمۆراڵی و دڵڕەقی و دڕندەگەرایی دەگاتە لوتکەو هیچ سنوورێك نامێنێتەوە بۆ دڕندەیی و دڵڕەقی تێپەڕنەبووبێت، حیکایەتەکانی ئەنفال و رووداوەکانی ترسناکترین فانتازیای رۆحی شەڕەنگێزیی و دڕندەگەرایی دەسەڵاتێك بەرجەستە دەکات کە لەوپەڕی دۆخێکی هێستریداو لەدۆخی نەبوونی هیچ لەمپەرێکی ئەخلاقی و یاسایی ناوخۆیی و نێودەوڵەتیدا ئەوپەڕی مومارەسەی سروشتی دەسەڵاتی هێستری خۆی نمایشدەکات.

هۆی نوقوومکردنی ئەنفال لەبێدەنگیداو لەوساتەوەختە مێژوییەدا چەند فاکتەرێك بوون، کە بێگومان یەکێك لەو فاکتەرانەش ئەو جوگرافیا ئیسلامیە بوو کە شانۆی رووداني ئەو کارەساتە بوو، نەك لەبەر سروشتی ئیسلامی ئۆپەراسیۆن و ناسنامەی ئیسلامی ئەو سوپایەی کە ئەنفالی ئەنجامدا هەروەها ئەو ساڵانەش رژێمی بەعس هێشتاکە دەتوانرا لەژێر پێناسەی رژێمێکی نائایینیدا پێناسەبکرێت، بەڵکو مەبەستم ئەو چوارچێوە جوگرافیەی کە لەرۆهەڵاتی ناوەڕاستدا وڵاتانی ئیسلامی لەخۆگرتووە، کە زۆربەیان دەسەڵاتێکی نادیموکراسی و تۆتالیتاری و سەپێنراوی سەر ئیرادەی خەڵکن، کەسروشتێکی سیاسیی هاوبەشیان هەیەو عێراقیش پارچەیەکە لەو جوگرافیایە، زۆربەی ئەو سیستمانە نەك میدیای ئازادو سیستمی سەرچاوەی زانیاری سەربەخۆ پیادەناکەن، بەڵکو تەواو بەپێچەوانەوە هەڵسوکەوتی ئیستیبدادی و رێوشوێنی زۆر توندو هەستیار پیادەدەکەن لەگەڵ میدیاو پانتایی کارکردنی میدیادا، بەڵکو ئەوان بۆ خۆیان خاوەنی میدیاو کەسانی هەڵسوڕاوی ناو میدیاکانیش بوون، بەتایبەتی لەسەردەمی رووداني ئەنفالدا کە هێشتا سەتەلایت و ئینتەرنێت بەو شێوەیەی

ئێستا فەراهەم نەبوو، شۆڕشی پەیوەندییەکان لەسەرەتادا بوو، لانی کەم، لەخۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا، ئیدی چۆن دەکرا بەشێوەیەك لەشێوەکان تیشك بخرایەتە سەر رووداوێکی وا کە لەبەشێکی دونیای ئیسلامی و عەرەبیدا لەگەرمەی روودان و زیندەبەچاڵکردنی ئەو خەڵکەدا بوون؟؟!!

ئەمە بەمانای ئەوە نییە لەحاڵی ئێستادا میدیای دوای جیهانگیریی و سەتەلایت و شۆڕشی پەیوەندییەکان میدیایەکی راستگۆترن لەگەیاندنی کارەسات و ئیدی تاوانی شاراوە لەدەڤەری رۆژهەڵات و دونیای ئیسلامیدا ناکرێت بێدەنگی لێبکرێت، بەڵکو هەمان ئەو دەسەڵاتانەش لەحاڵی ئێستادا هەر ئەوانەن خاوەنی دەزگاو سەرچاوەکانی زانیاری و توانا ماددییەکان و رەهەندی فیکری و ئایدیۆلۆژی و جیهانبینی ئەو دەزگایانەن، کە لەئێستاشدا بۆ جۆرێك لەجۆرەکان بێدەنگیی و تاریکی دەخەنە سەر تراژیدیترین روداوێك کە لەمێژوی نوێدا روویدابێت.

دوو پێکهاتەی گرنگ رۆڵیان هەیە لەفۆرمۆلەکردنی کاراکتەرو شوناسی هێزی پەلاماردەردا بێجگە بەرچاوگرتنی ئەو توانا ئابوریی و سەربازیی و تۆکنۆلۆژییە خەیاڵیەی لەدەستی ئەو هێزەدا بوون. ئەو دوو فاکتەرەش، ئامادەیی فەرهەنگی ئایینی و فەرهەنگی خێڵەکین لەپێکهاتەی کاراکتەری ئەو دەسەڵاتەو هێزەکانی سەربەو دەسەڵاتە تا سنووری بەرهەمهێنانی فاشیزم.

ئایینی ئیسلام بەئاراستەی بەرهەمهێنانی تاکڕەویی و دەسەڵاتێکی رەها، بەداوەت بەئاراستەی بەرهەمهێنانی فەرهەنگی هێزو بەرهەمهێنانی عەقڵیەتی هەیمەنەو تالان و برۆ، فەرهەنگی بەداوەت بەهەموو رەهەندە ناعەقڵانییەکانیەوە لەنەستی کۆمەڵگای عەرەبیدا ئامادەییەکی هێندە بەهێزی هەیە تاهەنووکەش گرفتی گەورەی تەنانەت بۆ نوخبەی رۆشنبیری عەرەبیش دروستکردووە کە نەتوانێت لەگەڵ دونیادا دیسکۆرس و دایالۆگ بەرهەمبێنێت، ئەم فەرهەنگە هەموو گریمانەکان وەکو هەر ئۆپەراسیۆنێکی خێڵەکی نێوان دوو خێڵ پێدراوەکانی دەرەوەی خۆی، گۆڕانەکان و چەمکەکانی پێکەوە ژیان و پێکەوەهەڵکردن و دیموکراسی ناسنامەی کۆمەڵگاکانی دەردەوەی خۆی، هەموو ئەوانە بەبیدعەو بوونیادێکی گوماناویی دەبینێت، زۆر بەزەحمەت دەتوانێت جیاوازییەکان قەبوڵبکات، باوەڕ بێنێت کە دەکرێت راستی لەجێگایەکی تریش بوونی هەبێت، ئەم تەرزە بینینەی دونیا لەکۆتاییدا باشترین و بەپیتترین زەمینەن بۆ گەشەکردنی توندوتیژیی و پاکتاوکردنی ئەوی دی و سەپاندنی ئیرادەی هێزو شەڕەنگێزیی لەجێگای عەقڵ و قەبوڵکردن و پێکەوەژیان، لەڕاستیدا ئەوانە سروشتی ئەو هێزەبوون کە ئەنفالیان ئەنجامدا، دیارە ئەو کارەساتانەی لەچوارچێوەی وڵاتێکی نادیموکراسی ئیستیبدادی داخراوی وەکو عێراقی هەشتاکاندا رووەدات کەمتر چانسی بڵاوبوونەوەو پێزانین وەردەگرێت وەك لەدونیایەکی کراوەتردا، زۆرن ئەو کارەساتە مرۆییانەی بەردەوام رووەدەن و لەسەر ئاستی جیهان بێدەنگییان لێدەکرێت، ئەنفالیش یەکێکە لەدڵتەزێنترین کارەساتەکان کەلەسەدەی رابووردوودا روویدا، بێدەنگبوونی دونیا لەئاستی ئەو کارەساتانەو ئەنفال بەتایبەتی بەشێوەیەکی گشتیی هۆکاری ئەو مۆراڵە سیاسیەیە کە جیهان بەڕێوەدەبات، بەبڕوای من بێدەنگبوونی هەریەکێك لەو ئاستانەی لەپرسیارەکەدا هاتوون هۆکاری تایبەتیان هەبووە کە هەندێکیان جیاوازن لەوی دی، وڵاتانی دراوسێ کە هەموویان گرفتێکی هاوبەشیان هەیە کە ئێمەی کوردین، ، ئەم حاڵەتە جیۆپۆلەتیکە، ئەم دراما جوگرافیە لەزەمینەوە گوێزراوەتەوە بۆ ناو رەهەندەکانی رووبەڕووبوونەوە، لەقازانجی هەریەك لەئێران و تورکیا و عێراق سوریایە کە کوردەکان جینۆساید بکرێن و بتوێنەوەو لەناوبچن، هەربۆیە بێدەنگکردن لەئۆپەراسیۆنی ئەنفال لەلایەن دراوسێکانەوە مەسەلەیەکی چاوەڕانکراوەو مۆدێلی نامرۆڤانەی سروشتی دەسەڵاتی سیاسی ئەو وڵاتانەیە کە خاکی کوردستانیان داگیرکردووە، کە مرۆڤی کورد بوونیادێکی پلە دووە، ژیان و هەبوونی بایەخێکی گرنگی نییە، لەدیدی ئەو دەسەڵاتانەوە رووداوێکی وەکو ئەنفال و قەلاچۆکردنی بەکۆمەڵی ئینسانی کورد لەقولاییدا مایەی دڵخۆشیی ئەودەسەڵاتانەن کە هاوبەشن لەداگیرکردنی کوردستاندا، بەڵام وەختێك لەململانێی شەڕی عێراق ئێراندا، ئێران یەکسەر هەواڵی کیمیابارانکردنی هەڵەبجەی بەدونیادا بڵاوکردەوە، ئەو دونیایەی لەوساتەوەختەی شەڕدا بەتەواوی رۆژئاواو رۆژهەڵاتەوە پشتیوانی رژێمی بەعسیان دەکرد، بەکارهێنانی هەڵەبجە بەکارهێنانێکی سیاسی ئێرانییەکان بوو لەوکاتەدا نەك سۆزو بەزەیی و دەنگهەڵبڕین لەئاستی تاوانێکدا، ئاستی دووەمیان وڵاتانی ئیسلامی، کە زۆرێك لەوانە عەرەبەکانن، دونیای ئیسلامی و دونیای عەرەبی بەتایبەتی، دونیایەکە لێوانلێوی کێشە ئابووری و دیموکراسی و فەرهەنگیەکان، دونیایەکە رژێمە عەرەبە تۆتالیتارو چەپێنەرەکان لەلایەك پاشکەوتەیی و ئامادەیی بەهێزی فەرهەنگی بەیەکاچووی عەرەبیزم–ئیسلامیزم زەمینەیەکی هێندە داخراوی فەراهەمکردووە کە تەنانەت نوخبەی عەرەبیش کەم تا زۆر نەیتوانیوە خۆ لەکاریگەرییەکانی بپارێزێت، هیچ بەلامانەوە سەیر نەبێت کە عەرەبەکان تەنانەت ئەوانەی لەعێراقیشدا ژیاون و دەژین کەم تا زۆر هاوسەردەمی رەفتارو جەوری رژێمی پێشویان تاقیکردووەتەوە، بەڵام وەختێك قسە لەسەر ئەنفال و کۆکوژیی میللەتێك دەکرێت خیتابی عەرەبیزم–ئیسلامیزم خیتابێکی ترسناکی داخراوی دەسەڵاتی عەرەبی و شەقامی عەرەبین پێکەوە، بەتایبەتی لەهەمبەر کێشەی کوردو ئینسانی کوردا، ئێستاشی لەگەڵدا بێت بەدوای ئەو هەموو گۆڕانە مێژوییەی بەسەر عێراق و ناوچەکەدا هات بەئامادەیی ئەو هەموو میدیایەی کە لەبەردەستی عەرەبەکاندایە، کەچی ئەنفال، ئەو کارەساتە میژوییە هێندەی ئاوارەبوونی بۆسنییەکان نەبۆتە پرسیارێکی تەنانەت رۆژنامەوانیش لای ئەو میدیا پانوبەرین و بەربڵاوەی بەردەستی عەرەبەکان، بەڵکو بەپێچەوانەوە میدیای عەرەبی بەمەبەست و وەکو درێژکراوەی هەمان دونیابینی شۆڤینی عەرەبی، هەوڵی سیستماتیك دەدەن بۆ نقومکردنی کارەساتی ئەنفال و هەڵەبجە، رۆڵێکی زۆر نێگەتیڤ دەگێڕن لەنیشاندانی وێنەی ئینسانی و مەینەتییەکانی ئینسانی کورددا، رۆڵێکی یەکجار فێڵبازانەو چەواشەکارانە دەگێڕن لەپیشاندانی ئامادەیی کاراکتەری سیاسی و ئینسانی کورد لەناوچەکەداو لەسەنتەری رووداوەکاندا، ئەوەی سەرنجی تەواوی خیتابی میدیای عەرەبی بدات بەمەبەست تاریکی دەخەنەسەر ئامادەیی کورد، بەمەبەست تاریکی دەخەنەسەر ئەنفال و زیندەبەچاڵکردنی سەدان هەزار هاوڵاتی سڤیل بەدڕندانەترین شێوە، لەدەڤەرێکدا کە زۆر نزیکە لەو میدیایانەوە، ئیدی چۆن چاوەڕێ بین لەڕۆژگارێکدا دەنگ لەئەنفالکردنمان هەڵبڕن کە سەدام حسێن سیمبۆڵی ناسیۆنالیزمی عەرەبی و پاڵەوانی خەونە هەڵوەریوەکانی عەرەب و پشتیوانی فەلەستین و زماندرێژو سەرکێشیی هەمبەر ئێرانی عەجەم و ئەمەریکاو جولەکە بوو، ئەو سەرکێشیانەی پڕاوپڕی بەرجەستەی سروشتی ململانێی و رکابەری خێڵەکی بوون زیاتر لەکێشمەکێشمی سیاسیی و جیاوازی ئایدۆلۆژی، ئەو کاریزما کاغەزین و خیتابە خێڵەکییە سەرنجڕاکێشەی رژێم

لەلایەك و ئاوەڵاكردنی داهاتی نەوتی عێراق و بەخشینەوەی خێڵەكیانەی داهاتی وڵات بەسەر لەشكری بێشوماری شاعیرو نووسەرو سیاسیی و هونەرمەندو دەسەڵاتدارو مێژونوس و رۆژنامەنوس و سەنتەرەكانی میدیای دونیای عەرەب و كڕینی دەنگ و ویژدانی ئەوانە لەلایەكی دی، دونیای عەرەب رەنگە لەو كۆمەڵگا زۆر تایبەتانە بن كە دەسەڵاتی سیاسیی(بەسروشتی تۆتالیتاری و مشەخۆری خۆشیەوە)شەقامی عەرەبی (بەسروشتی بندەستی و هەژاری و مەینەتیەكانی نادیموكراسی و غەدرەكانی ئەو رژێمانەوە لەسەریان)كەچی ئەو دوهێزە جیاوازە، ئەو دوو بەرژەوەندییە رووبەڕووە كە دێتە سەر دەنگهەڵبڕین لەمەینەتیەكانی ئینسانی كوردی و ئامادەیی ئینسانی و مافەكانی ئەو كۆمەڵگایە، دەسەڵات و شەقام یەك خیتاب و یەك هەڵوێست و یەك خوێندنەوەیان هەیە، زۆر پێش كارەساتی ئەنفال (محمد طالب هلال) لەكتێبەكەیدا دەنوسێت كە نابێت كوردەكان فرسەتیان پێبدرێت بخوێنن، نابێت بهێڵێن لەناو خۆیاندا ژنوژنخوازی بكەن، بەڵكو ئەگەر هەر نەهێڵێن زەواج بكەن و منداڵ دروستكەن ئەوە زۆر باشترە) ئەمە بەتەواوی سەنتەری دونیابینیەكی وێرانكەرانەی جینۆیسایدكردنە لەهەمبەر كۆمەڵگایەك، ئەم بیركردنەوەیەی نوسەرێكی عەرەبی سوری هەڵگری سروشتی ئەنفال و تواندنەوەی كۆمەڵگایەكە لەبنەڕەتەوە، نوخبەی عەرەبی ترسنۆكترین و ئینتیهازیترین و شۆڤینیترین نوخبەی خوێندەوارن لەدونیادا كە لەگەرمەی سوتان و هەڵقرچانی پێستی دەیان منداڵی كورد لەئەنفال و هەڵەبجەدا ئێستاشی لەگەڵدا بێت، تەنها (هادی العلوی) لێدەرچێت كەسێك متەقێكی ئازایانە، هەڵوێستێكی ئینسانی دەرنەبڕیوە لەهەمبەر ئەنفالدا، ئەوەندەی ئەو دوو فڕۆكەوانە جولەكەیان پێنەكرا كە لەدژی بۆردومانكردنی شوێنە نیشەجێكانی فەلەستینیەكاندا هەڵوێستیان لەسوپای ئیسرائیل وەرگرت و سوپایان بەجێهێشت، خیتابی عەرەبیزم —ئیسلامیزم لەئامادەیی بەهێزی ژێرخانی فەرهەنگی بەداوەت كە سەدام حوسەین بەرجەستەی هەموو ئەمانەبوو پێكەوە نوخبەی رۆشنبیری عەرەبی و شەقامی عەرەب و دەسەڵاتە ئینتیهازیەكانی عەرەبی تا ئەمڕۆكەش لەو كارەساتە بێدەنگكردوە، ئەمانە هەموی فاكتەری زۆر گرنگبوون كە ئەو كارەساتە هەر بێدەنگی لێبكرێت، لەسەر ئاستی ئەوروپاو جیهاندا، بەداخەوە مۆدێلی سیاسەت لەجیهاندا، بەئامادەیی دەزگایەكی گەورەی وەكو نەتەوە یەكگرتوەكانیشەوە، مۆدێلی بەرژەندی نەگۆڕو هەڵوێستی گۆڕاوە، لەكاتێكدا نەوتی عێراق و پارەی عێراق دەچووە گیرفانی زلهێزەكانی دونیاو باشترین كڕیاری چەك و تەقەمەنی وڵاتانی ئەوروپاو ئەمەریكاو روسیابوو، هەمانكات لەسەنگەری دژ بەئێراندا بەرانبەر ئێرانی ئیسلامی ئێرانێك كە مەترسی بڵاوبونەوەی مۆدێلێكی دەسەڵاتی لێدەكرا كە لەرۆژئاوادا قەبوڵ نەدەكرا، دەجەنگا، ئەمانە گرنگترین فاكتەربوون كە ئەوروپاو ئەمریكاو روسیا لەئاستی گەورەترین كارەساتی جینۆسایدی سەدەی بیستەمدا هەڵوێستی بێدەنگیەكی بكوژو شەرمهێنەرانە وەربگرن، دەستی سەدام حسێن ئاوەڵاكەن بەدڕندانەترین شێوە، بەئۆپەراسیۆنێكی كەموێنە لەدڕندایەتیدا دەیان هەزار هاوڵاتی سیڤیل زیندەبەچاڵ بكات، بەڵام وەختێك ئاڕاستەی بەرژەوەندییەكان گۆڕاو شەڕی تیرۆرو هەڵكەوتەیەكی مێژویی دەگمەن، كوردو ئەمەریكیەكانی لەسەنگەرێكدا كۆكردەوە، كۆلن پاول وەزیری دەرەوەی ئەمەریكا لەبەشێكی بەڕێوەچوونی شانۆگەری ئەو سیاسەتەی ئەمریكا ئێستا لەناوچەكەدا پیادەی دەكات و لەبەر كاریگەری پێدراوەكانی ئێستای شەڕی تیرۆرو مۆدێلە تازەكانی كێشمەكێشمی سیاسی لەدونیادا، دوای شازدەساڵ لەكارەساتی هەڵەبجە خۆی گەیاندە ئەو شارە، كە سەردەمانێك لەسایەی بێدەنگی و قڕوقەپی ئەواندا سوتاو هەڵقرچاو بەسەر دانیشتوانەكەیدا وێرانبوو، بەو چەكە كیمیایی و فڕۆكانەی كە بەدۆكیۆمێنت ئاشكران لەوڵاتانی وەكو هۆڵەنداو ئەڵمانیاو ئەمەریكاو روسیاوە رژێم كڕیبوونی، ئەمەیان دیوی مۆراڵی و فاكتەرەكانی بێدەنگبونی دونیا بوو لەو كارەساتەی ئەنفال، بەلەبەرچاوگرتنی ئەو گۆڕانە تەكنەلۆژی و خێرایی پەیوەندی و شۆڕشی گەیاندن كە دەساڵێك دەبێت دونیای بەتەواوی بەهۆی وێنەو شاشەی تەلەفیزۆن و ئینتەرنێت بەشێوەیەك بچوككردۆتەوە كە رووداوەكان نەك لەساتەوەختی رووداندا دەكرێت بەتەواوی دونیادا پەخش بێت و هەمووومان وەكو هاوڵاتی تاقەگەڕەكێك ئاگاداربین لەمسەری دونیا بۆ ئەوسەری، بەڵكو لەهەمووی بەهێزتر بێتوانایی سانسۆرو بێدەسەڵاتی دەوڵەت و هێزە سانسۆرخوازەكانە لەسەر میكانیزمی شاردنەوەو بێدەنگیكردن، ئینتەرنێت و وێنەی تەلەفزیۆن بەهێزترین سیمای بەرجەستەكردنی جیهانگیرییە، دەسەڵاتی وێنەو تەلەفزیۆن و ئینتەرنێت، هەموو خەونێكی سانسۆرخوازانەی دەسەڵاتە تۆتالیتارەكان بۆ شاردنەوەی ناحەزی و رووخساری بێمۆراڵی هەڵسوكەوتەكانیان پوچەڵدەكاتەوە، ئەگەر ئەم توانایانە لەكاتی رودانی ئەنفالەكاندا فەراهەم ببوایە كەم تازۆر رەنگە وەكو كۆڕەوەكە یان جینۆسایدی بۆسنییەكان هەندێكی بكەوتایە بەرچاوی دونیاو میدیای بەئەخلاق و رۆژنامەنوسانی بەئەخلاق دەستیان بگەشتایە وێنەو رژێم و دەسەڵاتە بێمۆراڵەكانیان بخستایە هەڵوێستەوە، ئەوانە هەمووی ئەو فاكتەرانە بوون كە دەیان هەزار ژن و منداڵ و گەنج و پیری لەبێدەنگیدا بەدڕندانەترین شێوازو لەڕەزالەتدا ژیانیان لێسەندرایەوە.

پرسیار: ئەو لەهۆشیاریەكی سیاسیی سادەوە كە تەنها لەیادكردنەوەی سەرپێییانەی هۆكارەكانی ئەنفالدا قەتیس بووە، دەگوازرێتەوە بۆ هۆشیاریەكی كەلتوری، لەو بێدەنگیەی كە خاوەنی قسە نییە دەگوازرێتەوە بۆ بیركردنەوەیەك بەدەنگی بەرز، هەروەها ئەم بێدەنگییە چەند پەیوەندی بەكورد خۆیەوە هەیە، هەم لەئاستی بەرپرسیارێتی كۆمەڵگای كوردی بۆ ئەنفال و هەم لەئاستی دەسەڵاتی كوردی خۆیدا؟

دڵسۆز حەمە: گۆڕینی ئەنفال لەهۆشیاریەكی سادەوە بۆ هۆشیاری سیاسیی لەهەرە گرنگترین ئەو پرۆسانەیە كە لەسەرشانی دەسەڵاتی سیاسیی و نوخبەی رۆشنبیری كۆمەڵگایە بەیەك ئاڕاستەی مێژویی و سیاسی كە ئەویش بەرهەمهێنانی هۆشیاریەكی سیاسیی و ئینسانیی قوڵی ئینسانی كوردو كۆمەڵگای كوردییە بەشوناسی ئەو كارەساتەو بەكارهێنانی ئەو تراژیدیاو تراژیدیا هاوشێوەكانی تریش لەپێناو بەرهەمهێنانی بەهایەكی بەرزتر، مانایەكی قوڵتر بۆ نرخی مرۆڤ و مافەكانی مرۆڤ و كەرامەتی مرۆڤ هەمانكات بەكارهێنانی سیاسی و ئینسانی ئەو كارەساتانە لەمساتەوەختەی كە قۆناغی بەدەستهێنانی دەوڵەت و كۆمەڵگای ئێمە هەنگاوێك لەملای تراومای ئەنفالەوەیەو لەهەلومەرجێكی جیۆپۆلەتیكی ئێجگار دەگمەن و ئاڵۆز، بەڵام ئایا كۆمەڵگای كوردی و دەسەڵاتی كوردی بەو ئاستە كۆڵەوارەی هۆشیارییەوە دەتوانن بەو ئاڕاستەیاندا كاربكەن؟ سەرنجڕاكێشترین رستەیەك لەكتێبی (دڵڕەقی و بێدەنگی) كەنعان مەكیەدا، بەرچاوم كەوت، زۆر شایانی لەسەر وەستان و بیركردنەوەیە، وەختێك (تەیمور) پاڵەوانی موقەددەسی ناو گۆڕە بەكۆمەڵەكان

باسی دواچرکەکانی رووبەڕووبوونەوی حەشاماتێکی زۆر دەکات کە لەگۆڕەکەدا دانیشتون و چاوەڕێی دەسڕێژکردن و هەڵوەرینی خۆیان دەکەن، کە زۆربەیان ژن و منداڵن، تەیمور دەڵێت: (کەس دەنگێکی لێوە نەهات)، نووسەر چەند جارێك دەیەوێت بزانێت کاردانەوەی ئەو هەموو ژن و منداڵە کە یەکێکی تەنیشتی تەیمور خۆی ژنێکە بەکۆشێك منداڵەوە لەساتەوەختی ئاودیوکردنیاندا بۆ مەرگێکی پڕ لەڕەزالەت و ئیدی دواساتەکانی ئەو کوژانەوەیە چۆن بووە، بەڵام تەیمور دووبارەی دەکاتەوە کە زۆر لەبێدەنگییەکی ئازاراویدا روویداوە هەر وەکو ئەوەی ئەوانە دەمێك بێت مردبن، لەڕاستیدا (بێدەنگی) لەمێژوی ئێمەدا ئامادەییەکی تەواو فراوان و کوشندەی هەیە، (بێدەنگی) بۆتە دیاردەیەکی ئازاراوی و شەرمهێنەر بەتەواوی مێژووی ئێمەوە، کە ئیدی لەئۆپەراسیۆنی ئەنفالدا دەگاتە لوتکەو لەئاستی ترسناکیی و نامرۆڤانەیی ئەو هاوارە ئینسانییەی کە کارەساتێکی وەها هەڵیدەگرێت، ئیدی بێدەنگی دەچێتە ژێر پرسیارەو چیدی بەرگەی ئەو قورساییە ئینسانییە ناگرێت کە کارەساتێکی وەها لەسەر ویژدانی سیاسی و ئەخلاقیمان دایدەنێت، کۆمەڵگای ئێمە لەپێش ئەنفال و دوای ئەنفالیش کۆمەڵگایەکە (بێدەنگی)بە دوو ئاڕاستە کاریکردووە لەسەر چەپاندنی هێزی قسەکردن و توانای دەرخستنی مەینەتیەکانی، ئاڕاستەیەکی ناوەکی کە کۆمەڵگای کورد خۆی لێی بەرپرسیارە بەتەواوی پێکهاتە فەرهەنگی و سیاسی و رۆشنبیری و ئایینیەکانەوە، ئاڕاستەیەکی دەرەکیش کە لەدوژمنە داگیرکەرەکانەوە دەستپێدەکات تا دەگاتە ئەو سیستمە سیاسییەی دونیا بەڕێوەدەبات لەڕەهەندێکی دوورتردا، جگە لەوەی کۆمەڵگای ئێمە وەکو زۆرێك لەکۆمەڵگا سەرکوتکەرە چەپێنەرەکان لەسەر تەقدیسکردنی بێدەنگی و بێبەهاکردنی گوزارشتکردن و قسەکردن خۆی بیناکردوە، کۆمەڵگایەکە گرفتی گەورەی هەیە لەگەڵ گوزارشتکردن و گێڕانەوەی خۆی و حیکایەتەکانیدا، لەکاتێکدا خاوەنی مێژویەکە لەفرمێسك و خوێن و ژیان لەتەنیشت مەرگەوە، خاوەنی درێژترین حیکایەتی چەوساندنەوەو ئازارو مەینەتی ئینسانییە، کە بەدیوێکی تریشدا رەنگە ئەو واقیعە مێژووییەی بۆ خۆشی فاکتەرێك بێت لەپاڵ فاکتەرەکانی تردا بۆ کەمکردنەوەی توانایی گوزارشت و دەنگهەڵبڕین لەمێژووی ئینسانی کوردا، وەختێك دەڵێین بیرکردنەوە بەدەنگی بەرز مانای ئامادەیی هۆشیاریەکی قوڵ و فراوان کە هەڵوێستی مێژوویی و سیاسیی بەرهەمدێنێت، کۆمەڵگای ئێمە لانیکەم لەئێستادا خاوەنی ئەو هۆشیارییە سیاسیی و فەرهەنگییە نییە، هەستکردن بەمەینەتییەکان و بینینی کارەسات و ژیان لەچەوساندنەوەدا بەتەنها هۆشیاری سیاسی بەرهەم ناهێنێت، (هەستکردن) وەکو پرۆسەیەکی فیزیکی و رۆحی مرۆڤ لەژیانداو لەهەمبەر رووداوەکاندا مانای بەرهەمهێنانی هۆشیاری نییە، هەمانکات کارکردن لەسەر هەست و سۆزو لاوانەوەو کوڕوزانەوەو کارکردن لەسەر جوڵانی سۆزو هەستی خەڵك و نیشاندانی وێنەی هەستبزوێن بەتەنها مانای بەرهەمهێنانی هۆشیاری و سازدانی خەڵك نییە بۆ پرۆسەیەکی مێژویی گرنگ کە بەرهەمی سیاسیی وئینسانی و یاسایی لێبکەوێتەوە، وەکو ئەو دۆخەی ئێستا دەسەڵاتی کوردی و میدیای کوردی بەرخوردی پێدەکات لەگەڵ رووداوی ئەنفالدا، یادکردنەوەی ساڵانە بەو شێوازە میکانیکی و سەرپێیی و ریکلامئامێزەی کە ساڵانە چەند رۆژێك میدیاکان خۆیانی پێوەسەرقاڵ دەکەن و ئیدی تەواو دەبێت نەك هۆشیاریەکی سیاسی و ئینسانی بەرهەمناهێنێت بەڵکو تەنانەت بەرجەستەی حورمەتی قوربانییەکان سەنگ و قورسایی ئەو کارەساتە ناکات، بەڵکو کاریگەری نیگەتیفیشی هەیە لەسەریان ئەوەتا لەیادکردنەوەی ئەم ساڵانەی رابردوودا خاوەنی راستەقینەی حیکایەتەکان نەك ئامادەیی بەشداری ئەو مەراسیم و یادکردنەوە بێڕۆح و میکانیکیانە ناکەن، بەڵکو هەڕەشەی خۆپیشاندان و بەشدارینەکردن دەکەن، ئەمانە بەڵگەی بێهودەیی و بێکەڵکی ئەو شێوازەی بەرخوردی دەسەڵاتی ئێمەیە لەگەڵ ئەنفالدا، کە خەرجی و مەسرەفێکی زۆر بێهودە لەجێگایەکدا سەرفدەکرێت و بەفیڕۆدەچێت کە هیچ بەرهەمێکی نییە جگە لەگەندەڵیی خەرجکردن و بەجێگەیاندنی واجبێکی حزبی و رێکخراوەیی، لەکاتێکدا ئەو رووداوە لەپێودانگی تەمەنی مێژووییەوە رووداوێکی تازەیەو زۆر بەگەرمی ئامادەیە، قوربانییەکان هێشتا لەژیاندا ئامادەن و حیکایەتەکانیان لەگەڵ خۆیاندا دەگێڕن، کەچی دەسەڵات و میدیاکانی ئەو دەسەڵاتەو زۆر لایەنی دی لەدووری خاوەنی راستەقینەی ئازارەکە، لەدەرەوەی جوگرافیای رۆحی کارەساتەکە خۆیان قسەدەکەن و مۆدێلێکی گوزارشت و دەنگهەڵبڕین پێشکەشدەکەن، کە هێندە سواوە کە خاوەنی راستەوخۆی حیکایەتەکان بەدەنگی خۆیانی نازانن و بگرە لەو مەراسیمانەش بێزار و توڕەبوون، لەلایەکی ترەوە ئەگەر سەرنج بدەینە تەواوی وێنەکە ئەوەی خۆپیشان سازدەکات، ئەوەی دەنگێك لەهەلومەرجی ژیانی پاشماوەی شەهیدانی ئەنفال هەڵدەبڕیت، لەزۆربەی حاڵدا خۆیانن بەتەنها، لەکاتێکدا لەئامادەیی هۆشیاری سیاسیدا ئەم ئامڕازانە ئاستێکی بەرزترو فراوانتری دەگرت، مەتڵەبی ئەنفالەکان تەنها ئەو کۆمەڵە کەسە نییە، بەڵکو مەتڵەبی تەواوی کۆمەڵگای کوردییە بۆ ئەنفالەکان، بەرهەمهێنانی هۆشیاری سیاسی مانای گوێزانەوەی مەسەلەی ئەنفال و حیکایەتەکانی ئەنفال و چەقی قورسایی مێژوویی و ئینسانیی ئەنفال لەناوەندی رووداوێکی تراژیدییەوە بۆ پرسێکی سیاسی هەمیشە ئامادە، لەحیکایەتی کۆمەڵێك قوربانی راستەوخۆی کارەساتەکە بۆ حیکایەتی سەرجەم ئینسانی کوردو یەکێك لەو پایەو پێدراوە گرنگانەی کە گەواهی تراژیدیاو ئەو زوڵمە مێژووییانەیە کەبەر مرۆڤی کورد کەوتووە، لەکاتێکدا ئەگەر ئێمەی کورد پڕۆژەی ئازادیی و دەوڵەتی سەربەخۆمان هەبێت، (هۆلۆکۆست) یەکێك لەو پایە مێژوویی و گرنگانەیە کە جولەکە نەك هەر لەدامەزراندنی دەوڵەتی ئیسرائیلدا کەڵکی لێوەرگرت، بەڵکو لەو حیکایەتە مێژووییانەیە تا هەنوکە لەمەیدانە سیاسی و دبلۆماسی و زانستی و نێودەوڵەتیەکاندا بەکاری دێنێت و کەڵکی لێوەردەگرێت، بەرهەمهێنانی هۆشیاری سیاسی بەمانای گوێزانەوەی قسەکردن لەسەر ئەنفال و ئاسەوارو رەهەندە ئینسانی و مێژوویی و فیزیکەکانی، لەکوڕوزانەوەو لاوانەوەوە بۆ ئاستێکی یاسایی و سیاسی، چی لەسەر ئاستی کۆمەڵگای کوردی چی لەسەر ئاستی دەرەوەی کۆمەڵگای کوردی، بەمانای دەسەڵاتی کوردی دەتوانێت لەسۆنگەی تراژیدیایەکی وەکو ئەنفالەوە داوای زەمانەتی یاسایی بکات چی لەحکومەتی ناوەندی، چی لەکۆمەڵگای نێودەوڵەتی، بەیەکێتی ئەوروپاو نەتەوە یەکگرتوەکانیشەوە، هۆشیاری یاسایی کە لەو مەسەلە زۆر گرنگانەیە کە دەسەڵاتی کوردی دەتوانێت کاری لەسەر بکات، دونیا لەو کارەساتە هۆشیار بکاتەوە کە لەدوێنێدا روویانداوەو حیکایەتەکان هێشتا بەردەوامن.

ئامادەیی کەلتوری تەقدیسکردنی بێدەنگی و چەپاندن لەسایکۆلۆژی دەستەجەمعیماندا کاریگەری بەرچاوی هەیە تەنانەت لەئەمڕازەکانی گوزارشتکردن لەتوڕەیی و مەینەتی و تراژیدیا مێژووییەکانی وەکو ئەنفالدا کە پێدەچێت وایکردبێت ئەنفال تەنها بەمەسەلەی ئەو لادێنشینانە دابنێت کە پاکتاوکران و

پاشماوەیەکی زۆر قوربانییان لەپاش بەجێماوە، تەنها بەحیکایەتی تایبەتی ئەو ژنە رەشپۆشانە دابنێت کە نیوەیان لەمەرگداو نیوەیان لەژیاندا بەجێماوە، بەبڕوای من ئەمەیان ترسناکە کە هۆشیاری سیاسیی کۆمەڵگای کوردی تووشی هاتووە، دەبێت ئەم بازنەی پێکەوەگرێدان و هەستی مەینەتی و ئازارەکان، خۆبەخاوەنزانینی تراژیدیاکە لەناوەندی قوربانیانی راستەوخۆوە کە (بەشێکی جەستەی نەتەوەیی ئێمەیە) بگوێزرێتەوە بۆ خۆبەخاوەنزانین و پێکەوەگرێدانی هەر تاکێکی کۆمەڵگا، ئەویش لە بەبەکارهێنانی ئەنفال وەکو بەشێك لەناسنامەی نەتەوایەتی ئینسانی هەرتاکێکی کورد لەرێگای بەکارهێنانی یاسایی و سیبمبۆلی ئەنفال لەپرۆژە ستراتیژییەکانی وەکو دامەزراندنی دەوڵەت و سەقامگیرکردنی دیموکراسی، کە ئەم دەسکەوتانە، ئەم پرۆژانە هەموو تاکەکەن لەخۆدەگرێت لەئاستی وڵات نەتەوەدا.

گوێزانەوەی مەراسیم و یادکردنەوەی سواوی ساڵانەی ئەنفال، راگرتنی مایکرۆفۆنە خەواڵوەکان بۆ ئاستێکی جدیتر لەکارکردن بەئاڕاستەی خوێندنەوەی ئەنفال و بەرهەمهێنانی هۆشیاریی، دروستکردنی هەر پرۆژەیەکی مێژویی و سیاسی بەئاڕاستەی بەرهەمهێنانی هۆشیارییەکی تایبەتی کۆمەڵگا، هەمیشە پەروەردەو زانکۆکان رۆڵی گرنگیان هەبووە لەفۆرمۆلەکردنی هەستی دەستەجەمعی خەڵکدا، خوێندنی ئەنفال وەکو مێژوو، وەکو شوناسێکی تراژیدی کۆمەڵگایەك، وەکو بەشێك لەحیکایەتی بەرەنگابوونەوەو تێکۆشان و کێشمەکێشمی مرۆڤی کورد لەپێناو ئازادیی و سەربەخۆییدا، خوێندنی ئەنفال وەکو ماددەیەکی مێژوویی و کۆمەڵایەتی لەخوێندنگەکاندا، کردنەوەی دەرگای لێکۆڵینەوەو سەنتەری لێکۆڵینەوە لەزانکۆکان و تیۆریزەکردنی ئەنفال و خوێندنەوەی ئەو مێژووە بەتیۆرە زانستییەکان و شرۆڤەکردنی ئەکادیمی ئەنفال لەهەموو دیوە مێژوویی و ئینسانی و جوگراف و فیزیکی و ئایدیۆلۆژی و هەردیوێکی تری خوێندنەوەکان، ئەمانە هەموو ئەو ئامرازانەن، ئەو رێگایانەن کە دەکرێت بەکاربهێنرێن بۆ بەرهەمهێنانی دیدو هۆشیاریی لەهەمبەر هەرپرسێکی مێژوویی و زیندوودا.

دەسەڵاتی کوردی نەك پێناچێت خاوەنی هۆشیارییەکی سیاسی بێت لەهەمبەر ئەنفالدا، بەڵکو وەکو بەرپرسیارییەکی ئەخلاقیش هەڵگری هیچ خەمێکی سیاسیی و ئینسانی و مێژووییش نییە، ئەمرۆ ئەنفال و قوربانییەکانی لەبەکارهێنانی سیاسیی حیزبیانە بەولاوە گرنگی سیاسی و ئینسانی نییە، ئەم بەکارهێنانە سیاسییە حیزبیە وا دەکات، کە لێپرسراوێکی گەورەو بەدەسەڵاتی حیزبێك لەبەر خاتری راکێشانی عەرەبە سونەکان پاکانە بۆ تاوانبارێکی ترسناکی وەکو سوڵتان هاشم بکات، کە خۆی بە شانازییەوە لەدادگاییەکاندا دان دەنێت بەسەرکردایەتیکردنی راستەوخۆی لەئۆپەراسیۆنەکانی ئەنفالدا، کەچی ئەو سەرکردە کوردە لەگەمەیەکی سیاسیدا، پێدەنێتە کەرامەت و ویژدانی برینداری کۆمەڵگایەکدا کە ئەنفالی بەرامنەر کراوەو پاکانە بۆ تاوانبارە سەرەکیەکە دەکات، خۆ درامای هۆڵی دادگایی تاوانبارانی ئەنفال، ئەو دادگاییە مێژووییەی کە بەبڕوای من بۆ کۆمەڵگایەکی هەمیشە پەراوێزخراوی وەکو کۆمەڵگای ئێمە ئەو داداگاییکردنە، تەنها دادگایی تاوانێك نەبوو، بەڵکو دەسکەوتێك بوو بەپانتایی مێژووی کۆکوژیی و سووتان و ویرانبوونی فیزیکی و رۆحی ئینسانی کورد، کەچی ئەو دەسەڵاتە بێخەم و بێباکە لەمشوری دابینکردنی پێویستیە تەکنیکیەکانی وەکو وەرگێڕو پارێزەرو تەنانەت ئامادەکردنی ئەو شایەتحاڵە سادەو ساویلکانەشدا نەبوو، کە رەنگە هەر ئیجرائاتی داخڵبوونی ناوچەی سەوز تووشی شۆکی کردبن، درامای ئەو دادگاییەو بێباکیی دەسەڵات لەبەڕێوەچوون و پێدانەگرتنی تەنانەت لەجێبەجێکردنی ئەو بڕیارانەی کە داداگا لەهەمبەر کەیسی ئەنفالدا بڕیاریدا، بۆ نموونە مانەوەی عەلی کیمیایی لەژیاندا کە ئەوە ساڵێك دەبێت بڕیاری سێدارەدانی دەرچووە، دەسەڵاتێك بەو هۆشیاریی و بەو بێباکی و خەمساردییەوە لەگەڵ گرنگترین دادگایی مێژوویی داوی دادگایی نورمبرغ، هەڵسوکەوت بکات، ئیدی چۆن دەتوانین قسە لەسەر بەرهەمهێنانی هۆشیاریی سیاسیی و کەلتوری بکەین؟

لەکاتێکدا دەسەڵاتی کوردی و ئەو ئیدارە خۆماڵیە لەئێستادا خاوەنی سەرمایەی ئابوری و توانای ئابوری بەهێز و ترسناکە، لەقۆناغی دەوڵەمەندبوون و خۆگرتنی خۆیدا گرێبەستی نەوت دەبەستێ و هەوڵی ئیستیسماری مەزن دەدات و لەوپەڕی سەرسامی بەسەرمایەو دەسکەوتەکانیدا یە، ئاستی ئینسانی و گوزەرانی ژیانی پاشماوەی ئەنفالەکان کە هەلومەرجێکی کۆمەڵایەتی و دەرونیی و ئینسانی زۆر خراپدا دەژین و بگرە کەوتوونەتە پەراوێزی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئینسانی کۆمەڵگای ئێمە، زۆرێك لەئەنفالچی و تاوانبارانی ئەو کارەساتە ئەمرۆ لەکوردستاندا گوزەرانیان و پێگەی سیاسییان هەر بەراود ناکرێت لەگەڵ بەجێماوی ئەنفالەکاندا، لەلایەکی دیەوە کە بەبڕوای من سەرەڕای نیشانەی گەندەڵیی و نا بەرپرسیاربوونی دەسەڵات، هەمانکات نیشانەی نزمی ئاستی هۆشیاری سیاسی و ئینسانی کۆمەڵگای ئێمەن لەهەمبەر تراژیدیاکانی خۆیدا، ئەنفال و کۆکوژیی ئەوان و زیندەبەچاڵکردنی هەزاران ژن و منداڵ کێشەیەکی سیاسی تایبەت بەو گوندنشینانە نییە، هێندەی ئایدیۆلۆژیەکی شۆڤینی و پرۆژەی سەرکوتکردنی بزوتنەوەی رزگاریخوازی نەتەوەیەك و جینۆسایدکردنی مرۆڤی کوردی لەپشتەوە بوو، ئیدی ئەو مرۆڤە کوردانە لەو هێرشەدا ئەوان بوون، ئەمەیە سەنتەری بیرۆکەی خۆبەخاوەنزانینی رووداوەکە لەلایەن هەر تاکێکی کوردەوە کە وادەکات، ئەوە هەر ژنە رەشپۆشەکان خۆیان بەرپرسیار نەبن، کە تورەبن و خۆپیشاندان سازبکەن و نارەزایی لەخراپی گوزەرانیان دەربڕن، بەڵکو، هەر تاکێك دەبێت بەشداری ئەو فشارە بێت کە هەر ژنێکی ئەنفاك دەخوازێت بیخاتە سەر دەسەڵات و دامودەزگاکانی، هەرتاکێك لەدکتۆرو ئەندازیارو مامۆستاکانەوە تا پێڵاوە فرۆش و رۆژنامەفرۆش و دوکاندارەکان، ئەوە ئەو ئاستی هۆشیارییە پێویستەیە کە دەبێت بەرهەمبێت. بەکارکردنی زانستی و جدی لەجومگە پێکهاتەکانی دەزگای دەوڵەتدا فەراهەمدەبێت، کە ئەرکی دەسەڵاتی کوردییە.

لەدەوڵەتی ئیسرائیلدا کە لەسەروبەندی (هۆلۆکۆست)دا خۆیان بەکۆمەڵگایەکی بەر تراوماکەوتوو دەزانن گەورەترین سەنتەری زانستی و پزیشکی بۆ چارەسەری دەرونیی و بووژاندنەوەی رۆحی و دەرونیی مرۆڤ بەنوێترین میتۆدەکان دامەزراوە بۆ یارمەتیدانی هەر نەخۆشێك کە لەڕووی دەرونییەوە دەڕوخێت و دەگاتە دارمانی رۆحی وەکو هەرتاکێکی ئەنفالەکانی ئێمە، هۆشیاری بەهۆلۆکۆست و دەرئەنجامە دەرونیی و ئینسانییەکان پرۆژەی وەهای لەئیسرائیلدا کردۆتەوە، لەکاتێکدا زۆربەی بەجێماوی ئەنفالەکان لەجێگای نیشتەجێبوون و خزمەتگوزاری تەندروستی و ئاوی پاکی خواردنەوە بێبەشن، ئیدی ژیانەوەی دەرونی و کۆمەکی رۆحی لەو مەسەلانەن کە هێشتا بایەخیان پێنەدراوە.

پرسیار:ئەو پێشنیازە تایبەتیانەی ئێوە چین بۆ ئەوەی ئەنفال وەك كارەساتێكی مێژوویی لەیادەوەری ئینسانی كوردا بەچەشنێك بمێنێتەوە كە هەمیشە جێی ئاوڕدانەوەو قسەكردن بێت لەسەری لەلایەن ئەو نەوانەی كە لەدواڕۆژی كۆمەڵگای ئێمەدان؟

دڵسۆز حەمە: بێگومان هەر بەبەرهەمهێنانی هۆشیاریی سیاسی لەكۆمەڵگای كوردیدا دەتوانین ئەنفال وەكو یادەوەرییەكی زیندوو لەژیانی نەوەكانی داهاتوودا بهێڵینەوە، ئەمەش بەو ئامرازانە بەرهەمدێت كە باسمانكرد، بەڵام ئەو ئامرازانە چۆن بەرهەمدێت، بەرهەمهێنانی هۆشیاریی لەكۆمەڵگایەكدا لەهەمبەر هەر ڕووداوێكی مێژوویی دەوڵەت و دەزگا ئەكادیمی و سەنتەرە زانستی و پەروەردەییەكان دەتوانن بەرهەمی بێنن، ئەمانە لەكوردستاندا هیچیان لەهەمبەر كارەساتی ئەنفالدا فەراهەم نەكراوە، ئەنفال ڕووداوێكە كە دەتوانم بڵێم هێشتا لەحیكایەت و گێڕانەوەدایەو نەكراوەتە پرۆژەی خوێندنەوەو تیۆریزەكردن، كارەساتێكە هێشتا ئێمە لەقەبووڵكردن و تەماشاكردنێكی بێدەسەڵاتانەی كارەساتەكەدا دەژین و قوربانییەكان ماسۆشیانە دەلاوێنینەوە بێئەوەی یارمەتیان بدەین یان تەنانەت هۆشیاریمان هێندە فراوان بێت، هەستكردنمانی هێندە قوڵ و تیژ بێت تووشی شۆكمان كات، بەدەنگی بەرز هاوار بكەین، ئەنفال لەهۆشیاری ئێمەدا هێشتا نەچۆتە قۆناغی هاوارو دەنگهەڵبڕینەوە، ، هێشتا ئەنفال لەوەدەكات سونامیەكی سروشتی لادێكانی لەدەستدابن و بەمووچەیەكی سواڵكەرانەو یارمەتییەكی سەرپێی لەكۆڵی دەوڵەت بچنەوە لەكاتێكدا، ئەنفال دەستكردی سروشت نییە، بەڵكو داپڵۆسینی كەرامەت و هەست و ژیان و بوونی كۆمەڵگایەك بوو تا ناخی ناخ، هەڵكێشان و سووتانی مرۆڤەكان بوو هەر بەسەوزی، لەكاتێكدا ئەنفال هەڵقرچانی رۆحی هەزاران مرۆڤ بوون لەبێدەنگیی و تەنهاییەكی بكوژداو بەدڵڕەقترین مەرگ و كارەسات، لەكاتێكدا ئەنفال ڕووخانی تەواوی وەهمەكانی ئەخلاق و ویژدان و ئینسانییەت و خستنە ژێر پرسیاری تەواوی ئەخلاقی سیاسی بوو لەدونیادا بەئەخلاقی نیشتیمانی و ناسیۆنالیستی و تەنانەت ئایینی و كۆمەڵایەتی خۆشمانەوە ئیدی چۆن كەسێك هەڵگری ئازارێكی وەها قوڵ و برینێكی وەها ئینسانی و مێژوویی بێت، بەمووچەیەكی سواڵكەرانەی وەزارەتی (ئەنفال و شەهیدەكان) كێشەكەی دەبڕێتەوە، بەبڕوای من هێشتنەوەی كارەساتێكی وەها لەیادەوەری ئینسانی ئێمەدا كە بۆ خۆی ئامادەیی بیرچوونەوەی زۆرترە وەك لەهەڵگرتن لەیادەوەریدا، جگە لەبەكارهێنانی سیاسی و یاسایی ئەنفال لەپرۆژە سیاسی و ستراتیژییەكاندا، هەمانكات وەكو ئامادەییەكی ماتریالیش گرنگە، دۆكیۆمێنتكردنی ئەنفالەكان لەو پرۆژە زۆر گرنگانەیە كە دەبێت كاری بۆ بكرێت، بەتایبەت ئەو كەسانەی كە هێشتا لەژیاندا ماون و باشترین شایەتحاڵی مێژوویەكن كە گرنگییەكی جیهانیشی هەیە لەقۆناغەكانی داهاتوودا، دۆكیۆمێنتكردنی زانستی ئەنفال بۆ ئێمەی كورد لەو ئامرازانەیە كە مێژووی كارەساتەكە بەزیندوویی دەهێڵێتەوە هەمانكات بۆ هەر پرۆژەیەكی سیاسی دەتوانرێت كەڵكی هەبێت بەتایبەتی لەسەردەمێكداین سەردەمی لالانەوەو پاڕانەوە نییە، بەڵكو سەردەمی میدیاو دۆكیۆمێنت و ئەرجومێنتە، كردنەوەی سەنتەری زانستی و ئەكادیمی بۆ لێكۆڵینەوەو شرۆڤەكردنی ئەنفال و روگە جیاوازەكانی، سەنتەرێك وەكو سەنتەری (هۆلۆكۆست)، كە دەتوانێت لەسەر ئاستە ئەكادیمی و نێودەوڵەتی و یاساییەكان رۆڵی زۆر گرنگ ببینێت، هەمانكات ناوەندێكی زیندووبێت بۆ هەمیشە بەرهەمهێنانی خوێندنەوەی نوێ و ئاوڕدانەوەی هەمیشەیی كە بێگومان نەوەی نوێ دەتوانێت بەرهەمی بهێنێت. ئامادەیی ئەنفال وەكو بەشێك لەیادەوەری مێژوویی ئێمە وەكو لەپرسیاری پێشوودا باسم كرد بەشێكی گرنگی دەكەوێتە سەر دەزگاكانی پەروەردەو پێگەیاندان، خوێندنی ئەنفال لەقۆناغە جیاوازەكانی خوێندندا، كردنەوەی بەشی تایبەت لەزانكۆكاندا بۆ لێكۆڵینەوەو بەدواداچوون چی بۆ قوتابی كورد یان غەیرەكورد، جگە لەمۆزەخانەو كتێبخانەو مۆزەخانەی دۆكیۆمێنت و بەرهەمهێنانی كتێب و بڵاوكراوە كە بۆ تەمەنە جیاوازەكان دەستبدات.

میدیا لەو ناوەندە زۆر گرنگ و هەستیارانەیە كە ئەمڕۆ پانتایی دەسەڵات كاریگەری لەوپەڕی فراوانیدایە، بگرە لەوڵاتە دیموكراتەكاندا ئەوە میدیایە كە دەتوانێت كاریگەری لەسەر هەندێك ڕووداو وەها دابنێت كە حكومەت هەڵوەشێنێت و كاریگەری لەسەر ڕووداوەكان دابنێت، بەڵكو لەوڵاتانی دیموكراتدا كە میدیای ئازادبوونی هەیە، دەسەڵات لەژێر رەحمەتی میدیادایە، بەتایبەتی تۆڕەكانی ئینتەرنێت، سینەماو تەلەفزیۆن، جولەكە زۆر زیرەكانە توانیویەتی كەڵك لەو ئامرازە وەربگرێت، ڕۆژێك تێناپەڕێت ئەگەر لەسوچێك لەسوچەكانی ئەو سەدان هەزار میدیایانەی بەدونیادا بڵاوبوونەتەوە فیلمێك، ڕیپۆرتاژێك، باسێك لەسەر هۆلۆكۆست نیشان نەدرێت، جولەكە دەیان فیلمی بەهێزی لەسەر (هۆلۆكۆست) لەهۆلیودا بەرهەمهێناوە كە كاریگەری زۆر گرنگی نەك لەسەر یادەوەریی نەوەكانی جولەكە، بەڵكو لەسەر جیهانیش داناوە، بەكارهێنانی میدیا لەدەرەوەو لەناوەوەی كوردستان لەو ئامڕازە گرنگانەیە كە دەتوانێت مێژووی ئەنفال بەزیندوویی رابگرێت.

پرسیار: ئایا ئەدەبی كوردی بەتەعریفە جیاوازەكانی ئێوەوە بۆ ئەدەب، چەند بەرپرسیارە لەبەردەم بیرنەكردنەوەدا لەئەنفال؟

دڵسۆز حەمە: وەختێ باس لەپرسی ئەدەب و ئەنفال یان بەرپرسیاری ئەدەب لەبیرنەكردنەوە لەئەنفال دەكرێت بەبڕوای من مانای قسەكردنە لەدوو ئاڕاستەی ئەدەب، یەكێكیان بەئاڕاستەی بەرهەمهێنانی تێكستی هونەری، تێكستێك كە بەرجەستەی ئەو هاوارە مێژووییە، ئەو ئازارە ئینسانییە ئێجگار قوڵ و گەورەیە بكات، تێكستێك بەپانتایی گۆڕەكان و قوڵایی ئەو برینی سووتان و كاولكارییە دەروونیی و فیزیكیەی بەجەستەی كۆمەڵگای ئەنفالكراودا قوڵبۆتەوە خوارێ، ئاڕاستەی دووەمیشیان قسەكردنە لەسەر بەرهەمهێنانی مەعریفەیە، مەعریفەیەك كە پرسیاری زانستی بەرهەمبێنێت لەسەر ئەنفال، وەكو پرۆسەیەك، كارەساتێك لەمێژوودا، بۆچی؟، چۆن؟ بۆ بەو شێوازانە پیادەكرا؟؟ بەرئەنجامی شەڕی ناوخۆی هێزە جیاوازەكانی ناو عێراق بوو یان پیادەكردنی ئایدیۆلۆژی شۆڤینیزمی عەرەبی؟ ئەنفال بەشێكە لەشێتی و بەربادییەكانی عەقڵی بەشەری یان ئۆپەراسیۆنێكی سەربازیی ئەپستراكت؟ كێن ئەوانەی دەتوانن منداڵ و ژنانێك زیندەبەچاڵ بكەن كە نایانناسن؟ ئەو سایكۆلۆژییەتە بەربەری و بێڕۆحە لەكوێوە سەرچاوەی گرتووە؟ چۆن ئەنفال دووبارە نابێتەوە؟ ئەنفال و سایكۆلۆژیای كۆمەڵگای كوردی؟ ئەنفال و فیكری ئیسلام؟؟ ئەنفال و ئەگەرەكانی دووبارەبوونەوەی؟ ئەنفال و ئەگەری ئامادەیی ئەنفال لەئایدۆلۆژی و

جیهانبینی هێزە جیاوازەکاندا؟ ئەنفال و ئەخلاقی سیاسی نێودەوڵەتی؟ بەکارهێنانە رەمزیی و سیاسییەکانی ئەنفال؟ و دەیان و هەزاران خوێندنەوەو پرسیارو بواری شرۆڤەکردن و بیرکردنەوە لەو کارەساتە گەورەیە، کە بۆ خۆی ئەم پڕۆژەیەی (بێدەنگیی و کۆکوژی) رەنگە هەوڵێك بێت لەکارکردنی ئەدەب بەئاڕاستەی دووەمدا، کە ئاڕاستەی شرۆڤەو بیرکردنەوەو بەرهەمهێنانی پرسیارە، لەڕاستیدا ئەم ئاڕاستەیەیان نەك هەر بەرپرسیارە لەبیرنەکردنەوە لەئەنفال، بەڵکو بەرپرسیاریشە لەو نەهامەتییە ئینسانی و ئەو بێباکیەی حکومەت و دەسەڵاتی سیاسی لەهەمبەر بەجێماوەکانی ئەنفال و کێسی ئەنفالدا پیادەی دەکات، ئەدەبی کوردی لەهەموو بوونیادە سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئایینی و ئایدیۆلۆژەکانی تر، لەهەموو دەزگاو دامەزراوە ماتریالیەکانی دی زیاتر قسەی لەسەر ئەنفال هەبووەو ئەنفالی لەخۆدا هێشتۆتەوە، نووسەرێك، شاعیرێك، رۆژنامەنووس و رۆماننووسێکمان نییە لەسەر ئەنفال بەدەنگ نەهاتبێت، لەسەر ئەنفالی نەنووسیبێت، ئامادەیی ئەنفال لەدونیای ئەدەبیماندا ئامادەییەکی زیندووە، بەڵام تاچەند ئەنفال بۆتە دەقێکی داهێنەرانە، تاچەند کاری گەورەی لەسەرکراوە کە بگاتە ئاستی ژمارەی ئەو دەقانەی کە لەسەر هۆلۆکۆست و مەنفاکانی سیبریاو شۆڕشی فەرەنساو شەڕی ڤێتنام و قەتل و عامەکانی پۆل پۆت و مەینەتییەکانی جەنگی یەکەم و دووەمی جیهانیی و هەموو ئەو مەینەتییە ئینسانییە مێژووییانەی هاوشێوەی ئەنفالن تا دەگاتە دەقێکی وەها ئەو کارەساتە بکاتە دەقێکی قسەکەر، تێکستێك کە توانای دەنگهەڵبڕین و گوزارشتکردنی هەبێت، ئەوا دەبێت بشپرسین چەند نووسەری گەورەمان هەن کە لەقەدەر داهێنانی بەو ئاستەدا بن؟، چەند بەختیار عەلی و چەند شێرکۆ بێکەس و چەند عەتای نەهاییمان هەیە؟ دواتر پێموایە ئیدی ئێستا سەرەتای ئەو فاسیلە مێژووییە بێت کە ئیدی تێکست و نووسین بتوانێت تەماشای ئەو کارەساتە بکات و لەڕووداو و وێنەکانی قوڵبێتەوە بەهەموو رەهەندە مێژوویی و ئینسانی و تەنانەت نەتەوەیی و تەواوی ئەو رەهەندە زۆرو چڕو ئاڵۆزانەی کە تراژیدیایەکی وا دەتوانێت بەدونیای تێکستێکی ببەخشێت، ئەدەبی ئێمە چی لەڕووی بەرهەمهێنانی تێکست چی وەکو ئەدەبێك کە ئامادەییەکی جیهانی یان ناوچەیی هەبێت گرفتی هەیە، ئەدەبی زمانی ژێردەست، ئەدەبی شوناسێکی ئەنفالکراوە، ئەدەبی زمانی کۆمەڵگایەکە کە چەکێکی کۆکوژ، ئامرازێکی چەپێنەر نەماوە بەکارنەیەت لەتێکشکانی زمان و سڕینەوەی شوناسی ئەو زمانەدا، هەروەها لەتێکشکان و چەپاندنی سایکۆلۆژیای زمان و دەنگهەڵبڕین و قسەکردن و گوزارشتکردن، تراژیدیا ئینسانییەکانی کۆمەڵگای ئێمەو واقیعی سیاسی ژیانی کۆمەڵگای ئێمە سێبەری بەهێزی خۆی خستۆتە سەر تەواوی سفیری دونیای ئەدەبی و رووناکبیریی ئێمە، بەدەگمەن نووسەرێك دەبینیت کە لەدەرەوەی ئەو سفیرە کار لەسەر بابەتێکی دی بکات، بەڵکو ئالودەبوونی کۆمەڵگای ئێمە بەژیانێکی تراژیدی و واقیعێکی سیاسی ئاڵۆز، لێوانلێو لەئاوارەبوون و زوڵم و مەینەتی و کۆمەڵکوژیی و ژیان لەگەڵ خوێن و فرمێسکدا هەلومەرجێکی سایکۆلۆژی وەهای خولقاندووە کە تەنانەت قسەکردن لەسەر سێکس و لەباوەشگرتنیش لەدواجاردا بچێتەوە سەر تراژیدیا سیاسییەکان و ئەو شکانە دەروونیی و مێژووییەی کە سایکۆلۆژی ئینسانیمان تووشتی هاتووە، دەتوانم دڵنیابم لەوەی کە ئەدەبی کوردی بەو ژانرە ئامادانەی کە هەیە هەمیشە دەستی بۆ ئەنفال بردووە، بەڵام پرسیار لەسەر چەندێتی و چلۆنایەتی ئەو دەستبردنە دەگەڕێتەوە سەر ئاستی ئەدەبی کوردی خۆی لەکۆنتێکسی گشتیدا کە ئەدەبێکە بەکاراکتەرێکی رۆشنبیری لاوازەوە، بەئامادەگیەکی پڕ لەدوکەڵی سیاسەت و شکستە سیاسییەکانەوە، پڕی لەدەنگی کۆو سەرنگومبوونی دەنگی تاك و خەونەکانی، ئەدەبێکە پیاهەڵدان و لاواندنەوەو گێڕانەوەی هەست و گوزارشتکردن لەحاڵەتەکانی زۆرتر تێدایە لەدەنگی تاك، خەونی تاك و پرسیاری جدی و گەڕان و موغامەرە، ئەدەبی زمانێکی بندەست و کۆمەڵگایەکی پەراوێزخراوە لەئاستی دونیادا، راستە بەهەزاران دەقی ئەدەبی! لەسەر ئەنفال بەرهەمهاتووە، بەڵام زۆرێك یان بڵێم تاك وتەراو دەگمەن نەبێت، کەدەقێکی هونەری بێت، یان بابەتێکی زانستی و ئەکادیمی، هەڵگری پرسیار ئیدی ئەوانی دی رەشکردنەوەی رۆژنامەکان و داڕستنی ئینشای پڕ لەهەست و لاواندنەوەی مردووەکانە، بەو جۆرە دەقانە نە ئەنفال دەبێتە کتێبێك لەڕێگایەوە دونیا ئازارەئینسانییەکانی ئێمەی تێدا بخوێنێتەوەو هەستی پێبکات، نە دەقێك کە مەعریفە بەرهەمبێنێت بۆ تێگەیشتن ئەنفال و مەرگی ناو ئەنفال و دونیای مرۆڤەکانی ناو ئەنفال و پرسیارەکانی ناو ئەو رووداوە.

پانتایی دەسەڵاتی ئەدەب پانتاییەکی زۆر فراوان نییە، رۆمانێك وەکو بڕیارێکی سیاسی ناتوانێت کاریگەری راستەوخۆی هەبێت لەسەر بردنە پێش و گۆڕینی رووداوەکان، ئەگەر دەقێکی ئەدەبی تەنها دونیایەکی ئەخلاقی و گرێیەکی ئینسانیمان نیشانبدات، سەرنجمان بۆ پنتێکی پەنهان رابکێشێت لەبونیادی مرۆڤدا، مانای بەرهەمهێنانی گۆڕینی راستەوخۆی نابەخشێت.

پرسیار: ئایا ئاستی ئەو ترسە شاراوەیەی لای ئینسانی کورد هەیە بەرامبەر کوردبوونی خۆی، ترسێکە خاوەنی هێزێکی رۆشنبیریی وایە کە بتوانێت لەبری تۆڵە خۆبکات بەهێزێك کە هەڵگری لێبووردن بێت، ئایا ئەم هێزە چەند دەسەڵاتی کوردی لێی بەرپرسیارەو چەندیش کۆمەڵگای کوردی و رۆشنبیرەکانی بەرپرسیارن لەنیشاندانی؟

دڵسۆز حەمە: هەتا ئەو ترسە شاراوەیە لەسایکۆلۆژیەتی مرۆڤی کوردا ئامادەیی هەبێت ناتوانین قسە لەسەر داکوتانی پایەکانی گیانی بەخشین و تۆلەرانسی و ئاشتبوونەوەی کۆمەڵگاو هێزە جیاوازەکان بکەین، ئەو ترسەیش لەسایکۆلۆژی و مێژووی کۆمەڵگای کوردا ترسێك نییە لەشوێنێکی نادیار یان لەڕووداوێکەوەو لەئاسمانەوە هاتبێتە ناو دڵ و هەستمانەوە، بەڵکو ئەوە ترسێکە درێژایی مێژوویەکی هەڵکشاو لەخوێن و فرمێسك، مێژوویەك لەسڕینەوەو سووتان و وێرانکردنی سیستماتیکی رۆحی و فیزیکی ئینسانی کورد، مێژوویەك لەفریودان و شکست و هەستانەوە کە سەراپای سایکۆلۆژی کۆمەڵگای کوردی تووشی دەیان دەردی مێژوویی کوشندە کردووە، ئەو تاقیکردنەوە تاڵ و دژوارانەی کە چەکێك و ئامرازێکی کوشتن و ئازاردان و وێرانکردن نەماوە لەجەستەی ئەو میللەتەدا تاقینەکرابێتەوە تا گەیشتە (ئەنفال) کە ئیدی لوتکەی بەربەرییەت و دڕندەیی و بێمۆراڵی و دڵڕەقی لەشەرمەزارترین شێوەدا نمایشی ئەوپەڕی توانا وێرانکەرەکانی خۆی بەسەر جەستەی ئەو کۆمەڵگایەوە دەکات، ئەو ترسەش لەناوەرۆکی ئەو کارەساتانەوە سەرچاوەی گرتووە، ئایدۆلۆژیای فاشیزمی بەعس، کەمالیزم لەتورکیاو لەسەر پایەی نکوڵیکردنی ئینسانی کوردو پێشیلکردنی کەرامەت و هەموو بونیادو بەهای مرۆڤانەی کۆمەڵگای کوردی خۆی

هەڵچنیوە، ئەم تێزی بیرکردنەوەو هەڵسوکەوتە تا ئێستاش لەنمایشی دەوڵەت و هێزە عەرەبیەکانی ناو عێراقی دوای بەعسیشدا درێژەی هەیە، کەلتوری بەعس، کەلتورێکە کە زۆرێك لەهێزە عەرەبیەکان لەئێستادا کاری پێدەکەن، تورکیا هەڵسوکەوتی هێندە ئیستیبدادی و دڵڕەق و سەرسەختانە لەهەمبەر ئینسانی کوردو بونیادی کوردبووندا هەڵسوکەوت دەکات کە ئەم شێوازی ئاپارتایدو هەلاواردنە بۆتە فەرهەنگێکی کۆمەلایەتی و دابەزیوەتە ناو هەرەبازنەکانی خوارەوەی ستراکتۆری کۆمەلایەتی، دەوڵەتی تورك گیانی شەڕەنگێزیی و بێزاریی خۆی هەرهێز ناشارێتەوە لەو ئیدارە کوردییەی کە لەکوردستاندا ئێستا دەسەلاتی هەیەو حاکمە، بەڵکو بەهەزاران سەربازو چەك و دەبابەو زرێپۆشەوە خۆدەکات بەو خاکەدا کە یەکێك لەئامانجە سیاسییەکانی رەنگە شکانی حورمەت و هەیبەتی مەعنەویی ئەو ئیدارە کوردییەو دروستکردنی گرفتی سایکۆلۆژی بۆیان، ، لەناوخۆی عێراقی دوای سەدام حوسەینیش، زۆربەی ئەو هێزە عەرەبیانەی کە لەعێراقدان هەڵگری سروشتی ئیسلامی و عروبەوین و زۆرێکیان بەڕاشکاوی و نایشارنەوە کە هەمیشە کورد بەشێوەیەك لەشێوەکان دەبێت لەپاشکۆی عێراق و لەبندەستی دەسەلاتی مەرکەزی، بەمانای دەسەلاتی عەرەبی عێراقیدا بمێنێتەوە. تا هەنووکە هیچ هێزێکی عەرەبی بەفەرمی و نافەرمی داوای لێبووردن و بەخشینی لەمیللەتی کورد نەکردووە لەهەمبەر کارەساتی ئەنفال و هەڵەبجەدا، بگرە ئەوان زۆر سادەتر خۆ لەوە دەدزنەوە کە ئەوانە رژێمی پێشوو ئەنجامی داوە، بەو بەهانەیە تا هەنوکە خۆیان لەپرۆسەیەکی وەها دزیوەتەوە.

لەملاشەوە دەسەلاتی کوردی نەك هەڵگری پرۆژەی تۆلەرانسی و ئاشتبوونەوەی سیاسی و کۆمەلایەتی و فەرهەنگی نییە، بەڵکو ئەو خۆی رێگرە لەبەردەم پرۆسەیەکی وەهادا، هیچ کات کۆمەڵگای کوردی وەکو ئەم ساتەوەختە کۆمەڵگایەك نەبووە لەدابەشبوونێکی دەرونیی و سیاسی و لێکترازانی دەرونیی و ئەخلاقی ترسناکدا بژی، ئەنجامی ئەو دابڕانە ترسناکەی لەنێوان تەبەقەی سیاسی و کۆمەلانی خەڵکا دروستبووە، ئەو تەبەقە دەسەڵاتدارەی کە لەسەردەمی زێڕینی دەسکەوتی ئابوری و دەسکەوتی سیاسی و دەسکەوتی دەسەڵاتدا دەژی، کە ئەم سێ فاکتەرە لەدەستی ئەو هێزانەی کە خاوەنی پرۆژەیەکی نیشتیمانی و پرسی دیموکراسی و پێشکەوتنخوازانە نین، بەڵکو لەسەرقاڵی کۆکردنەوەو پەلاماردانی سەرمایەو دەسەلات و پارەوپولدا، هەموو سنوورێکی پرەنسیپە نیشتمانی و ئەخلاقی و تەنانەت یاساییەکانیشیان تێپەڕاندووە، نەك هەر دەیان خایین و ئەنفالچی و خەڵکانی خۆفرۆش و گومانلێکراویان جێگا کردۆتەوەو پێگەی سیاسیشیان داوە بەوانە، بەڵکو لەوەش بەولاوەتر، مۆدێلێکی سیاسی و دەسەڵاتی سیاسی بەڕێوەدەبەن کە تەبەقەیەکی خۆشگوزەرانی دەوڵەمەندی بەهێز، بەپارەو دەسەلات، لەولاشەوە کۆمەڵگایەك لەسەر پاشماوەی ئابوری و سیاسی و ئیعلامی ئەوان دەژی، بەقوربانییانی ئەنفالیشەوە، مۆدێلێك کە پانتایی پێکەوەژیان و هارمۆنی کۆمەلایەتی و یەکتر قەبوولکردن تەسکتر بێتەوە کە ئەوانە پایەکانی تۆلەرانسی و لێبووردەیین، ئەو مۆدێلی ئیدارەیە هاوولاتییەك بەرهەمدێنێت کە ئامادەیی گفتوگۆو یەکتر قەبوولکردن و تۆلەرانسی کەمتر بێت، پایەکانی دابینکردنی تۆلەرانسی و پێکەوە ژیان، پێکەوە هەڵکردن بەمانای دابینکردنی عەدالەت، کۆمەڵگای قانوونە بەبێ جیاوازیی لەهەموارکردنی یاساکاندا، ئەوەی لەکوردستاندا تەواو پێچەوانەی کارکردنی میکانیزمی تۆلەرانسی و پێکەوە ژیانە.

رۆشنبیری کورد ئەگەر لەناو ماشێنی یەکێك لەو هێزە گەورانەدا کاربکات ئەوا لەداوجاردا دەبێتە بەشێك لەسروشتی خۆزاڵکردنی ئەو هێزانە، ناتوانێت خاوەنی خیتابێکی ئینسانی بێت بەئاراستەی بەرهەمهێنانی تۆلەرانسی. ئەوەش حاڵی زۆرینەی هێزە رۆشنبیری و تەنانەت زانستی و زانکۆکانیشە کە دابەشبوونێکی سیاسی دابەشبوون.

لێبووردەیی لەساتەوەختی بەردەوامی کارەسات و بەردەوامی هەلومەرجی بەقوربانیبووندا روونادات، لەهەلومەرجی هاوسەنگبوونی ماف و کوژاندنەوەی هەڕەشەو مەترسییەکاندا روودەدات، لێبووردەیی و پێکەوەژیان حەتمیەتی لۆژیکی و ئەخلاقی لێکترازان و کێشمەکێشمە مێژووییەکانە لەمێژووی مرۆڤایەتیدا، هەمیشە رۆشنبیرو هێزە پێشکەوتنخوازو روناکبیرەکان لەپێشەنگی ئەو هێزانەن بۆ ئەو پرۆسەیە کاردەکەن، ئەوەش دەبێت پرۆژەی رۆشەنبیری کورد بێت، بەتایبەتی لەهەلومەرجی ئێستادا کە دەسەلاتێکی خاوەنی دەسەلاتێکی سەرخۆش و کۆمەڵگایەکین بەتراومایەکی وەکی ئەنفالەوە، بەهۆشیارییەکی بێپرسیارەوە، پرۆسەی لێبووردەیی و بیناکردنی فەرهەنگی تۆلەرانسی لەمێژوودا لەهەمبەر تراژیدیا مێژووییەکان پرۆسەیەکی درێژخایەن و فرەڕەهەندو ئالۆزە، دوای تێپەڕینی سەدەیەك بەسەر قەتلوعامی ئەرمەنەکاندا هێشتا تورکیا ئامادە نییە کە نەك داوای لێبووردن، بەڵکو دان بنێت بەرووداني کارەساتەکەدا، ساڵی 2005 و لەساڵیادی شەڕی نورماندی لەفەرەنسا، کە هێزەکانی ئەمەریکا لەکەنداوی نورماندی دابەزین و بۆهاوکاری هێزەکانی ئینگلیزو فەرەنسا کە ئەوکات لەژێر سەرکردایەتی دەیگۆلدا خەریکبوون نازییەکانیان لەپاریس دەردەکرد، لەساڵیادی 2005دا، بۆیەکەمینجار(گێرهارد شرودەر)کە ئەوسا راوێژکاری ئەڵمانیا بوو ئەویش لەو مەراسیمەدا ئامادەبوو دیسانەوە داوای لێبووردنی خۆی پێشکەشی هەموو ئەو گەل و کەس و کۆمەڵگایانە کرد کە لەهێرشی نازییەکاندا وێرانبوون و زیانیان پێگەشتووە، سەرەڕای ئەو ئاکتەی شرودەر، کەچی فەرەنسیەکان زۆر ناڕەزایی و توڕەیی خۆیان نیشاندا، بەڵکو زۆرێکیان لەسەر ئەوە نووسی کە جێگای شەرمەزارییە رێگا بەشرودەر(ئەڵمانیا) بدرێت لەو یادەدا ئامادەبێت، لەکاتێکدا ئەڵمانیا لەدوای کەوتنی نازییەکان و کۆتایی شەڕدا ئایدیۆلۆژی نازیی و پارتی سیاسی نازییەکان و هەر رێکخراوێك پیادەی نەزعەی نازی بکات بەیاسا قەدەغەکراوەو دادگای بەناوبانگی (نۆرمبرگ) لەهەمبەر زۆرێك لەسەرکردە نازییەکاندا. داوای لێبووردنی رەسمیی لەجولەکەو تەواوی ئەو ولاتانە کراوە کە هیتلەر وێرانیکردوون، بگرە ئەڵمانیا لەپێشەنگی ئەو ولاتانەدایە کە دەیان سەنتەری زانستی و لێکۆڵینەوەی دامەزراندوە بۆ لێکۆڵینەوە لەتراژیدیای جولەکەکان و ژووری غازەکان و دۆکیۆمێنتی چۆنیەتی لەناوبردنی ئەو هەموو خەڵکە بێگوناهە، جگە لەڕسواکردنی هیتلەرو پیشاندانی شەڕەنگێزیی و سایکۆلۆژی و ێرانەکاری هیتلەر، ئیدی بیناکردنی فەرهەنگی لێبووردەیی و تۆلەرانسی لەئەنجامی لەبردن و دادگاییکردنی مێژوویی هەموو ئەو ئایدیۆلۆژی و شێوازی بیرکردنەوەو هەڵسوکەوتانەی کە هەڵگری نازیزم و شەڕەنگێزیی و چەوساندنەوەی ئەوانی ترە.